

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2020. Вип. 33.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 8414 від 06.02.2004 р.*

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 33

ВІННИЦЯ
2020

УДК 93/94(06)

Н 34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 33. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. – 128 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2020-33

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується в *Index Copernicus* та *Google Scholar*.

Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського (протокол №2 від 17.09.2020 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Заступник головного редактора:** Юрій Зінько, кандидат історичних наук, професор, декан факультету історії, права і публічного управління Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Відповідальний секретар:** Анатолій Войнаровський, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Сергій Гальчак, доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Віктор Даниленко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України (Україна); Василь Зінов'єв, доктор історичних наук, професор кафедри російської історії Національного дослідницького Томського державного університету, головний редактор журналу «Вісник Томського державного університету. Історія» (Російська Федерація); Ганна Магдалена Зовчак, доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); Оксана Калішук, доктор історичних наук, професор кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (Україна); Тетяна Каросва, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Ольга Коляструк, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Валерій Кононенко, доктор історичних наук, професор кафедри правових наук та філософії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Корновенко, доктор історичних наук, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); Марина Кругляк, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних і соціальних наук Державного університету «Житомирська політехніка» (Україна); Григорій Лазько, доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Гомельського державного університету імені Франциска Скорини (Республіка Білорусь); Іван Романюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Владилена Сокирська, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та туризму Київського міжнародного університету (Україна); Галина Стародубець, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); Юрій Степанчук, доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); Сергій Суляк, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри філології, історії та суспільних дисциплін Тараклійського державного університету імені Григорія Цамблака, головний редактор міжнародного історичного журналу «Русин» (Республіка Молдова); Вікторія Тельвак, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); Юлія Хитровська, доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); Ярослав Цецик, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.

тел. (0432) 61-67-21; e-mail: naukapvdpu@meta.ua; <https://vspu.net/nzhist>

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2020

© Автори статей, 2020

ISSN 2411-2143

Серія: Історія. 2020. Вип. 33.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)

ISSN 2709-2453 (online)

*The certificate on the state registration of
printed mass media
Series KV № 8414 dated February 6, 2004*

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 33

VINNYTSIA
2020

УДК 93/94(06)

Н 34

Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 33. Collection of scientific researches / By the general editorship of the professor O. Melnychuk. – Vinnytsia: LLC «TVORY», 2020. – 128 p. DOI: 10.31652/2411-2143-2020-33

The collection is included in the list of scientific professional publications (category B) in which the results of dissertation researches on historical sciences can be published.

(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 409 dated March 17/03/2020)

*The collection is indexed in the international databases: **Index Copernicus** and **Google Scholar**.*

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.2 dated September 17, 2020).

Editorial Board

Editor in Chief: Oleh Melnychuk, Dr (History), Professor, Head of the Department of World History of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Dean of the Faculty of History, Law and Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Sergii Galchak, Dr (History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr (History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine);

Vasiliy Zinoviev, Dr (History), Professor of the Department of Russian History of National Research Tomsk State University, Editor-in-Chief of the “Journal of Tomsk State University. History” (Russian Federation);

Hanna Magdalena Zowczak, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Practices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Oksana Kalishchuk**, Dr (History), Professor of the Department of Archeology, Ancient and Medieval History of Ukraine of Lesya Ukrainka Eastern European National University (Ukraine); **Tetiana Karoyeva**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine);

Olha Koliastruk, Dr (History), Professor, Head of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Legal Sciences and Philosophy of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko**, Dr. (History), Professor of the Department of Intellectual Property and Civil Law Disciplines, Vice-Rector for Scientific, Innovation and International Activities of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Humanities and Social Sciences of Zhytomyr Polytechnic State University (Ukraine); **Grigory Lazko**, Dr (History), Professor of the Department of World History of Francisk Skorina Gomel State University (Republic of Belarus); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Vladylena Sokyrskya**, Dr (History), Professor of the Department of International Relations and Tourism Kyiv International University (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor, Head of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Yurii Stepanchuk**, Dr (History), Professor of the Department of History and Culture of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Sergey Sulyak**, PhD (History), Associate Professor, Professor of the Department of Philology, History and Social Sciences Taraclia State University, Editor-in-Chief of the International Historical Journal «Rusin» (Republic of Moldova); **Victoria Telvak**, PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and special historical disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Iuliia Khytrovska**, Dr (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute” (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:

21100, Ukraine, Vinnytsia, st. K. Ostrozky, 32, building 3, room 323. **Phone number:** +38 (432) 61-67-21

E-mail: naukzapVDPU@meta.ua **URL:** <https://vspu.net/nzhist>

© Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, 2020

© Authors of articles, 2020

ЗМІСТ**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ*****Ольга Лісовська***

Священницька родина Мовчанівських: краєзнавець, археолог та громадський діяч Теодосій Мовчанівський 9

Назар Котельницький

Аграрне питання в діяльності земської ліберальної фронди північної України (80-ті рр. XIX ст.) 16

Марина Кругляк

Проблема підкинутих дітей на тлі модернізаційних процесів Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі підросійської України) 24

Ярослав Цецик

Зародження та початок діяльності чорносотенців на Волині 35

Ігор Бігун

Рейд загону ім. І. Богуна з Волині на Холмщину (травень—липень 1944 р.) 44

Олександр Коротаєв

П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ-МДБ за часів пізнього сталінізму (1944–1953) 55

Неля Романюк

Еколого-економічні проблеми використання земельних ресурсів України (1970–1990) 66

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ***Тетяна Каросва***

Брацлавщина в світлі теорії фронтиру крізь призму земельного питання 74

ЕТНОЛОГІЯ***Ірина Кривошея***

Київський митрополичий хор у XIX столітті: реконструкція одягу півчих 83

Олена Авдєєва

Образ відьми в уявленнях мешканців Північного Приазов'я у XX–XXI століттях. 90

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ***Зінаїда Священко***

Церковна преса Київської єпархії про навчання церковного співу у другій половині XIX – на початку XX століття 99

Тимофій Герасимов

Повсякденне життя Києва доби Гетьманату П. Скоропадського за спогадами О. Гольденвейзера 108

РЕЦЕНЗІЇ

Юрій Телячий

Кіндрачук Н. М. Простір українського національного «Я»: 60-ті – 70-ті рр. ХХ ст.: монографія. – Івано-Франківськ: НАІР, 2020. – 502 с. 113

Іван Романюк

Морозова О. Дослідження історії України першої половини ХХ ст. в сучасній польській історіографії: напрямки, концепції, дискусії. – Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. П. Могили, 2020. – 566 с. 118

Для авторів 121

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Olha V. Lisovska

The priestly family of Molchanovskyi. Feodosii Molchanovskyi – a local historian, archaeologist, and philanthropist 9

Nazar A. Kotelnitskyi

The agrarian question in the activity of the provincial nobility liberal front of northern Ukraine (80th XIX c.) 16

Maryna E. Krugliak

The problem of abandoned children against the background of the modernization processes of the Russian Empire in the end of the 19th – early 20th centuries (on the example of sub-Russian Ukraine) 24

Yaroslav P. Tsetsyk

The origin and beginning of activities of Black Hundreds in Volyn 35

Igor V. Bigun

The Raid of the Ivan Bogun Detachment to Chelm Land (May–July, 1944) 44

Oleksandr O. Korotaiev

Pentecostal religious unions of Ukraine as an object of the intelligence work of the NKGB-MGB bodies during the late Stalinism (1944-1953) 55

Nelia Y. Romaniuk

Environmental and economic problems of land resources utilization in Ukraine (1970–1990) 66

HISTORY OF PODILLIA

Tetiana R. Karoyeva

Bratslavshchina from the point of view of frontier theory in the context of the land issue 74

ETHNOLOGY

Iryna I. Kryvosheia

The Kyiv Metropolitan Choir in the XIX century: reconstruction of choirmen's clothes 83

Olena S. Avdieieva

The image of a witch in the imagination of the inhabitants of the Northern Prazovya in the 20-21 centuries. 90

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Zinaida V. Svyaschenko

Church press of the Kyiv eparchy on teaching church singing in the second half of the 19th - early 20th century 99

Timofii Y. Herasymov

Everyday life of Kyiv during the Hetmanate of P. Skoropadskyi according to the memoirs of O. Goldenweiser **108**

REVIEWS

Yurii V. Teliachyi

Kindrachuk N. M. The environment of Ukrainian national self: 60' – 70' of the XX century : monograph. – Ivano-Frankivsk : NAIR, 2020. – 502 p. **113**

Ivan M. Romaniuk

Morozova O. Research of the history of Ukraine in the first half of the XXth century in modern Polish historiography : directions, concepts, discussions. – Mykolaiv : Publishing house of ChNU named after P. Mogili, 2020. – 566 p. **118**

For Authors **121**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.46)(092):929.52

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-9-15>**Ольга Лісовська**

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: lisovskaolya@ukr.netORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6290-7869>Researcher ID: <https://publons.com/researcher/1781918/olga-lisovska>

Священницька родина Мовчанівських: краєзнавець, археолог та громадський діяч Теодосій Мовчанівський

Анотація. Метою статті є узагальнення біографічних матеріалів священницької династії Мовчанівських, представників духовної еліти Уманщини XIX – початку XX століття, та детальний розгляд діяльності одного із представників родини – Теодосія Мовчанівського, відомого науковця, краєзнавця, археолога, громадського діяча. **Методологія дослідження** ґрунтується на сукупності принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне, всебічне висвітлення фактів, явищ та подій. Визначальними серед них є загальні принципи науковості, історизму, системності, плюралізму, об'єктивності. Застосування цих методів дало змогу провести системний аналіз джерел, які у своєму взаємозв'язку допомогли персоніфікувати родину Мовчанівських. **Наукова новизна.** У статті складено та узагальнено життєписи найбільш непересічних представників священницької родини Мовчанівських та з'ясовано їх роль в суспільно-політичному та національно-культурному житті України XIX – початку XX ст. Вперше введено до наукового обігу інформацію з архівних джерел, у яких розкрито досі невідому інформацію з життя Мовчанівських. **Висновки.** Дослідження та відтворення біографістики священницької династії Мовчанівських, показало, що її вихідці – яскраві та непересічні особистості, освітній рівень яких був досить високим. Це духовна еліта тогочасного суспільства, яка зробила свій внесок у формування морально-етичних підвалин суспільного світогляду. Саме вони в той час найближче стояли до народу і мали найбільший вплив на формування його думки. Їх освіченість та духовність були прикладом для прихожан. Своїми проповідями вони закладали основи духовності на принципах загальнолюдських чеснот. Беззаперечно, родина Мовчанівських увійшла не лише в історію Уманщини, а й України, зробивши свій вклад в її розвиток та державотворення. Серед її імен почесно вписане ім'я Теодосія Миколайовича Мовчанівського, який все своє життя присвятив справі виявлення, дослідження та збереження пам'яток археології, історії та культури, справі архівіста, музеєзнавця та краєзнавця.

Ключові слова: археологічні дослідження, духовна еліта, краєзнавство, православне духовенство, родина Мовчанівських, Теодосій Мовчанівський.

Постановка проблеми. Вже не один десяток років в українській історичній науці популярним є історико-біографічний напрям дослідження. Це актуально, з огляду на те, що саме окремі особистості, а іноді й цілі родини, є носіями української культури та генетичного коду країни. Тому складання їх найповніших життєписів допоможе не лише визначити їх роль у суспільстві, а й збагатить скарбницю знань про історичний процес у цілому.

Ще з кінця XVIII століття на українських землях утвердилася спадковість духовного звання, у священницьких родинах діти одразу ставали членами церковних причетів та продовжували традиції православного богослужіння від діда-прадіда. Здобута освіта (духовне училище, духовна семінарія, духовна академія) покладала на кожного священника ряд обов'язків та посад світського характеру. Вихідці із духовних родин водночас займалися науковою, громадською, просвітницькою та місіонерською діяльністю, що сприяло значному піднесенню національної свідомості українського суспільства. Це були високодуховні особистості, які формували морально-етичні та політичні підвалини суспільного світогляду.

Однією з найбільших священницьких родин на Уманщині була династія Мовчанівських, вихідці якої, своєю діяльністю творили не лише історію свого регіону, а й всієї України. Яскравим представником цієї родини був Теодосій Мовчанівський, який, відійшовши від родинних традицій, зробив неоціненний внесок у відродження та збереження вітчизняної історії та культури.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Окремого цілісного дослідження, що стосувалося б життя та діяльності священницької родини Мовчанівських та, зокрема, Теодосія Мовчанівського ще не має. Існують тільки наукові праці, які фрагментарно висвітлюють окремі аспекти діяльності видатної сім'ї. Святкуючи 90-річчя Теодосія Мовчанівського, співробітники Інституту археології Національної академії наук України підготували статтю про археологічну діяльність Т. М. Мовчанівського. Саме вони відновили авторство багатьох наукових висновків знаного археолога [Беляєва, Калюк, 1989].

У 1991 році з'являється праця «Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки)», на сторінках якої було опубліковано статтю О. Нестулі, в якій автор, опираючись на широкую джерельну базу, висвітлює життєвий шлях Теодосія Мовчанівського. У науковому доробку побіжно згадується про батька Теодосія [Нестуля, 1991]. У сучасній історичній науці ряд дослідників вже зробили спробу переосмислити історію української православної церкви. Так, у монографії Т. Кузнець, яка досліджувала православне духовенство Уманщини ХІХ – початку ХХ століття, висвітлено окремі факти життя членів родини Мовчанівських [Кузнець, 2006]. Тема цього дослідження знайшла часткове висвітлення у статті О. Семенчук, яка серед ряду священницьких родин Уманщини називає і родину Мовчанівських, подаючи деякі дані біографій окремих її членів [Семенчук, 2012]. Також фрагменти з біографії Теодосія Миколайовича Мовчанівського висвітлено в статтях М. Халадової [Халадова, 1997], О. Гнидюк [Гнидюк, 2005], В. Козюби [Козюба, 2018].

Останнім часом все частіше з'являються праці дослідників, що стосуються політичних репресій в Україні. У 1992 році була надрукована стаття Ж. Кононенко, яка розповідала про трагічну долю вчених, які зазнали сталінських репресій у 1930-40-і роки. Серед багатьох імен, повернутих із небуття, вказане ім'я і Теодосія Мовчанівського [Кононенко, 1992]. Варто виділити бібліографічний покажчик, що став певним підсумком роботи дослідників політичних репресій з виявлення та оприлюднення архівних документів [Білокінь, Подкур, Рубльов, (авт. вступ. статей), 2007]. Висвітлення долі репресованих Уманщини та поверненням із забуття ряду прізвищ можна знайти в статті О. Скус [Скус, 2019]. Незважаючи на ряд досліджень, є ще безліч нерозкритих запитань, що потребують наукового висвітлення. Опираючись на названі публікації та залучивши нові архівні джерела, у статті здійснено спробу створити узагальнений портрет священницької родини Мовчанівських та доповнити біографію Теодосія Миколайовича.

Мета статті. Метою цієї наукової розвідки є узагальнення біографічних матеріалів священницької династії Мовчанівських, представників духовної еліти Уманщини кінця ХІХ – початку ХХ століття, зокрема детальний розгляд діяльності її представника – Теодосія Мовчанівського – відомого науковця, краєзнавця, археолога, громадського діяча. У ході дослідження передбачається розглянути основні віхи життєвого шляху вихідців священницької родини Мовчанівських та з'ясувати найвагоміші досягнення в їх діяльності.

Виклад основного матеріалу. Одним із непересічних вихідців родини Мовчанівських був Порфирій Никифорович, що народився у 1836 році. Сповідні розписи розповідають, що його батько Никифор народився у 1803 році та служив дияконом при Різдво-Богородицькій церкві в селі Помийник (зараз – Вікторівка) Уманського повіту. У цих же розписах згадується, ймовірно, про старшого брата Никифора, Василя Мовчанівського, який працював позаштатним паламарем цієї ж церкви [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1010. Спр. 57. Арк. 66].

У 1857 році Порфирій Мовчанівський після закінчення одного курсу навчання в Київській духовній семінарії вступив до єпархіального відомства з атестатом другого розряду. 20 вересня 1859 року його рукопокладено священником до Павлівської Троїцької церкви Липовецького повіту. Є відомості, що в 1863 році за сумлінне виконання своїх обов'язків Порфирій отримав подяку. За піклування про розвиток парафіяльного храму 2 січня 1867 року священник отримав чергову нагороду – набедреник [Семенчук, 2012 : 304]. 3 липня 1875 року отця Порфирія, за його ж бажанням, переведено до приходу церкви Різдво-Богородицької села Полянецького Уманського повіту. Причет володів 46 десятинами 1 184 сажнями церковної землі, при церкві діяла парафіяльна школа. До цього часу настоятелем церкви був брат Порфирія – Григорій. Про Григорія Мовчанівського відомо, що він служив у Михайлівській церкві в с. Подібна (тепер – Подібна). Також відомо, що він мав дружину, молодшу за себе на 6 років, та п'ятеро дітей [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1015. Спр. 508. Арк. 790].

У 1877 році Порфирія Мовчанівського обрано на посаду члена Правління Уманського духовного училища, яку затвердив єпископ Уманський, преосвященний Філарет [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 1057. Арк. 50-51]. А 1880 року його знову обрано на трьохрічне виконання обов'язків члена Правління при Уманському духовному училищі. У 1883 році отець Порфирій став членом благочинницької ради і того ж року депутати Уманського училищного округу втретє обирають його на трьохрічне виконання посади члена Правління. У 1886 році Святійший Синод нагородив священника за сумлінну працю ще однією нагородою – камилавкою

і того ж року вчетверте Порфирія Мовчанівського обрано на трьохрічний термін виконання обов'язків члена Правління при Уманському духовному училищі.

16 січня 1895 року священнику оголошено подяку за № 86 ухвалою Київської Єпархіальної Училищної Ради за «особенную ревность в заведении церковно-приходской школы с. Полянецке», а 23 березня того ж року ухвалою № 915 Святейшого Синоду отця Порфирія нагороджено наперсним Хрестом [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 1057. Арк. 50-51]. 6 травня 1906 року священника піднесено до гідності протоієрея. У тому ж році його призначили духівником 1-го округу. Протоієрей Мовчанівський був очільником чималої священницької родини. У 73 роки він подав прохання про звільнення з посади, яке було задоволене 3 грудня 1910 року. На його місце із села Нестерівки переведено сина Андрія [Кузнець, 2006: 361].

Дружина отця Порфирія, Надія Симонівна (1842 року народження), була донькою священника. Разом вони мали двох синів та двох доньок. Доньки Дар'я та Марія вийшли заміж за священників. Сини Андрій та Микола були наслідниками батьківської справи.

Андрій Мовчанівський народився в 1865 році. 19 серпня 1887 року він закінчив Київську духовну семінарію з атестатом 2-го розряду і в тому ж році був призначений вчителем церковнопарафіяльної школи в селі Полянецьке Уманського повіту. Згодом його перевели в нештатну парафію села Собківки до Свято-Параскевської церкви. 18 вересня 1890 року Андрій був рукопокладений священником цієї ж церкви, але вже 19 жовтня 1907 року його перевели до приходу церкви села Нестерівки. Отець Андрій мав міцний авторитет серед духовенства і 30 січня 1897 року отримав темно-бронзову медаль, а в 1900 році нагороджений набедреником [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 1057. Арк. 76-77]. У 1904 року Андрія Мовчанівського обрано депутатом 1-го округу, а вже в 1906 році він отримав ще одну нагороду – скуфію. 14 червня 1911 року отця Андрія призначили членом благочинницької ради 1-го округу за сумлінну роботу, на якій 6 травня 1914 року він отримав від імператора камилавку.

З дружиною Параскевою мали вони четверо дітей: старшою в сім'ї була донька Леоніда, яка закінчила Київське єпархіальне жіноче училище; син Зиновій, що навчався в Уманському духовному училищі; дві доньки – Анна та Галина – в Уманській гімназії [Кузнець, 2006 : 362]. Ще один син Порфирія Мовчанівського – Микола – народився 1862 року. У 1883 році закінчив Київську духовну семінарію з атестатом 2-го розряду, а через рік його призначено на посаду псаломника Юшковецької Свято-Троїцької церкви Липовецького повіту. 10 березня 1886 року його рукопокладено священником церкви с. Берестівець Уманського повіту. У 1896 році Микола Мовчанівський обраний членом Будівельного комітету по будівництву причтових будівель у 4-ому окрузі Уманського повіту, а невдовзі затверджений на посаду члена ревізійного комітету при Уманському духовному училищі. У 1903 році отець Микола отримав скуфію, а через два роки – камилавку. 6 травня 1915 року Микола Мовчанівський отримав наперсного хреста, що свідчить про сумлінне виконання своїх обов'язків.

Сім'я Микола Мовчанівського проживала в будинку, що знаходився у великому парку, який раніше належав Потоцьким, і складалася з дружини та сімох дітей (Варвари, Зінаїди, Петра, Феодосія, Миколи, Олександра і Порфирія). П'ятеро з них навчалися в духовних навчальних закладах. [Кузнець, 2006 : 161].

Один із синів Миколи Мовчанівського, Теодосій (Феодосій), був відомим в українській науці та культурі 1920–1930 рр. Народився він 9 травня 1899 року в селі Берестівець Уманського повіту Київської губернії. Навчався в Уманському духовному училищі, а згодом – у Київській та Одеській семінаріях (1913 – 1918 рр.). Проте священницького сану Теодосій не прийняв, а присвятив себе громадській та просвітницькій діяльності [ЦДІАК. Ф. 127. Оп. 1009. Спр. 1057. Арк. 559].

Можливо, цьому сприяв випадок, що стався під час навчання в Київській духовній семінарії. Після чергових спроб духовного наставника Садовничого переконати юнака повністю поринути в церковне життя, юний семінарист за підтримки друзів висловив переконливий протест проти вихователя. Це розцінено, як змову, а Теодосія назвали організатором цієї змови. За це юнака було виключено із семінарії. Теодосія відправили на «довиховання» до рідного Берестівця [Нестуля, 1991 : 210].

Щоб отримати освіту, в 1914 році Т. М. Мовчанівський вступив до Одеської духовної семінарії, але в зв'язку з браком грошей в родині зміг там закінчити лише три класи семінарії. Через стан здоров'я, вступити до Одеського університету не зміг, тому повернувся на свою малу Батьківщину. У 1919 році Теодосій Мовчанівський очолив школу в Берестівці, організував там осередок «Просвіти» та хату-читальню. Також став ініціатором створення вечірніх курсів самоосвіти сільської молоді, де проводив багато часу [Гнидюк, 2005 : 102].

У 1921 році Теодосій Миколайович переїхав до села Краснопілка. Де в 1922 році став директором Краснопілської трудової школи та завідуючим сільським клубом. Під впливом спілкування з директором Уманського краєзнавчого музею Петром Курінним, Теодосій захопився дослідженням місцевих археологічних пам'яток, що згодом вилилось у створення музеїв у

с. Берестівець, с. Краснопілка та при Верхняцькому клубі. Ці установи стали справжніми осередками поширення історичних знань у регіоні та сприяли розвитку в дослідженні історії рідного краю, оскільки їх колекції склалися з місцевих етнографічних та археологічних пам'яток. Під керівництвом Петра Курінного Теодосій Миколайович взяв участь у розкопках Білогрудівського могильника та трипільського землеробського поселення.

З 1924 року Т. М. Мовчанівський викладав суспільствознавство у Верхняцькій школі, одночасно працюючи районним інспектором по ліквідації неписьменності серед населення. Але zarazом не полишав дослідницької та музейної справи. З 1926 до 1928 року Теодосій Мовчанівський працював на посаді директора Бердичівського краєзнавчого музею, а з 1928 року ще чотири роки працював заступником директора музею з наукової роботи. Маючи на меті створити в Бердичеві музей, Теодосій Мовчанівський зіткнувся з рядом проблем. Насамперед бракувало коштів, фахівців та навіть приміщення для музею. Саме він запропонував використати для музею будівлю колишнього монастиря «Босих кармелітів», який на той час знаходився під загрозою зруйнування. До створення експозицій музею були залучені учні та вчителі навколишніх шкіл, а також члени Бердичівського краєзнавчого товариства. Відкрили музей у 1926 році. Саме Т. М. Мовчанівський ініціював визнання, на державному рівні, території Кармелітського монастиря історико-культурним заповідником. 8 березня 1928 року урядом прийнято Постанову про створення на базі монастиря історико-культурного заповідника, першим директором якого призначено Теодосія Мовчанівського [Ярмошик, 1999 : 138-139].

За ініціативи Т. Мовчанівського створювалися архівні гуртки та діяли виставки архівних документів по всій окрузі. Сам він, вивчивши велику кількість джерел та літератури (відвідав близько 68 установ), проводив лекції. Також Теодосій дбав про охорону та збереження позамузейних пам'яток, рішуче виступав проти руйнування старовинних пам'яток, зокрема храмів, монастирів, синагог.

Під керівництвом П. Курінного Теодосій Мовчанівський в 1926–1927 роках брав участь в археологічній експедиції, що досліджувала Райковецький курган та могильник на річці Гнилоп'ять у Житомирській області [Павлова, 2008].

У 1928 році проводив археологічні розвідки в селах Андрушівка, Білопольє, Вовчинці, Обухівка, Юрківка, де планувалося проводити розкопки для виявлення трипільської та черняхівської археологічних культур. Майже 7 років (з 1929 до 1935 року) під керівництвом досвідченого археолога відбувалися розкопки Райковецького городища XI–XIII століття (Бердичівський район, Житомирська область), де були виявлені десятки приміщень, майстерні, залишки укріплень та тисячі предметів. Саме завдяки дослідженням Мовчанівського в 1929–1930 рр. у с. Райки про відкриття давньоруського міста-фортеці заговорили в пресі.

Теодосій Мовчанівський ініціював створення спеціального історико-археологічного відділу при Інституті історії матеріальної культури, де мали працювати фахівці різних галузей, для більшої достовірності наукових реконструкцій знайдених предметів.

У 1928–1933 роках Т. Мовчанівський був запрошений до Києва, де працював у Всеукраїнській академії наук, читав лекції в технікумах та на музейних курсах. У Києві Мовчанівський став одним з провідних науковців-археологів спочатку Всеукраїнського археологічного комітету, а потім Інституту історії матеріальної культури АН УРСР [ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58044-ФП. Арк. 61].

Сім'я Теодосія, яка складалася з дружини Лідії та двох синів Георгія та Володимира, з 1933 року мешкала в Києві, а сам Теодосій працював науковим співробітником та вченим секретарем в Інституті історії матеріальної культури. На цей час припадає його активна археологічна діяльність – розкопки античного міста Ольвія (1930 – 1932 рр.), II та III городищ у селищі Городськ Житомирської області (1934 р.), дослідження давньоруських міст Вишгорода та Києва (1934–1937 рр.). Варто зазначити, що в складі археологічних експедицій працювали співробітники Державного історичного музею, серед яких були Б. О. Рибаків та Л. А. Голубева, внаслідок чого експонати потрапили до Москви [Павлова, 2008]. Надзвичайно результативними були археологічні дослідження під керівництвом Теодосія Мовчанівського на території міста Київ, особливо щодо планувальної системи міста VIII–XI століття [Козюба, 2018].

У 30-ті роки ХХ століття, як більшість вчених, що працювали в радянську добу, Теодосій неодноразово виступав проти радянської системи та пережитків старої буржуазної науки. 14 травня 1933 року на засіданні президії Секції історії матеріальної культури аргументовано, в цьому ж контексті, звучав виступ вченого [Нестуля, 1991 : 213]. 16 лютого 1938 року видано Постанову, в якій Т. М. Мовчанівському висунуто звинувачення за статтею 54-8, 54-11 КК УРСР (58 КК РСФСР) у причетності до «української націоналістическої організації, стоявшої на терористических позициях» [ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58044-ФП. Арк. 3]. Звинуваченого направлено до спецкорпусу Київської в'язниці. 8 березня 1938 року видано Постанову НКВС, в якій зазначалося: «Следственное дело № 817 вместе с арестованным Молчановским Феодосием Николаевичем и вещдоками направить для дальнейшего ведения следствия в распоряжение 1У

Отдела Киевского Облуправления НКВД» [ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58044-ФП. Арк. 9]. У Протоколі допиту звинуваченого від 22 квітня 1938 року міститься зізнання Теодосія Миколайовича в причетності до «подпольной действовавшей антисоветской националистической организации, в какую был вовлечен в 1934 году бывшим директором Института истории материальной культуры Казубавским Федором Андреевичем...» [ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58044-ФП. Арк. 9]. Тепер відомо, якими методами діставалися ті зізнання. 26 квітня 1938 року прийнято «Обвинительное заключение». Теодосія Миколайовича засуджено до вищої міри покарання. У Виписці з «Протокола № 233 засідання Тройки при Киевском Облуправлении НКВД УССР от 8 мая 1938 г.» зазначалося: «РАССТРЕЛЯТЬ...Лично принадлежащее ему имущество – КОНФИСКОВАТЬ» [ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58044-ФП. Арк. 28]. Вирок виконано 10 травня 1938 року.

Довгий час ім'я Мовчанівського перебувало під заборону і лише 19 березня 1971 року була прийнята Постанова, в якій вказувалося: «...По делу Молчановского Феодосия Николаевича назначить дополнительное расследование. Проведение расследования поручить УКГБ при СМ УССР по Киевской области...» [ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58044-ФП. Арк. 39]. 12 травня 1971 року він буде помертно реабілітований. У Постанові Президії Київського обласного суду вказано: «Протест прокурора Киевской области удовлетворить. Постановление тройки при Киевском облуправлении НКВД УССР от 8 мая 1938 г. отменить и дело в отношении Молчановского Феодосия Николаевича... прекратить за отсутствием в его действиях состава преступления» [ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58044-ФП. Арк. 86].

Лише після можливості дослідження документів, що стосувалися масових поховань у Биківні в архіві СБУ, встановлено місце поховання Теодосія Мовчанівського. Саме сюди приходять люди, вшановуючи пам'ять репресованих та закатованих радянською владою.

Висновки. Отже, дослідження та відтворення біографістики священницької династії Мовчанівських показало, що її вихідці – яскраві та непересічні особистості, освітній рівень яких був досить високим. Це духовна еліта тогочасного суспільства, яка зробила свій внесок у формування морально-етичних підвалин суспільного світогляду. Беззаперечно, вони увійшли в історію не лише Уманщини, а й України, зробивши свій вклад у її розвиток та державотворення.

Серед таких імен почесно згадується Теодосій Миколайович Мовчанівський, який порушив сімейну традицію і не став священнослужителем, але прославився як археолог, краєзнавець, музеєзнавець та архівіст. Він здійснив великий внесок у розвиток української науки кінця XIX – початку XX століття.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для проведення дослідження й публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Бєляєва, С., Калюк, О.** (1989). Т. М. Мовчанівський. Сторінки наукової біографії (до 90-річчя з дня народження). *Археологія*, 2, 125-131.
- Білокінь, С., Подкур, Р., Рубльов, О.** (авт. вступ. статей). (2007). *Політичні репресії в Україні. (1917-1980-ті рр.)*. *Бібліографічний покажчик*. Київ, 456 с.
- Гнидюк, О.** (2005). Повернення із забуття. Постаті української археології (життєпис Т. Мовчанівського та І. Іванцова). *Магістеріум. Археологічні Студії*, 20, 100-104.
- Козюба, В.** Робота київської експедиції під керівництвом Т. М. Мовчанівського. URL: <http://mdch.kiev.ua/node/581>
- Кононенко, Ж.** (1992). Із небуття (додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930–40-і та на початку 1950-х років). *Археологія*, 1, 105-106.
- Кузнець, Т.** (2006). *Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття: монографія*. Київ, 607 с.
- Нестуля, О.** (1991). Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський). *Репресоване краєзнавство (20-30-і роки)*, 209-215.
- Павлова, В.** (2008). Мовчанівський Теодосій Миколайович (1899–1938). *Музейний простір України*. URL: <http://prostir.museum.ua/post/27662>
- Семенчук, О.** (2012). Православне духовенство Уманщини XIX ст.: родина Молчановських. *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства*, 303-307.
- Скус, О.** (2019) Реабілітована інтелігенція Уманщини: міфічна військова повстанська організація. *Вчені записки Таврійського національного університету імені Ві Вернадського. Серія: Історичні науки*, 30 (69), 2, 54-59.
- Хададова, М.** (1997). Краєзнавча діяльність Т.М. Мовчанівського на Житомирщині в 20-30 рр. XX ст. *Українська національна ідея: історія і сучасність. Науковий збірник*, 93-95.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

ЦДІАК – Центральний державний історичний архів.

Ярмошик, І. (1999). Т.М. Мовчанівський і Бердичівський історико-культурний заповідник (20-ті роки ХХ ст.): основні напрямки краєзнавчої діяльності. *Бердичівська земля в контексті історії України. Науковий збірник «Велика Волинь»*, 19, 137-139.

Ольга Лисовская

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

**Священническая семья Молчановских:
краевед, археолог и общественный деятель Феодосий Молчановский**

Аннотация. Целью статьи является обобщение биографических материалов священнической династии Молчановских, представителей духовной элиты Умани XIX – начала XX века, и рассмотрение деятельности одного из представителей семьи – Феодосия Молчановского – известного ученого, краеведа, археолога, общественного деятеля. **Методология исследования** основана на совокупности принципов и методов познания, направленных на объективное, всестороннее освещение фактов, явлений и событий. Определяющими среди них есть общие принципы научности, историзма, системности, плюрализма, объективности. Применение этих методов позволило провести системный анализ источников, что в своей взаимосвязи позволили персонализировать семью Молчановских. **Научная новизна.** В статье представлены и обобщены биографические данные наиболее незаурядных представителей священнической семьи Молчановских и выяснено их роль в общественно-политической и национально-культурной жизни Украины XIX – начала XX века. Впервые введена в научный оборот информация из архивных источников, в которых раскрыты до сих пор неизвестные данные из жизни Молчановских. **Выводы.** Исследования и воспроизведения биографий отдельных человек священнической династии Молчановских показало, что ее выходцы – яркие и неординарные личности, образовательный уровень которых был довольно высоким. Это была духовная элита общества, которая внесла свой вклад в формирование морально-этических основ общественного мировоззрения. Именно они в то время ближе стояли к народу и имели наибольшее влияние на формирование мнения. Их образованность и духовность была примером для прихожан, своими проповедями они закладывали основы духовности на принципах общечеловеческих добродетелей. Безусловно, семья Молчановских вошла не только в историю Умани, но и Украины, сделав свой вклад в развитие государства. Среди ее имен почетно вписано имя Феодосия Николаевича Молчановского, который всю свою жизнь посвятил почетному делу выявления, исследования и сохранения памятников археологии, истории и культуры, делу архивиста, музееведа и краеведа.

Ключевые слова: археологические исследования, духовная элита, краеведение, православное духовенство, семья Молчановских, Феодосий Молчановский.

Olha V. Lisovska

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD. (History), Associate professor (Ukraine)

**The priestly family of Molchanovskiy.
Feodosii Molchanovskiy – a local historian, archaeologist, and philanthropist**

Abstract. The aim of the article is to summarize the biographical materials of the Molchanovskiy's priestly dynasty, representatives of the spiritual elite of Uman in the XIX – early XX centuries, and a detailed examination of the activities of one of the family members – Feodosii Movchanovskiy, a famous scientist, ethnographer, archaeologist, and philanthropist. **The research methodology** is based on a set of principles and methods of cognition aimed at an objective, comprehensive coverage of facts, phenomena, and events. Defining among them are the general principles of science, historicism, consistency, pluralism, objectivity. The use of these methods made it possible to carry out a systematic analysis of the sources, in their interconnection made it possible to personify the Molchanovskiy family. **Scientific novelty.** The article drafted and summarizes the biographies of the most outstanding representatives of the Molchanovskiy priestly family and clarifies their role in the socio-political and national-cultural life of Ukraine in the XIX and early XX centuries. For the first time, information from archival sources was introduced into scientific circulation, in which still unknown information from the life of Molchanovskiy was disclosed. **Conclusions.** Research and

reproduction of the biography of the Molchanovskiy priestly dynasty showed that its descendants were bright and extraordinary personalities, whose educational level was quite high. It was the spiritual elite of the society, contributed to the formation of the moral and ethical foundations of the public worldview. They were closer to the people and had the greatest influence on the formation of their opinion. Their education and spirituality were an example for parishioners, with their sermons they laid the foundations of spirituality on the principles of universal human virtues. Of course, the Molchanovskiy family went down not only in the history of Uman but also in Ukraine, making their contribution to its development. Among its names is honorably inscribed the name of Feodosii Mykolaiovych Movchanovskiy, who devoted his entire life to the honorable cause of identifying, researching, and preserving monuments of archeology, history, and culture, to the case of an archivist, museum expert, and local historian.

Key words: archaeological research, spiritual elite, local history, Orthodox clergy, Molchanovskiy family, Feodosii Molchanovskiy.

References:

- Bieliaieva, S., Kaliuk, O.** (1989). T. M. Movchanivskiy. Storinky naukovoï biohrafii (do 90-richchia z dnia narodzhennia) [T. M. Movchanivsky. Pages of scientific biography (to the 90th anniversary of his birth)]. *Arkheolohiia-Arheologia*, 2, 125-131 [in Ukrainian].
- Bilokin, S., Podkur, R., Rublov, O.** (avt. vstup. statei). (2007). *Politychni represii v Ukraini. (1917 – 1980-ti rr.). Bibliohrafichni pokazhchyk [Political repression in Ukraine. (1917 – 1980s). Bibliographic index]*, Kyiv, 456 s [in Ukrainian].
- Hnydiuk, O.** (2005). Povernennia iz zabuttia. Postati ukrainskoi arkheolohii (zhyttiepys T. Movchanivskoho ta I. Ivantsova) [Return from oblivion. Figures of Ukrainian archeology (biography of T. Movchanivsky and I. Ivantsov)]. *Mahisterium. Arkheolohichni Studii-Magisterium. Archaeological Studies*, 20, 100-104 [in Ukrainian].
- Koziuba, V.** (2018). Robota kyivskoi ekspedytsii pid kerivnytstvom T. M. Movchanivskoho [The work of the Kyiv expedition led by TM Movchanivsky]. URL: <http://mdch.kiev.ua/node/581> [in Ukrainian].
- Kononenko, Zh.** (1992). Iz nebuttia (dodatkovy dani pro trahichnu doliu vchenykh, shcho zaznaly stalinskykh represii u 1930 – 40-i ta na pochatku 1950-kh rokiv) [Out of nowhere (additional data on the tragic fate of scientists who suffered Stalinist repression in the 30's and 40's - early 50's)]. *Arkheolohiia-Arheologia*, 1, 105-106 [in Ukrainian].
- Kuznets, T.** (2006). Pravoslavne dukhovenstvo Umanshchyny XIX – pochatku XX stolittia [Orthodox clergy of Uman region of the XIX - beginning of the XX century]. Kyiv, 607 s [in Ukrainian].
- Nestulia, O.** (1991). Nespokii sertsia (F. M. Movchanivskiy) [Heart restlessness (F. Movchanivsky)]. Represovane kraieznavstvo (20 – 30-i roky), 209-215 [in Ukrainian].
- Pavlova, V.** (2008). Movchanivskiy Teodosii Mykolaiovych (1899–1938) [Movchanivskiy Teodosii Mykolaiovych (1899–1938)]. *Muzeinyi prostir Ukrainy*. URL: <http://prostir.museum.ua/post/27662> [in Ukrainian].
- Semenchuk, O.** (2012). Pravoslavne dukhovenstvo Umanshchyny XIX st.: rodyna Molchanovskiykh [Orthodox clergy of Uman region of the XIX century: Molchanovskiy family]. *Aktualni problemy arkheolohii, istorii ta istorychnoho kraieznavstva-Current issues of archeology, history and historical local lore*, 303-307 [in Ukrainian].
- Skus, O.** (2019) Reabilitovana intelihentsiia Umanshchyny: mifichna viiskova povstanska orhanizatsiia [Rehabilitated intelligentsia of Uman region: mythical military insurgent organization]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnogo universytetu imeni V. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky- Scientific notes of V.I. Vernadsky Taurida National University*, 30 (69), 2, 54-59 [in Ukrainian].
- Khadadova, M.** (1997). Kraieznavcha diialnist T. M. Movchanivskoho na Zhytomyrshchyni v 20-30 rr. XX st. [Local lore activity of TM Movchanivsky in Zhytomyr region in 20-30 years of the XX century]. *Ukrainska natsionalna ideia: istoriia i suchasnist. Naukovyi zbirnyk*, 93-95 [in Ukrainian].
- TsDAHOU** – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine] [in Ukrainian].
- TsDIAK** – Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv [Central State Historical Archive] [in Ukrainian].
- Yarmoshyk, I.** (1999). T. M. Movchanivskiy i Berdychivskiy istoryko-kulturnyi zapovidnyk (20-ti roky XX st.): osnovni napriamky kraieznavchoi diialnosti [T. Movchanivsky and Berdychiv Historical and Cultural Reserve (20s of the XX century): the main directions of local lore]. *Berdychivska zemlia v konteksti istorii Ukrainy. Naukovyi zbirnyk «Velyka Volyn»*, 19, 137-139 [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 25.07.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 30.08.2020 р.

Назар Котельницький

Центр українських досліджень Інституту Європи РАН

кандидат історичних наук (Україна)

e-mail: subton7@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4480-365X

Аграрне питання в діяльності земської ліберальної фронди північної України (80-ті рр. XIX ст.)

Метою статті є запровадження до міжнародного наукового обігу «Журналов съездов сельских хозяев Черниговской губернии» – важливого першоджерела з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. **Методологічною основою праці став контент-аналіз, принципи наукового синтезу, узагальнення та всебічності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше в історіографії порушується питання про нагальну необхідність дослідження аграрного питання у діяльності земської ліберальної партії північної України як органічної та невід'ємної складової економічної політики вказаної політичної течії у визвольному русі Російської імперії епохи Великих реформ. **Висновки.** Автор статті дійшов висновку, що віднайдені «Журнали съездов сельских хозяев Черниговской губернии» розкривають сутність аграрної політики опозиційної аристократичної фронди регіону. Контент-аналіз протоколів журналів засвідчує, що з'їзди сільських господарів, в умовах вкрай нетривалої лібералізації суспільного життя Російської імперії початку 80 рр. XIXст., стали дієвим інструментом у справі формування основ аграрної політики та економічної програматики земської ліберальної партії північної України. Аграрне питання займало хоч і не провідне, але належне місце у системі координат економічної програми земського лібералізму. Слід визнати, що опозиційна аристократична фронда регіону до початку дії земської контрреформи 1890 р. вважала передчасною постановку проблеми про фундаментальну модернізацію аграрного устрою Російської імперії як у силу політики промислового протекціонізму верховної влади, так і щодо причини фінансової незавершеності селянської реформи Олександра II.**

Ключові слова: земська ліберальна партія, В. Варзар, М. Константинович, з'їзди селянських господарів.

Постановка проблеми. Економічна програма земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80рр.XIXст.) є маловідомим та малодослідженим аспектом історії цієї опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. Органічною та невід'ємною складовою програми було дуже актуальне і болюче аграрне питання. На жаль, в історичній науці й до цього часу відсутні праці, які б висвітлювали вказану тематику. Спробуємо у лаконічному вигляді хоча б часткового заповнити наявну прогалину в історіографії.

Мета статті. У ході тривалих наукових пошуків нам вдалося виявити цікаве першоджерело – «Журнали съездов сельских хозяев Черниговской губернии», яке було опубліковано у профільному виданні земського самоврядування Північного Лівобережжя – «Земском сборнике Черниговской губернии» у 1883–1884рр. Однак воно так і не отримало належної уваги ні від сучасників, ні від нащадків. На нашу думку, віднайдені протоколи журналів, які вперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу, є фундаментом для вивчення аграрної політики земської ліберальної партії північної України 80-х рр. XIXст., оскільки у роботі з'їздів сільських господарів досліджуваного регіону брали безпосередню та активну участь члени опозиційної аристократичної фронди краю. Завданням публікації є контент-аналіз важливого історичного першоджерела.

Виклад основного матеріалу. Говорячи про аграрну політику земського лібералізму Сіверщини слід вказати на те, що на початку своєї подвижницької діяльності прогресисти не мали сформованої позиції стосовно цієї пекучої проблеми. Відсутність цілісної візії, на наш погляд, була зумовлена багатьма факторами: з одного боку, опозиційні аристократи завжди складали чисельну меншість у земських інститутах українського Полісся, їм постійно доводилось боротися за місце у зібраннях на виборних перегонах з реакційними силами, а відтак, панівною силою у земстві були консерватори; з іншого – абсолютно правий був видатний дослідник земського самоврядування у Російській імперії Б. Веселовський, коли наголошував на тому, що причиною пасивного ставлення ліберального дворянства до аграрного питання на першому етапі існування земських інституцій стала теза про передчасність самої постановки проблеми, адже в умовах перехідного періоду – процесів та процедур сплати колишніми рабами викупних

платежів своїм колишнім власникам, нобілітету – важко було виробити спільну платформу: тільки після отримання лівової частки трансакцій, великою мірою вже збідніла опозиційна аристократія почала рефлексувати щодо постановки питання, щоправда, на перших порах, вбачаючи сутність проблеми не у фатальних та рокових економічних помилках імперського уряду, а в опосередкованих наслідках першопричини – колосально великому податковому навантаженні, катастрофічній фіскалізації тощо [Веселовский, 1906:16-18].

Перший сільськогосподарський з'їзд усіх станів суспільства північної України, скликаний Чернігівським повітовим земством – одним з географічних центрів поширення земського лібералізму, відбувся у м. Чернігові 15-16 січня 1883 р. Опозиційну аристократичну фронду регіону на форумі репрезентували В. Варзар і М. Константинович. Головою на засіданнях обрано представника лібералів – М. Константиновича [Протоколи..., 1883:49-51].

На засіданні 15 січня розглянуто ідею про організацію у Чернігівському повіті Чернігівської губернії спеціальних територіальних осередків зі складськими приміщеннями для зосередження кластерів посівного матеріалу, сільськогосподарської техніки та знарядь праці, мінеральних добрив, аграрного реманенту на основі фінансового дисконту з бюджету повітової земської управи. М. Константинович зазначив, що пропозиція заслуговує пильної уваги та потребує детального вивчення, адже прогресивна мета буде досягнута тільки у разі, якщо асортимент цих складів максимально адаптований до потреб та специфіки сільського господарства Чернігівського повіту, зокрема географічних особливостей та характеристики ґрунтів. Важливо, щоб його виготовлення розташовувалось саме на території повіту, себто там, де цей асортимент буде використовуватись на практиці, а керували процесами і процедурами вироблення виключно місцеві майстри та спеціалісти, гарантовано отримуючи у такий спосіб замовлення.

Після детального обговорення питання з'їзд постановив: 1. Просити Чернігівську повітову земську управу розпочати перемовини з виробниками або посередниками у справі продажу вказаного асортименту на предмет придбання та формування відповідних кластерів; 2. Провести опитування серед найуспішніших сільських господарів щодо першочергових технологічних потреб аграрного сегменту економіки; 3. За результатами опитування підготувати спеціальний каталог, який передати для детального опрацювання особливій комісії форуму; 4. Особливій комісії доручити ретельну розробку проблеми щодо впровадження спеціальної системи профільного кредитування, широкомасштабної та всебічної інтенсифікації аграрного виробництва [Протоколи..., 1883:52-56].

Форум, солідаризувавшись з думками В. Варзара і М. Константиновича про потребу системної роботи зібрань селян-власників, ухвалив: з'їзди сільських господарів скликати регулярно і вважати їх постійним консультативно-дорадчим інститутом при Чернігівській повітській земській управі [Протоколи..., 1883:57-59].

Після цього з'їзд розглянув вкрай актуальну проблему для селянства – формування сегменту скотарства аграрної економіки як принципово важливого фактору розвитку сільського господарства. У своєму виступі з цього приводу представник лібералів В. Варзар заявив про те, що земські інституції повинні допомогти селянам-власникам і придбати за рахунок земського бюджету одиниці передових порід худоби та конярства, з метою запліднення і розмноження потрібного «парку» скотарства для аграрного виробництва. Депутат повітового земського зібрання зазначив, що важливим є не тільки «спарювання» місцевої, провінційної худоби з племінною, але й здобуття досвіду щодо догляду за тваринами – саме недостатність цих процедур та наукових знань про належне і раціональне харчування є причиною «згасання» порід худоби. У зв'язку з цим В. Варзар наголосив на великій потребі поширення у середовищі селян-власників наукової інформації про передовий світовий досвід у сфері утримання, догляду, харчування та господарчої експлуатації худоби.

Делегати з'їзду, повністю погодившись з аргументацією В. Варзара, постановили: інструктивно рекомендувати установам земського самоврядування здійснити за рахунок коштів бюджету управ закупівлю одиниць передових порід худоби та конярства [Протоколи..., 1883:59-61].

Другий з'їзд сільських господарів Чернігівської губернії відбувся 10 вересня 1883 р. Земську ліберальну партію репрезентували М. Константинович та В. Варзар. Головою на засіданні обрано М. Константиновича.

Головним питанням порядку денного форуму стала фундаментальна доповідь члена опозиційної аристократичної фронди північної України В. Варзара про методологію боротьби з пісчаними ґрунтами регіону. Оратор констатував, що поставлене питання – колосальна проблема, починаючи від пасовищ та луків і завершуючи земельними володіннями маєтків аристократії. В. Варзар заявив, що ніхто у регіоні не збирається боротись з цією вадою, вважаючи явище неминучою фатальністю. На переконання ліберала, якщо не вживати термінових заходів, уся північно-східна частина Чернігівського повіту Чернігівської губернії

.....
перетвориться у «поліську Сахару», придатну лише для промислів, ремесел та літнього відпочинку. Крім традиційних профілактичних інструментів, потрібно рекомендувати селянству не застосовувати для посівів ті лісові ділянки, які перспективно можуть стати ареалом концентрації насипів піску. Однак це лише тактичний варіант вирішення питання. Стратегічно проблему потрібно розв'язувати на державному рівні. Є невідкладна необхідність в офіційному клопотанні земських інституцій Північного Лівобережжя до Уряду з приводу оперативного створення природних заповідників на півночі Лівобережної України, що можуть формуватися з земельних володінь, які загалом не можуть використовуватися як аграрний земельний фонд, себто для профільного сільськогосподарського виробництва.

Представник опозиційної аристократичної фронди Сіверщини наголосив на тому, що якщо є закон про винагородження осіб, які перешкоджають процесам затоплення пасовищ та луків, то чому б не прийняти ще один закон, який буде опікуватись персонами, які будуть робити те саме, але вже у випадку з пісчаними ґрунтами та шкідливими вирубами лісів? Стосовно визначення земельних ділянок, які не підлягають аграрній обробці, то це питання можна узгодити з межовими інститутами та органами статистики, які мають у своєму розпорядженні детальну інформацію про географію територій та якість ґрунтів у формі картограм. Наглядові функції у цьому сегменті можна доручити поліцейським органам у повітах. Окремо В. Варзар висловився з приводу формування системи відповідальності за дії, які стимулюють появу нових ареалів пісчаності. Ліберал заявив про те, що оскільки піски, як і вода, несуть колосальні економічні збитки господарям земельних угідь, то діяльність сторонніх персон по вирубці лісових насаджень, яка провокує ці речі, можна оцінювати як господарське правопорушення.

З метою запобігання цих негараздів, репрезентант земської опозиції ініціював: 1. З'їзду сільських господарів звернутись до земських зібрань північної України щодо підготовки та направлення верховній владі клопотання про надання прав земським інституціям визначати земельні ділянки, які не підлягають використанню у сільському господарстві та надавати їм статус природних географічних заповідників. Виключенням можуть бути лише наділи для приватних дач та присадибних ділянок для городництва; 2. У якості компромісу по відношенню до приватних інтересів, запропонувати Уряду внести до норм діючого імперського законодавства спеціальні поправки, які на юридичному рівні дозволять впровадити можливість комплексу компенсацій за ймовірні втрати господарям володінь, або сплати відшкодування за нанесені збитки; 3. З метою розвитку кустарних промислів та ремесел, у якості паліативного інструменту вирішення проблеми, запропонувати земським установам регіону ініціювати введення спеціальних фінансових премій за насадження лозових плантацій і фазенд, які у перспективі можуть стати основою для початку розвитку легкого меблевого виробництва [Журнал засіданий..., 1883:23-25].

Після тривалого обговорення з'їзд більшістю голосів постановив: 1. Схвалити у цілому доповідь В. Варзара та запропоновані ним заходи; 2. Інструктивно рекомендувати Чернігівському повітовому земському зібранню, на засіданні сесії 24 жовтня 1883р., імплементувати ухвалені форумом рішення, шляхом доручення Чернігівській повітовій земській управі про практичну реалізацію ініціатив В. Варзара; 3. На регіональному рівні запровадити преміальні виплати у розмірі 10 рублів сріблом за дотримання календарно визначених, трирічних каденцій вирубок лісових ресурсів [Журнал засіданий..., 1883:26-27].

Третій з'їзд сільських господарів Чернігівської губернії відбувся 25 вересня 1883 р. Від опозиційної аристократичної фронди північної України традиційно у заході брали участь В. Варзар та М. Константинович. Головою на засіданнях форуму обрано знову ж М. Константиновича [Журнал..., 1883:28-29].

Першою на порядку денному була розглянута профільна доповідь В. Варзара. Оратор зауважив, що з'їзди сільських господарів мають безсистемний характер, а тому не забезпечені правильною організацією: члени форуму заздалегідь не ознайомлені з порядком денним, конкретними проблемами для обговорення, відсутній комплекс інформаційних матеріалів тощо. Наслідком цього є великі проблеми з сутнісним наповненням поставлених питань. Постанови з'їздів, в умовах відсутності будь-якого виконавчого органу, імплементуються на практиці рішеннями земських управ. Управи ж мають комплекс своїх компетенцій, а тому безпосередньо не пов'язані з форумами селянських власників-господарів. Відтак, потрібно шукати інституційну форму, яка б забезпечила максимальну реалізацію ухвалених з'їздами рішень.

На переконання ліберала, таким інститутом може стати сільськогосподарське товариство Чернігівської губернії. Установа цілком здатна вирішити комплекс питань, шляхом функціонування власного виконавчого органу – бюро, яке потрібно регулярно і періодично скликати для постановки і вироблення варіантів розв'язання проблем повсякденної практики аграрного виробництва та впровадження у життя прийнятих рішень форумів. Звісно, члени бюро повинні обиратися демократичною процедурою з кола земських діячів та представників прогресивної сільськогосподарської громади. Окремо В. Варзар наголосив на потребі

заснування при бюро майбутнього товариства профільної аграрної бібліотеки, фонди якої б склались зі спеціальної сільськогосподарської літератури та матеріалів щодо допоміжних галузей аграрного сектору економіки; формуванні контори-кластеру зі складами посівного матеріалу, мінеральних добрив, сільськогосподарського реманенту, одиниць модерної аграрної техніки та знарядь виробництва.

Бюро як постійно чинний виконавчий орган зобов'язане надавати сільським виробникам комплекс широкомасштабних і всебічних консультацій, які будуть спрямовані на якісний, трансформаційний прогрес у розвитку аграрної економіки. До того ж саме бюро потрібно доручити забезпечення реалізації спектру економічних контрактів, договорів та угод між селянами-власниками та партнерами. Тобто виконавчий орган сільськогосподарського товариства повинен узяти на себе юридичну і посередницьку сторону майбутніх процесів купівлі-продажу та оренди земельних володінь.

Особливу увагу, на переконання В. Варзара, необхідно звернути на питання розробки Статуту майбутнього товариства, оскільки саме від цього юридичного документу буде залежати ефективність і життєздатність організації. Цілком очевидно, що необхідно створити комісію, яка на наступному з'їзді сільських господарів запропонує делегатам форуму проект Статуту товариства [Журнал..., 1883:29-30].

Заслухавши та обговоривши доповідь В. Варзара з'їзд постановив: 1. Визнати доцільним і обґрунтованим створення у Чернігівському повіті Чернігівської губернії товариства сільських господарів; 2. Обрати спеціальну комісію з делегатів форуму для розробки Статуту товариства; 3. Просити комісію надати проект майбутнього Статуту для обговорення на наступному з'їзді сільських господарів, проведення якого призначити на останню декаду жовтня 1883р., коли відбудеться чергова сесія Чернігівського повітового земського зібрання. Окремо була проведена процедура обрання спеціальної комісії форуму. До персонального складу були делеговані представники земської ліберальної партії – М. Константинович та В. Варзар [Журнал..., 1883:31].

Далі форум розглянув широкомасштабне питання хлібної торгівлі у Чернігівській губернії. У ході обговорення більшість делегатів констатували наявність головної проблеми – відсутності прямої координації і контактів у торгівельно-економічній сфері між безпосередніми виробниками продукції, їх заготівельними агентами та покупцями. Особливо це проявлялося на логістичному рівні, коли аграрна продукція з Чернігівської губернії залізничним транспортом відправлялась для попередньої комплектації на інфраструктурні об'єкти латвійського порту Лібава. Окремо наголошувалось на тому, що терміново потрібно вжити заходи, які б унеможливили будь-які зловживання та факти корупції при здійсненні операцій купівлі-продажу сільськогосподарської продукції. З цією метою було вказано на невідкладність прийняття рішень щодо усунення посередників та комерсантів з процесів торгівлі виробами з борошна як на внутрішньому ринку, так і на міжнародній арені. Делегати зазначили, що усі операції повинні здійснюватись напряму між виробником і безпосереднім покупцем товару, що забезпечить відсутність надмірних комерційних націнок для виробленої продукції [Журнал..., 1883:31-32].

Від опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя щодо порушеної проблеми виступили М. Константинович та В. Варзар. М. Константинович зауважив, що спроби вирішити вказану проблему вже були. Наприклад, у 1883 р. направлено офіційне звернення до адміністрації Лібавського торговельного порту. Місцеве самоврядування північної України пропонувало керівництву балтійського економічного гіганта відкрити у Чернігівському міському громадському банку спеціальний особливий рахунок, який би забезпечив здійснення фінансових трансакцій виключно між виробниками регіону та посередниками і покупцями товарів за межами Чернігівської губернії. Стратегічна ідея конструкції полягала у тому, щоб кожний виробник аграрної продукції українського Полісся міг отримати з рахунку, як аванс, три чверті вартості продукції, а залишок коштів міг забрати вже після остаточного продажу товару покупцям у порту Лібава.

Речник земської ліберальної партії Сіверщини наголосив, що запропонований алгоритм вигідний вже тим, що позбавляє виробників будь-якого спілкування та необхідності у посередницьких послугах різноманітних економічних агентів, що активно продукує корупцію та фінансові зловживання на кожній одиниці сільськогосподарської продукції. Однак є організаційні труднощі. Зокрема, адміністрація Лібавського порту бажає мати на півночі Лівобережної України своє повноважне представництво, якому виробники зможуть централізовано і за фіксованими ринковими цінами здавати комплекси товарів, при цьому селянам-власникам буде гарантований невідкладний розрахунок за вироблену продукцію. М. Константинович з великим жалем констатував, що на українському Поліссі не знайшлося жодного відповідального власника, який би хотів продавати свій товар по цій схемі. Відтак, у регіоні й досі немає представництва балтійського порту. Член земської опозиції зазначив, що присутність вказаної організації могла б забезпечити не тільки моніторинг та верифікацію кожної товарної позиції, а й якість та цінову

.....
динаміку, тим самим інформуючи приватних власників-селян про основні тенденції ринків сільськогосподарської продукції [Журнал...,1883:32].

Інший представник опозиційної аристократичної фронди Сіверщини В. Варзар у своїй промові щодо цього питання вказав на те, що запропонована колегою конструкція насамперед буде вигідна великим та середнім селянам-власникам, у яких є значний арсенал продукції та можливості для економічних контактів з посередниками і покупцями. Дрібним виробникам буде простіше продавати свої товари у провінції, адже вони не оперують великими масивами продукції. Колосальна проблема селян, на переконання ліберала, полягає у цінній політиці на аграрну продукцію, яка склалась на сільськогосподарських ринках. Біда у тому, що товари, вироблені селянством, продаються значно нижче власної собівартості, що зумовлено цілим комплексом причин, зокрема світовою економічною кон'юктурою. Не відкидаючи пропозицій для великих і середніх селян-власників, оприлюднених М. Константиновичем, В. Варзар запропонував свій комплекс заходів. На його думку, для дрібних виробників буде корисним створення у провінції профільних заготівельних складів для централізованого надходження і накопичення аграрної продукції, відкриття спеціалізованих крамниць для купівлі-продажу сільськогосподарських товарів. Окремо потрібно забезпечити появу установи, яка б унеможливила зловживання посередницькими структурами та їх представниками під час здійснення торгівельно-економічних операцій на території Північного Лівобережжя [Журнал...,1883:33].

Після тривалого обговорення питання форум постановив: 1. Взяти до відома пропозиції М. Константиновича і В. Варзара; 2. У зв'язку з колосальною важливістю проблеми та її недостатнім дослідженням, доручити спеціально обраній комісії з'їзду ретельно та детально вивчити питання, підготувавши для наступного форуму відповідну доповідь з конкретними пропозиціями; 3. Створити особливу комісію щодо вказаної проблеми. До персонального складу комісії обрані репрезентанти ліберальної партії північної України – В. Варзар і М. Константинович [Журнал...,1883:34].

Висновки. Узагальнюючи викладене, можемо стверджувати, що віднайдені нами «Журнали съездов сельских хозяев Черниговской губернии», які вперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу, є важливим першоджерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, оскільки розкривають сутність аграрної політики опозиційної аристократичної фронди регіону як органічної та невід'ємної частини економічної програми політичної течії. Контент-аналіз протоколів журналів свідчить про те, що з'їзди сільських господарів українського Полісся, в умовах вкрай нетривалої лібералізації суспільного життя Російської імперії початку 80-х рр. XIX ст., стали дієвим інструментом у справі формування основ аграрної політики та економічної програматики земської ліберальної партії північної України. Дуже показовим, на наш погляд, є той факт, що місцем проведення форумів став Чернігівський повіт Чернігівської губернії – один з провідних географічних осередків земського лібералізму Північного Лівобережжя, а яскравими, провідними, дуже активними і подвижницькими учасниками з'їздів стали члени опозиційної аристократичної фронди Сіверщини – В. Варзар і М. Константинович.

Стенографічні звіти форумів засвідчують факт широкого кола економічних проблем краю, які були порушені та поставлені на розгляд у порядок денний аграрних з'їздів селян-власників. Так, зокрема, обговорювалась проблема систематичності скликання нарад. Розуміючи важливість їх інституціоналізації, ліберальні земці наполегливо шукали найкращі форми функціонування. Опозиціонери обрали шлях створення сільськогосподарського товариства, оскільки заснування аграрної інституції передбачало появу обов'язкового виконавчого органу – спеціального бюро, яке на профільному рівні забезпечувало функціонування вагомego сегменту економіки краю, починаючи від організаційного та науково-консультаційного і завершуючи різного роду посередницькими аспектами.

Принципово важливим було питання створення на півночі Лівобережної України профільних контор і кластерів, головна місія яких полягала у всебічному та широкомасштабному забезпеченні процедур вироблення продукції, шляхом надання модерного устаткування селянам-власникам, передового світового досвіду, сучасних наукових знань, новітніх прогресивних засобів виробництва.

Доленосним стало обговорення проблеми формування скотарського сегменту аграрного сектору економіки північної України. Персональними зусиллями членів опозиційної аристократичної фронди прийнято рішення про системну закупівлю передових одиниць якісної худоби та конярства, з метою розмноження та формування необхідного «парку» скотарства для сільського господарства Північного Лівобережжя. Ухвалені постанови стимулювали появу, становлення та поступ тваринництва, як архіважливої сфери сільськогосподарського виробництва краю.

Дискусіями був позначений розгляд з'їздів щодо проблем несанкціонованої вирубки лісових фондів та пісчаності ґрунтів українського Полісся. Земська опозиція оприлюднила ідею про клопотання до Уряду з приводу надання виключних прав земським інституціям Сіверщини визначати частини земельного фонду, які непридатні для ведення сільського господарства. Зважаючи на географію місцевості, наукові досягнення земської статистичної служби у дослідженні ґрунтів, на території цих земельних ділянок репрезентанти ліберальної партії закликали створювати природні заповідники. Безконтрольне вирубування лісового фонду опозиціонери вважали господарським правопорушенням, а відтак, забезпечили прийняття форумом селян-власників постанови про впровадження фінансових санкцій за вказані дії.

Привертає увагу й симптоматична теза опозиціонерів про необхідність промислової заготівлі деревини для перспективи вироблення меблевої продукції як реальної альтернативи аграрній економіці в умовах селянського малоземелля. Вже наприкінці XIX ст. ця політика принесла свої результати: регіон стане вагомим осередком розвитку виробництва легких меблів на основі місцевої сировини, зокрема лози.

На нашу думку, проєкт земських лібералів щодо формування природних заповідників був суттєвим проривом в історії місцевого самоврядування Російської імперії. За допомогою інструментарію спеціалізованого, профільного розвитку географічного ландшафту, на півночі Лівобережної України був започаткований сталий розвиток рекреаційного потенціалу, що у майбутньому стимулював появу індустрії санаторно-курортного лікування та туристичного відпочинку, знову ж таки з появою відповідних робочих місць для малоземельного селянства.

Форумами сільських господарів була розглянута й колосально складна проблема міжнародної економічної діяльності та торгівлі виробників аграрної продукції північної України з іноземними покупцями та агентами, яка полягала у відсутності якісної комунікації між партнерами. Речники опозиційного ліберального нобілітету краю задекларували реформаторський проєкт, який значно нівелював складність питання. Було запропоновано скористатись послугами фінансової установи місцевого самоврядування Північного Лівобережжя – Чернігівського міського громадського банку, де планувалось відкрити спеціальний профільний рахунок для здійснення трансакцій за торгівельно-економічними операціями. Стратегічний план полягав у тому, що закордонний покупець сплачував, як аванс, три чверті вартості продукції, а потім, після укладання контрактів, перераховував залишок коштів. Для дрібних і середніх виробників передбачалося створення спеціалізованих осередків централізованого надходження, накопичення і збуту товарів у провінції та профільних закладів під патронатом інститутів місцевого самоврядування для продажу виробленої продукції. Цим кроком прогресивні земці намагалися нейтралізувати прояви корупції та недоброчесності під час здійснення економічної діяльності на території північної України.

Загалом слід наголосити, що аграрне питання займало хоч і не провідне, але належне місце у системі координат економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. Слід визнати, що опозиційна аристократична фронда регіону до початку дії земської контрреформи 1890 р. вважала передчасною постановку проблеми про фундаментальну модернізацію аграрного устрою Російської імперії: як у силу політики промислового протекціонізму верхньої влади, так і з причини фінансової незавершеності селянської реформи Олександра II. Однак історичні першоджерела яскраво засвідчують, що земська ліберальна партія Сіверщини мала у своєму арсеналі значний набір інструментарію для постановки і розв'язання пекучих проблем аграрного сектору економіки краю. І хоча вони були переважно допоміжними, паліативними та дуальними, не завжди досягали своєї мети, все ж це дозволяло суттєво знизити напруженість процесів сільськогосподарського виробництва на українському Поліссі, так чи інакше підготувавши селян-господарів до принципово нової, індустріальної епохи в історії імперії Романових та забезпечивши капіталістичну трансформацію власних господарств селян.

Подяка. Висловлюю щирі подяку батькам – Галині Василівні й Анатолію Анастасовичу – за підтримку при написанні статті.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Веселовский, Б.Б.(1906). Аграрный вопрос в земстве. *Образование*, 3,13-33.

Журнал заседаний... (1884) - Журнал заседаний второго съезда сельских хозяев Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*, 2,18-27.

Журнал... (1884) - Журнал третьего съезда сельских хозяев Черниговской губернии. *Земский сборник Черниговской губернии*, 2,28-34.

.....
Протоколы... (1883) - Протоколы заседаний сельскохозяйственного съезда всех сословий, созванного по инициативе Черниговской уездной земской управы в г.Чернигове. *Земский сборник Черниговской губернии*, 4-6,49-66.

Назар Котельницький

Центр українських досліджень Інституту Європи РАН
кандидат історических наук (Україна)

**Аграрный вопрос в деятельности земской либеральной фронды
северной Украины (80-е гг. XIX в.)**

Целью статьи является введение в международный научный оборот «Журналов съездов сельских хозяев Черниговской губернии» – важного первоисточника по истории земского либерального движения на севере Левобережной Украины **Методологической основой** работы стал контент-анализ, принципы научного синтеза, обобщения и всесторонности. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые в историографии ставится вопрос о настоящей необходимости исследования аграрного вопроса в деятельности земской либеральной партии северной Украины как органической и неотъемлемой составляющей экономической политики указанного течения в освободительном движении Российской империи эпохи Великих реформ **Выводы.** Автор статьи пришел к заключению о том, что выявленные «Журналы съездов сельских хозяев Черниговской губернии» раскрывают сущность аграрной политики оппозиционной аристократической фронды региона. Контент-анализ протоколов журналов свидетельствует о том, что съезды сельских хозяев, в условиях крайне непродолжительной либерализации общественной жизни Российской империи начала 80-х гг. XIX ст., стали действенным инструментом в формировании основ аграрной политики и экономической программатике земской либеральной партии северной Украины. Аграрный вопрос занимал хоть и не ведущее, но подобающее место в системе координат экономической программы земского либерализма Северного Левобережья. Следует признать, что оппозиционная аристократическая фронда региона до начала действия земской контрреформы 1890 г. считала преждевременной постановку проблемы о фундаментальной модернизации аграрного строя Российской империи как в силу политики промышленного протекционизма верховной власти, так и по причине финансовой незавершенности крестьянской реформы Александра II.

Ключевые слова: земская либеральная партия, В.Варзар, М.Константинович, съезды крестьянских хозяев.

Nazar A. Kotelnitskyi

Center for Ukrainian Studies at the Institute of Europe of the RAS
PhD (History), (Ukraine)

**The agrarian question in the activity of the provincial nobility liberal front
of northern Ukraine (80th XIX c.)**

The aim of the article is to introduce into international scientific circulation "Journals of Congresses of Farmers of Chernihiv Province" - an important source on the history of the Zemstvo liberal movement in northern Left Bank Ukraine. **The methodological basis** of the work was content analysis, principles of scientific synthesis, generalization and comprehensiveness. **The scientific novelty** of the work is that, in fact, for the first time in historiography, the question of the urgent need to study the agrarian question in the activities of the provincial nobility Liberal Party of Northern Ukraine as an organic and integral part of economic policy of this political current in the liberation movement of the Russian Empire Reforms **Conclusions.** The author of the article came to the conclusion that the found "Journals of Congresses of Farmers of the Chernihiv Province" reveal the essence of the agrarian policy of the opposition aristocratic front of the region. Content analysis of magazine protocols shows that congresses of farmers, in the conditions of extremely short liberalization of public life of the Russian Empire in the early 80s of the XIX century, became an effective tool in forming the foundations of agrarian policy and economic programs of the provincial nobility Liberal Party of Northern Ukraine. The agrarian question occupied, though not the leading, but a proper place in the coordinate system of the economic program of provincial nobility liberalism. It should be acknowledged that the opposition aristocratic front of the region before the provincial nobility counter-reform of 1890 considered it premature to pose the problem of fundamental modernization of the agrarian system of the Russian Empire: both because of the policy of industrial protectionism of

the supreme power, and because of the financial incompleteness of the peasant reform of Olexander II.

Key words: provincial nobility Liberal Party, V. Varzar, M. Konstantinovich, congresses of peasant owners.

References:

Veselovskij, B.B.(1906). Agrarnyj vopros v zemstve.[The agrarian question in the zemstvo]. *Obrazovanie - Education*,3,13-33.[In Russian].

Zhurnal zasedanij... (1884) - Zhurnal zasedanij vtorogo s#ezda sel'skih hozjaev Chernigovskoj gubernii [Journal of the meetings of the second congress of farmers of the Chernigov province]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii - Zemsky collection of the Chernigov province*, 2,18-27.[In Russian].

Zhurnal... (1884) - Zhurnal tret'ego s#ezda sel'skih hozjaev Chernigovskoj gubernii.[Journal of the third congress of farmers of the Chernigov province]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii - Zemsky collection of the Chernigov province*, 2,28-34.[In Russian].

Protokoly... (1883) - Protokoly zasedanij sel'skohozejstvennogo s#ezda vseh soslovij, sozvanogo po iniciative Chernigovskoj uezdnoj zemskoj upravly v g.Chernigove.[Minutes of the meetings of the agricultural congress of all classes, convened at the initiative of the Chernigov district zemstvo council in the city of Chernigov]. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii - Zemsky collection of the Chernigov province*, 4-6,49-66.[In Russian].

Статтю надіслано до редколегії 03.08.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.09.2020 р.

Марина Кругляк

Державний університет «Житомирська політехніка»

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: marinakrugljak@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3837-0982>

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3170036/maryna-krugliak/>

Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=56490571700>

Проблема підкинутих дітей на тлі модернізаційних процесів Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі підросійської України)

Анотація. Мета статті – окреслити масштаби підкидання новонароджених дітей у підросійській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., визначити причини цього явища, участь держави й громадськості в догляді за соціальними сиротами та заходи боротьби з цією девіацією. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація) і спеціально-історичних методів (історико-структурний, конструктивно-генетичний, історико-компаративістський) із принципами об'єктивності, історизму, системності. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії комплексно розглянуто проблему підкидьків у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі підросійської України), зокрема, окреслено причини підкидання дітей та масштаби цього явища, визначено ефективність державних і громадських установ у догляді за соціальними сиротами. **Висновки.** Підкидання дітей – законмірне явище для суспільства, що проходить процеси модернізації та урбанізації. У його основі – соціально-економічні та психологічні чинники. Зростання чисельності населення в Російській імперії й підросійській Україні, що стало можливим внаслідок скасування кріпацтва 1861 р., завершення промислового перевороту у 1880-ті рр., активний розвиток капіталізму, поширення в суспільстві емансипаційних рухів та тенденцій розвитку західної культури, легальний статус проституції тощо спричинили деградацію інституту шлюбу та початок знецінення сім'ї як основи патріархального суспільства. Переважна більшість матерів, що залишали дітей напризволяще, – це сільські дівчата, що не змогли влаштуватися в місті на високооплачувану роботу, стали жертвами шахраїв та панів. Наприкінці XIX століття активну участь у заснуванні дитячих притулків та сирітських будинків взяли органи місцевого самоврядування (земства) та громадські установи. Держава централізовано не встигала реагувати на нові виклики суспільства й не здійснювала роботи з попередження підкидання дітей. Неefективною була робота поліції. Висока захворюваність і смертність підкидьків у сирітських будинках й притулках спричинені незадовільним рівнем медичного забезпечення й надмірною бюрократизацією державного апарату.

Ключові слова: дитячий притулок, земство, підкидьок, сирітський будинок, «тітка», «фабрикація янголів».

Постановка проблеми. Відмова від материнства є значною психологічною проблемою, яка охоплює всі прошарки суспільства, але найбільше – незаможних людей, за несприятливих соціально-економічних умов та відсутності підтримки з боку держави та благодійних установ. Дані про загальну кількість відмов у пологових будинках в Україні такі: 2004 р. – 1 549; 2005 р. – 1 246; 2006 р. – 998; 2007 р. – 1 027; 2008 р. – 909; 2009 р. – 865 [Скорик, 2010]; 2012 р. – 566 [Шевченко, 2013]. У 2019 р. цей показник становив 326, або 1,11 дитини на 1000 народжених живими. Найбільше відмов у Дніпропетровській (46) і Одеській (36) області та Києві (43) [Лебедина, 2020]. Отже, кількість офіційних відмов від новонароджених дітей за останні 15 років суттєво зменшилася. Але, напевно, головна заслуга в цьому належить функціонуванню в Україні різноманітних соціальних служб, що проводять роботу з матір'ю дитини та її родиною, фінансовій допомозі з боку держави та громадськості. Однак не всі матері вдаються до офіційної відмови від дитини. Явною, юридично не оформленою формою відмови від материнства є підкидання дитини [Шкраб'юк, 2013 : 305]. Поодинокі випадки підкидання власних дітей, зокрема у т. зв. «вікна життя», в Україні таки трапляються [Середюк, 2017]. Саме тому вельми важливо з'ясувати, якою була ситуація з підкиданням дітей у підросійській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., яка роль належала державі й громадськості в допомозі соціальним сиротам.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Історіографію проблеми можна поділити на дорадянську, сучасну українську та зарубіжну. Наприкінці XIX – на початку XX ст. статус незаконнонароджених дітей визначали у своїх дослідженнях такі науковці, як І. Янжул [Янжул, 1870], С. Шашков [Шашков, 1872], М. Ошанин [Ошанин, 1912]. У їхніх працях подано статистичні дані щодо кількості позашлюбних дітей не лише в Російській імперії, а й за кордоном, розглянуто причини зростання народжуваності поза шлюбом. Зарубіжну історіографію можна умовно поділити на російську та західну. Російський історик Б. Миронов [Миронов, 2000] визначає зміни, що відбулися в традиційній сім'ї після скасування кріпосного права 1861 р., зокрема розглядає ставлення суспільства до шлюбу і народження дітей, наводить статистичні дані по різних губерніях Російської імперії щодо кількості шлюбів/розлучень, позашлюбних дітей й підкидьків. У публікації С. Зайцевої [Зайцева, 2008] акцент зроблено на ролі земств у догляді за підкидьками наприкінці XIX ст. Серед західних науковців варто виділити Девіда Л. Ренсела [Ransel, 1976], що розглядає систему роботи Московського та Петербурзького виховних будинків наприкінці XVIII – у XIX ст. й, зокрема, залучення сільських жінок до вигодовування підкидьків. Окремі згадки про дітогубців Києва знаходимо у книзі відомого краєзнавця А. Макарова з серії «Мир киевской старины» [Макаров, 2018]; про функціонування київських дитячих притулків пише краєзнавець В. Галайба [Галайба, 2018].

Джерельною базою дослідження є документи Державного архіву Житомирської області (ДАЖО), ф. 18, 183, опубліковані матеріали – «Обзор Волынской губернии», Судовий Статут 1864 р. Найбільше інформації знаходимо в газетах «Киевлянин» (Київ) та «Волынь» (Житомир). Отож комплексного дослідження проблеми підкинутих дітей підросійської України наприкінці XIX – на початку XX ст. у вітчизняній та зарубіжній історичній науці поки що здійснено не було.

Мета статті – окреслити масштаби підкидання новонароджених дітей у підросійській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., визначити причини цього явища, участь держави й громадськості в догляді за соціальними сиротами та заходи боротьби з цією девіацією.

Виклад основного матеріалу. Спробу організації нагляду за підкинутими дітьми в Російській імперії було зроблено ще 1706 року. Саме тоді митрополит Новгородський Іов відкрив для підкидьків притулок, утримання якого здійснювалося за кошти монастиря. 4 листопада 1715 р. цар Петро I наказав організувати в Москві та інших містах «гошпитали для зазорных младенцев, которых жены и девки рожают беззаконно и стыда ради отмётывают в разные места, от чего иные младенцы безгодно умирают, а иные от тех же, кои рожают, и умерщвляются, и для того объявить указ, чтобы зазорных младенцев в непристойные места не отмётывали, но приносили бы к вышеозначенным гошпиталям и клали тайно в окно через какое закрытие, дабы приносили лиц не было видно». Починання Петра I продовжила Катерина II, яка видала розпорядження про заснування т. зв. «воспитательных домов» у Москві (1763), Петербурзі (1767) і губернських містах (Архангельськ, Астрахань, Смоленськ та ін.) [Ошанин, 1912 : 12–13].

Утім, діяльність подібних установ не приносила користі, адже не вистачало найнеобхіднішого (приміщень, годувальниць), а дефіцит нагляду призводив до надзвичайно високої смертності (понад 90 %). Саме тому 1828 року Комітет міністрів видав положення «Про заборону заснування виховних закладів у підпорядкуванні приказу громадського піклування». З 1837 року відповідно до указу імператора Миколи I всіх дітей із притулків треба було відправляти на утримання в села (це, дійсно, суттєво сплинуло на зниження смертності) [Ransel, 1976]); вихованцям губернських установ заборонили перебувати в закладах виховних будинків Москви й Петербургу. Нарешті після прийняття земської реформи (1864) обов'язки з нагляду за підкидьками вирішено передати від приказів громадського піклування до губернських земств [А. И., 1875 : 52; Зайцева, 2008 : 20–21]. Отже, з 1864 року турботу про піклування за підкинутими дітьми в Російській імперії покладено на дві установи: відомство Імператриці Марії (виховні будинки) й земства (в 34 губерніях) [Ошанин, 1912 : 16].

Слід зауважити, що неправильно вважати нібито підкидьками були тільки діти соціально незахищених жінок, селянок, що приїжджали в місто в пошуках заробітку, модисток, повій, прислуг тощо. Подеколи залишали своїх дітей напризволяще одружені й неодружені дворянки й міщанки, для яких поява «незаконнонародженої» дитини була річчю недоречною й неприйнятною та засуджувалася у вищих колах суспільства. Саме для другої категорії жінок найчастіше призначалися т. зв. «родильные убежища», про які щоденно писала місцева преса в розділі «Оголошення». Зокрема, в газеті «Волынь» у номері від 25 серпня 1904 р. читаємо: «Для беременных, родительниц и рожениц (секр.) открыто убежище Р. Л. Пипиковой в г. Ровно у Рыковецкого, Шосс. ул.» [Для беременных, 1904]. У номері від 22 вересня 1909 р. знаходимо інформацію про подібний за функціями заклад: «Родильный приют для секретных беременных и рожениц, с постоянными кроватями, акушерки Н. М. Шимчук, окончивш. С.-Петербургский Надеждинский повивальный институт. Приют под наблюдением врача акушера, Хлебная ул., № 78» [Родильный приют, 1909]. Нерідко жінки, що народжували дітей у подібних «родильных

.....
приютах», залишали в них своїх дітей й зникали. Пошуки матері були справою марною, адже згідно з правилами пологових притулків у породіль жодні документи не вимагалися. Народжені й залишені матерями діти одразу ж відправлялися до сирітських будинків [Брошенный ребенок, 1900] та притулків.

Зверніть увагу на такі оголошення. Так, у «Волыни» дехто Янішевська пише: «Девочку одного года-католичку предлагаю принять за свою: Крошенская улица, 56» [Девочку, 1906]. Чи повідомлення в «Киевлянине»: «Для усыновления жел. отд. девоч. 3-х нед. Фундукл., № 80, кварт. 7» [Для усыновления, 1903]. Судячи з оголошень у пресі, акушерки погоджувалися залишити в себе на виховання дітей. Зокрема, в «Киевлянине» читаємо: «Акушерка Турченко прием. на выкармл. грудн. детей и на дальнейшее воспит. Фундукл., 68, кв. 4» [Акушерка Турченко, 1904]. Прикметно, що в 1870-ті рр. у Петербурзі за виховання залишених дітей акушерки брали 15–30 руб., а сільські годувальниці – мінімум 5 руб. на місяць [А. И., 1875 : 65]. Окрім цього, акушерки прагнули й «прилаштувати» дитину, нерідко в ситуації, коли матір була з інтелігентної родини. Читаємо в «Киевлянине»: «Ребенок новорожд. мальч., интел. матери, отд. на усыновление. Спр. Фунд., 52, акуш. Вечерко» [Ребенок новорожд., 1904].

Деякі більш підприємливі жінки вдавалися до цілого бізнесу на новонароджених й «непотрібних» дітях. Зокрема, «Киевлянин» (1901, 1902) розповідає про жінок, які професійно займаються годуванням та вихованням чужих дітей. Прислуга або «чорноробочі» жінки, що не мали змоги утримувати новонароджених дітей, віддавали їх на виховання чужим жінкам, сплачуючи за це щомісячно. Існувала спеціальна група жінок – т. зв. «тіток». У їхню функцію входило віддати дитину в село на виховання й контролювати, аби матір надсилала щомісячно кошти на її утримання; організувати зустріч селянки-годувальниці із горе-матір'ю тощо. Врешті й селянка, й матір сплачували «тітці» за посередництво. Однак насправді діти не завжди потрапляли в село, а якщо й потрапляли на вигодовування, то «тітки» подеколи не сплачували селянкам за їхню роботу, а ті повертали дітей посереднику. Потім «тітки» залишали напризволяще на вулицях живих та зморених голодом дітей, продовжуючи отримувати гроші за їхнє перебування в селі, а декільком матерям, на підтвердження своєї «порядності», демонстрували одну й ту саму дитину. Оглядач газети впевнений, що половина знайдених у Києві підкидьків – справа рук таких «тіток». Однією з викритих стала селянка с. Злодіївка Київської губернії Єфросинія Прусенкова [Губительница детей, 1901]. Другою утримувачкою т. зв. «фабрики янголів» була селянка Марія Ілленко, що проживала в Києві на Подолі, на Ярославській вулиці. Поліція викрила цю «тітку» лише тому, що містом поширилися чутки, нібито жінка ховає дуже багато дітей. Під час обшуку приміщення в березні 1902 р. було виявлено двох хлопчиків – одного ледь живого та одного мертвого. Під час допиту з'ясувалося, що Ілленко приймає новонароджених дітей на годування від «росіянок» та «єврейок», але врешті погано їх годує й ховає мертвих дітей. Але найстрашнішим є те, що всі квартиранти Ілленко знали про її «професію», бачили, як вона ховала трупи, навіть лікар приходив до хворих дітей, але ніхто не звернувся до поліції [Фабрика ангелов, 1902]. До того ж зупинити процес «фабрикації янголів» поліція чи то не могла, чи то не бажала. У газеті «Киевлянин» від 2 січня 1903 р. читаємо таке оголошення: «Желаю взять ребенка на вскормление за вознаграждение. Полицейская, № 5, кв. 4» [Желаю взять ребенка, 1903]. А в номері від 13 січня розповідалася історія про «фабрику янголів» у Лодзі, якою відала 45-річна єврейка Хая-Рухля Воген. Вона приймала лише єврейських дітей, отримуючи від горе-матерів за догляд за дитиною щомісячно 3–5 руб. Як покарання Воген позбавили всіх станових прав та заслали на каторгу на 10 років [Фабрикация ангелов, 1903].

Підробляли «тітки» не лише посередництвом й годуванням новонароджених дітей, але й «професійним підкиданням». Горе-матері, що боялися самостійно залишити своє немовля на вулиці, сплачували за таку послугу 1–2 руб. [Подбрасывательницы детей, 1903]. За даними А. Макарова, 1882 року розглянуто декілька справ про жінок, що «промышляли в Киеве принятием на прокормление грудных детей», а насправді брали від матерів гроші й вбивали їхніх немовлят [Макаров, 2018 : 229]. На початку ХХ століття професія «тіток» не з'явилася, а скоріше лише дещо трансформувалася.

Що змушувало жінок залишати напризволяще власних дітей? Публікації у пресі кінця ХІХ – початку ХХ ст. нашоухують на думку, що основною причиною появи підкинутих дітей була бідність матері. Так, у газеті «Волынь» розповідалося про те, як у ніч на 9 березня 1898 р. в яслах при Сирітському будинку в Житомирі знайшли хлопчика. У записці, що була при підкидькові, повідомлялися ім'я дитини, час її появи на світ, а також вказувалося, що матір залишає дитину через відсутність засобів до існування [Подкидыш, 1898a]. Інший приклад з газети «Киевлянин». 8 серпня 1898 р. у Києві, у Георгієвському провулку, знайдено дівчинку віком не більше від 2 тижнів. У записці вказано на те, що це дочка прачки С-вої, яка вже мала шістьох дітей й не мала змоги всіх прогодувати [Подкинутые дети, 1898b].

Однак не слід забувати, що інколи позбавлятися дитини могли й люди вищого світу, які хвилювалися за власну репутацію, або представники духовного стану, в родинях яких панували суворі правила поведінки. До прикладу, «Киевлянин» (1898) повідомляв, як 17 квітня, близько 18:30, новонароджену дівчинку було підвезено на «парокінному найманому візникові пристойно одягнутою дамою, середніх років, яка з ношею пройшла до... молочної», а невдовзі повернулася вже без дитини й швидко від'їхала. Стався інцидент на вулиці Лютеранській, «на очах численної публіки» [Подкинутые дети, 1898а]. У № 78 від 19 березня 1901 р. «Киевлянин» розповідає про знайдену в садибі Києво-Софійського собору новонароджену дівчинку. При ній була записка: «Несчастливая мать, дворянка, с большою просьбою умоляет и Вам ребенка оставяет. Будьте Вы ему родные и не считайтесь чужими. В чужие руки не давайте, в приют на воспитание и на деревню не давайте. Я оставяю ее без желания, по горести и страданию». Далі матір дитини перепрошує, обіцяє дати гроші на виховання, повідомляє, що дитина охрещена й названа Раїсою, насамкінець просить зберігати її записку [Оставленный ребенок, 1901]. У вересні 1906 р. по Іпсилантьєвському провулку в Києві було знайдено дівчинку, віком близько 2 тижнів, при ній була така записка: «Имя Вера, мать из духовного сословия, держать дома не могла за строгостью родителей» [Подкидыш, 1906].

Цікаво, що інколи горе-матері переосмислювали своє життя й прагнули повернути залишене немовля. Так, 27 березня 1898 р., близько 23:00, в коридорі будинку на Караваєвській вулиці було підкинута двомісячну дівчинку. У записці польською та російською мовою містилося прохання любити й цілувати дівчинку, залишену матір'ю через відсутність коштів. Дитину відправлено до притулку. Однак 30 березня до квартири пані Войцеховської, в якій перебувала дитина, прийшла селянка, назвала себе матір'ю підкинutoго немовляти й зі сльозами на очах стала молити віддати їй назад дочку, бо без неї вона не може жити. Врешті-решт дитину повернули матері [Подкинутый и возвращенный ребенок, 1898].

Відповідно до законодавства Російської імперії, люди, що підкидали дітей, несли карну відповідальність. Відомо, що 1839 року за цей злочин арештували 47 чоловіків та 123 жінки, 1873 року – відповідно 93 і 118, 1892 року – 206 і 805, 1913 року – 410 і 1 759 [Миронов, 2000 : 184]. Для прикладу розглянемо справу «3 обвинувачення селянки Єви Гершанки в підкиданні дитини» (1846 – 1853), що знаходиться в ДАЖО. Селянку с. Росток Кременецького повіту Волинської губернії Єву Гершанку було обвинувачено в підкиданні під сільську корчму (с. Корнилівка) дворічного хлопчика, якого вона незаконно народила від одруженого шинкаря Миколи Злотковського. Повітовий суд покарав селянку роком ув'язнення в міській тюрмі, натомість ймовірний батько дитини жодного покарання не відбув [ДАЖО. Ф. 18. Оп. 4. Спр. 61. Арк. 5–5 зв., 10]. Суттєво пом'якшилися покарання за підкидання дітей за часів правління Олександра II. Так, селянку м-ка Троянова Волинської губернії Дарію Зеленукову, що підкинула на подвір'я купця Барабаша позашлюбну дитину, влітку 1861 року покарано 40 ударами різок [ДАЖО. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 171. Арк. 31–31 зв.]. Відповідно до статті 144 Судового статуту про покарання (1864) «За подкинутие или оставление ребенка, однако не в таких местах, где нельзя ожидать, что он будет найден другими (ст. 28), виновные в том родители и вообще лица, обязанные иметь попечение о ребенке, подвергаются: аресту не свыше трех месяцев» [Судебные уставы, 1867 : 58]. Підтвердження цьому знаходимо у фондах ДАЖО. Так, дочка штабс-капітана Ольга Конюхова, яка підкинула в с. Дуброві Овруцького повіту Волинської губернії свою позашлюбну дитину й була викрита 1866 року, відбула лише тримісячне ув'язнення [ДАЖО. Ф. 18. Оп. 2. Спр. 761. Арк. 1–1 зв., 36, 49].

За підрахунками американського історика Девіда Л. Ренсела, кількість підкинутих дітей до виховних будинків Москви та Петербургу становила: 1791–1800 рр. – 3 342 дитини щорічно, 1841–1850 рр. – 13 092, 1871–1880 рр. – 20 169, 1881–1890 рр. – 24 298, 1891–1900 рр. – 17 785, 1901–1910 рр. – 19 218, тобто з кінця XVIII до початку XX ст. число підкидьків зросло у 5,8 раза, у той час як населення Росії збільшилося лише у 2,9 раза [Миронов, 2000 : 184]. Підросійська Україна демонструвала подібну тенденцію. Зокрема, 1872 року в Києві залишено напризволяще 24 дитини, 1876 року – 55, 1882 року – 105, 1886 року – 152, 1892 року – вже 305. Отже, за 20 років ця цифра збільшилася майже у 13 разів [Призрение бесприютных детей и подкидышей, 1897]. У Волинській губернії за 20-річчя з 1885 до 1905 рр. кількість залишених напризволяще немовлят зросла від 2 до 66, збільшившись у 33 рази, причому в містах з початку XX століття стали підкидати дітей в 2–4 рази частіше, ніж у селах.

Таблиця 1.
Кількість підкинутих новонароджених дітей у Волинській губернії (1885 – 1905)
[Кругляк, 2019 : 90]

Рік	Кількість підкинутих дітей		
	у містах	у повітах	у губернії
1885	1	1	2
1886	2	2	4

1887	2	4	6
1888	2	1	3
1889	5	12	17
1891	8	3	11
1892	4	7	11
1893	6	5	11
1894	4	4	8
1895	8	6	14
1896	13	12	25
1897	15	16	31
1898	19	20	39
1899	23	25	48
1900	91	30	121
1902	43	28	71
1903	51	13	64
1904	63	16	79
1905	40	26	66

Значна частина підкинутих дітей мала статус позашлюбних або «незаконнонароджених». У середині XIX ст. на 100 народжень було позашлюбних: в Сардинії – 2,09 %, Голландії – 4,79 %, Англії – 6,67 %, Пруссії – 7,33 %, Франції – 7,42 %, Бельгії – 8,15 %, Норвегії – 8,3 %, Швеції – 8,8 %, Австрії – 11,3 %, Данії – 11,4 %, Саксонії – 14,6 %, Баварії – 20,6 %; в Російській імперії – 4,34 %. У 1860-ті рр. найбільше «незаконних» народжень було в Петербурзькій (12,09 %) та Московській (11,45 %) губерніях (це зрозуміло, бо йдеться про столичні міста зі значною чисельністю населення), натомість у підросійській Україні – у Волинській губернії – 3,1 %, в Таврійській – 2,42 %. До слова, в Австрії, ці показники були суттєво вищими: у Відні – 52,01 %, а в Галичині – 8,38 %, на Буковині – 7,58 % [Янжул, 1870 : 12, 14, 17].

Цікавими є статичні дані щодо кількості народжень поза шлюбом у містах і селах. Зокрема, в 1860-ті рр. на 100 народжень у містах «незаконних» було: в Московській губернії – 37,7 %, Петербурзькій – 20,5 %, Катеринославській – 10,6 %, Подільській – 6,61 %, Таврійській – 6,11 %, області Бессарабській – 2,33 %. Щодо сільської місцевості на 100 народжень «незаконних» 1,47 % у Херсонській губернії, в області Бессарабській – 1,15 % [Янжул, 1870 : 20–21]. У той же час, якщо взяти за 100 % всіх позашлюбних дітей Російської імперії, то в 1859–1863 рр. найбільше їх народжувалося саме в селах – 74 % проти 26 % у містах. Станом на 1910 рік ці показники суттєво змінилися: 59 % у селах проти 41 % у містах [Миронов, 2000 : 182].

Для порівняння вкажемо кількість підкинутих дітей до виховних будинків різних губерній. Так, в Архангельському виховному будинку за 1883 – 1887 рр. знаходилося лише 3 підкидьки, у В'ятському – в середньому 5 осіб щороку, в Уфімському – 22 підкидьки на рік, під опікою Володимирського та Чернігівського земств перебували по 3 підкинуті дитини [Ошанин, 1912 : 17–18, 29].

Яка доля чекала на підкинутих дітей? За даними І. Янжула, 10 % позашлюбних дітей Франції в дорослому віці опинялася у виправних закладах або на каторжних роботах. Прикметно, що не всі підкидьки, що опинялися у виховних будинках, доживали до дорослого віку. Так, в Австрії та Франції до 12-річчя помирало 70 % підкинутих дітей, у той час як серед «законно» народжених смертність становила 40 %. Доволі песимістична картина спостерігалася у виховних будинках Москви й Петербурга в перші роки їхнього функціонування. 1767 року до Московського виховного будинку прийнято 1 089 підкидьків, з них померло 1 073 особи (98,53 %) [Янжул, 1870 : 1–2]. У Петербурзькому виховному будинку у 1785 – 1798 рр. прийнято 15 843 дитини, померло 13 069 (82,5 %) [Шашков, 1872 : 441]. За даними російських лікарів (1910), до притулків потрапляло 93 % хворих підкидьків; в Одесі та Харкові в 5,5 % підкинутих дітей знайдено вроджений сифіліс, в Києві таких дітей було 10 % [Ошанин, 1912 : 49, 50].

Високу смертність підкинутих дітей частково можна пояснити необхідністю дотримання бюрократичної процедури. Так, у Києві знайдене немовля відправляли до поліцейського відділку, там складали протокол, записували час й місце знаходження підкидька, ім'я й звання людини, що його знайшла, визначали стать й вік немовляти, описували речі, в які його було загорнуто. По завершенні формальностей дитина опинялася у відділенні для підкидьків при Київському приказі громадського піклування, що зобов'язувався утримувати їх до повноліття. У притулках затримувалися хворі діти до свого одужання, а здорові віддавалися селянам за визначену плату. Таких «казених дітей» (підкидьків) перебувало на вихованні під керівництвом Київського приказу на початку 1896 року 800 осіб [Призрение бесприютных детей и подкидышей, 1897].

Аби зменшити дитячу смертність, наприкінці XIX ст. при Житомирському сирітському будинку спорудили ясла, це була колиска під навісом, куди матері клали своїх дітей. Однак 1899 року ясла наказано прибрати, оскільки в них вбачали «заохочення для матерів, що мали намір підкинути свою дитину», хоч подібний винахід напевно врятував не одне дитяче життя від обмороження та поїдання собаками [Сиротский дом, 1899]. Цікаво, що до сирітського будинку в останні роки XIX століття підкинуто вдвічі більше дітей, ніж це спостерігалось раніше [Сиротский дом, 1900]. За даними М. Ошаніна, наявність подібних люльок-кошиків дійсно збільшувала кількість підкидьків, адже до 30 % немовлят, яких залишали в яслах, були «законними» (народженими у шлюбі). Отже, в батьків складалося враження, що люлька, як афіша, закликає покласти в неї дитину, щоб не виховувати її. Так, 1891 року в Московському виховному будинку скасовано ясла, і кількість підкидьків зменшилася з 17 тис. до 10 тис. осіб, в Петербурзькому виховному будинку за 1887 – 1890 рр., коли діяв таємний прийом, в середньому надходило 9 764 підкидьки на рік, а з 1891 до 1895 рр., коли було скасовано люльку, лише 7 126 осіб [Ошанин, 1912 : 37, 40–41].

Відповідно до звіту за 1896 рік по відомству дитячих притулків, що перебували під безпосереднім покровительством імператора, всього в Російській імперії було 153 дитячі притулки та заклади для сиріт, 12 ясел та виховних будинків для немовлят, 11 ремісничих училищ й шкіл рукоділля, 3 школи куховарського мистецтва, 2 лікарні, 4 пологові притулки, 1 богадільня, 1 центральна дитяча бібліотека, 1 школа для підготовки помічниць наглядачок притулків, а загалом 190 установ, в яких перебувало 14 тисяч дітей [Отчет по ведомству детских приютов, 1898]. 1898 року відкрито Височайше затверджений комітет головного попечительства дитячих притулків відомства установ Імператриці Марії. Станом на 1900 рік, у Відомстві дитячих притулків перебувало вже 278 установ, з них 219 дитячих притулків, сирітських закладів, ясел, виховних будинків, притулків для новонароджених, ремісничих притулків та шкіл рукоділля, 3 школи куховарського мистецтва, 1 школа діловодства, 1 повивальний інститут, 1 школа кустарних виробів, 1 школа для підготовки помічниць наглядачок притулків, 2 лікарні, 4 пологових притулки, 1 богадільня, 1 центральна дитяча бібліотека, а загалом на 01.01.1901 р. – 482 установи, в яких перебувало 18 874 дитини [Детские приюты в 1900 году, 1902].

1882 року, в Києві, на Печерську, відкрито дитячий притулок імені Імператора Олександра II. 1898 року в закладі перебувало 50 вихованців. Місто надавало щорічну субсидію у розмірі 5 000 руб. [Детский приют имени Императора Александра II, 1898]. Однак даних приміщень було замало, і 1898 року Губернське попечительство про дитячі притулки відновило клопотання про відведення містом не менше від двох десятин землі для потреб притулку [Усадебна Александровского детского приюта, 1898]. Діяв і Маріїнський дитячий притулок. 1898 року ставилося питання про його розширення, аби мати змогу утримувати 150 дівчат [Киевский Мариинский детский приют, 1898].

Знайдені в Житомирі підкидьки направлялися до Сирітського будинку. З 1850-х рр. він розміщувався в «тісних, сирих й прохолодних» найманих помешканнях. 1898 року Приказом громадського піклування нарешті було розпочато роботи з будівництва окремого приміщення [Сиротский дом, 1898a]. 1897 року в Житомирському сирітському будинку виховувалися діти різних станів християнського віросповідання – 32 хлопці і 28 дівчаток, функціонувало училище, деякі вихованці відвідували двокласне міське училище. З 1897 р., за ініціативи почесного опікуна установи О. С. Трепової, запроваджено уроки праці [Сиротский дом, 1898b]. На початку XX століття в Сирітському будинку планувалося максимально утримувати 90 осіб. З ініціативи Приказу громадського піклування для дітей до семирічного віку (серед них було чимало підкидьків) організовано Попечительство. Процедура виховання підкидьків була наступною. Поліція привозила малюків до Сирітського будинку, потім підкинутих дітей відправляли до грудного відділення. Через певний час дітлахів віддавали місцевим мешканцям, зокрема сільським жінкам-годувальницям, за визначену плату – 2 руб. 50 коп. на місяць (1915 року сплачували вже 3 руб. на місяць). Розрахунки здійснювалися щоквартально, гроші надавалися годувальникам лише за умови пред'явлення ними посвідчень від парафіяльних священників або сільської влади про належне утримання підкидьків (для порівняння, Київське земство сплачувало годувальникам 3 руб. на місяць, Херсонське – 3–4 руб., Самарське – 5–6 руб. [Ошанин, 1912 : 85]). По досягненні дитиною 12-річчя плата за утримання сиріт у сільських мешканців припинялася, і діти або залишалися в годувальників, або йшли служити до інших осіб за плату 10 руб. на рік на користь узятих ними на утримання вихованців. З 1904 року Сирітський будинок опинився у віданні губернського земства. Щоб мати постійний медичний нагляд за підкидьками, губернська управа встановила посаду фельдшериці, яка періодично відвідувала села, де виховували підкидьків. Так, 1915 року здійснено 15 оглядів з боку фельдшериці та 5 оглядів з боку наглядача будинку [ДАЖО. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 60–61].

Станом на 01.01.1885 р. у годувальниць перебувало 25 хлопців і 18 дівчат [Обзор Волынской губернии, 1886 : 57]. Загальне зростання кількості підкидьків у Сирітському будинку

.....
демонструє статистика: 01.01.1909 р. при установі перебувало 116 хлопців і 116 дівчат [Обзор Волынской губернии, 1910 : 60], 01.01.1910 р. – 148 хлопців і 159 дівчат, 01.01.1911 р. – 188 хлопців і 180 дівчат [Обзор Волынской губернии, 1911 : 64], 01.01.1915 р. – 202 хлопці і 210 дівчат [ДАЖО. Ф. 183. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 61]. Однак смертність все одно залишалася високою. Зокрема, 1911 року до Попечительства прибуло 67 хлопців і 63 дівчинки (130 осіб), померло – 36 хлопців і 33 дівчинки (69 осіб). Станом на 01.01.1912 р. у Попечительстві перебувало 328 дітей, тобто помирала кожна п'ята дитина [Обзор Волынской губернии, 1912 : 84]. За даними М. Ошанина, у притулках по Російській імперії був такий рівень смертності: в Орловській губернії (1910) – 12 %, в Київській (1911) – 14 %, у Воронежській (1910) – 23 %, в Казанській (1910) – 38 %, в Херсонській (1910) – 48 %, в Нижегородській (1910) – 71,6 %, у Рязанській (1909) – 85 % [Ошанин, 1912 : 108].

Якщо підкидька одразу після знайдення хтось зголошувався всиновити, тоді дитину не відправляли до притулку. Так, «Киевлянин» (1898) повідомляв, що залишеного напризволяще на вулиці Бульварно-Кудрявській півторарічного хлопчика погодився всиновити селянин Фабіан Ярошинський [Подкидыш, 1898b], а знайдену того самого року на Байковому кладовищі новонароджену дівчинку вирішила забрати дружина сторожа [Подкинутый ребенок, 1898].

Висновки. Підкидання дітей – закономірне явище для суспільства, що проходить процеси модернізації та урбанізації. У його основі – соціально-економічні та психологічні чинники. Зростання чисельності населення в Російській імперії й підросійській Україні зокрема, що стало можливим внаслідок скасування кріпацтва 1861 р., завершення промислового перевороту у 1880-ті рр., активний розвиток капіталізму, поширення в суспільстві емансипаційних рухів та тенденцій розвитку західної культури, легальний статус проституції тощо спричинили деградацію інституту шлюбу та початок знецінення сім'ї як основи патріархального суспільства. Переважна більшість матерів, що залишали дітей напризволяще, – це сільські дівчата, що не змогли влаштуватися в місті на високооплачувану роботу, стали жертвами шахраїв та панів. Повернутися в село – означало зазнати громадського осуду, а залишитися в місті із дитиною – значить втратити можливість заробітку й існування. Частина підкидьків – це діти представників заможних верств суспільства, народжені від перелюбу, від коханців й кинуті напризволяще через негативне ставлення суспільства до дошлюбних інтимних стосунків та подружньої зради.

Наприкінці XIX століття, коли чисельність підкинутих дітей збільшувалася швидкими темпами, активну участь у заснуванні дитячих притулків та сирітських будинків взяли органи місцевого самоврядування (земства) та громадські установи, натомість держава централізовано не встигала реагувати на нові виклики суспільства й не здійснювала роботи з попередження підкидання дітей й дітозгубництва. Не зовсім ефективною була робота поліції, яка не тільки не встигала викривати випадки «фабрикації янголів», а й не реагувала на існування секретних «родильних убежищ» та численні оголошення в пресі, де діти пропонувалися на всиновлення як товар. Напевно, в цьому слід шукати корупційну складову. Висока захворюваність і смертність підкидьків у сирітських будинках й притулках спричинені незадовільним рівнем медичного забезпечення й надмірною бюрократизацією державного апарату. Система потребувала кардинальних змін, вдаватися до яких не було можливості й бажання.

Подяка. Висловлюю щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Ransel, D. L. (1976). Abandoned children of imperial Russia: village fosterage. *Bulletin of the History of Medicine*, Vol. 50, No. 4, 501–510.
- А. И. (1875). *Вопрос о незаконнорожденных*. СПб : Типография и Литография А. Траншеля, 75 с.
- Акушерка Турченко. (1904). *Киевлянин*, 11 января, 6.
- Брошенный ребенок. (1900). *Волынь*, 20 июня, 2.
- Галайба, В. (2018). *Из жизни губернского Киева*. Киев : Скай Хорс, 320 с.
- Губительница детей. (1901). *Киевлянин*, 1 августа, 2.
- ДАЖО – Державний архів Житомирської області.
- Девочку. (1906). *Волынь*, 25 марта, 1.
- Детские приюты в 1900 году. (1902). *Киевлянин*, 1 ноября, 2.
- Детский приют имени Императора Александра II. (1898). *Киевлянин*, 13 июня, 2.
- Для беременных. (1904). *Волынь*, 25 августа, 4.
- Для усыновления. (1903). *Киевлянин*, 14 января, 6.
- Желаю взять ребенка. (1903). *Киевлянин*, 2 января, 6.
- Зайцева, С. В. (2008). Земские учреждения и подкидыши в конце XIX века. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2 (История), С. 20–33.

- Киевский Мариинский детский приют.** (1898). *Киевлянин*, 23 июля, 2.
- Кругляк, М. Е.** (2019). Соціальний статус підкинутих дітей у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі Волинської губернії). *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*, 3, С. 88–93. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).195687](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).195687).
- Лебедина, О.** (2020). Українці відмовилися в 2019 році від 326 новонароджених дітей. URL: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-moz-nazvali-skilki-v-ukrajini-ditej-vidmovnikiv.html>.
- Макаров, А.** (2018). *Беды, язвы и пороки старого Киева*. Киев : Скай Хорс, 336 с.
- Мионов, Б. Н.** (2000). *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.)* (в 2 т., Т. 1). СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин», 548 с.
- Обзор Волынской губернии за 1885 год.** (1886). Житомир : Губернская Типография, 136 с.
- Обзор Волынской губернии за 1909 год.** (1910). Житомир: Волынская Губернская Типография, 162 с.
- Обзор Волынской губернии за 1910 год.** (1911). Житомир: Волынская Губернская Типография, 160 с.
- Обзор Волынской губернии за 1911 год.** (1912). Житомир: Волынская Губернская Типография, 180 с.
- Оставленный ребенок.** (1901). *Киевлянин*, 19 марта, 3.
- Отчет по ведомству детских приютов.** (1898). *Киевлянин*, 3 декабря, 3.
- Ошанин, М.** (1912). *О призрении покинутых детей*. Ярославль : Типолитография Губернской Земской Управы, 284 с.
- Подбрасывательницы детей.** (1903). *Киевлянин*, 16 марта, 3–4.
- Подкидыш.** (1898a). *Волынь*, 11 марта, 2.
- Подкидыш.** (1898b). *Киевлянин*, 7 августа, 3.
- Подкидыш.** (1906). *Киевлянин*, 27 сентября, 3.
- Подкинутые дети.** (1898a). *Киевлянин*, 19 апреля, 3.
- Подкинутые дети.** (1898b). *Киевлянин*, 10 августа, 3.
- Подкинутый и возвращенный ребенок.** (1898). *Киевлянин*, 1 апреля, 4.
- Подкинутый ребенок.** (1898). *Киевлянин*, 12 июля, 3.
- Призрение бесприютных детей и подкидышей.** (1897). *Волынь*, 18 февраля, 2.
- Ребенок новорожд.** (1904). *Киевлянин*, 18 сентября, 6.
- Родильный приют.** (1909). *Волынь*, 22 сентября, 1.
- Середюк, Н.** (2017). У Львові знайшли неживе немовля. «Вікно життя» наразі відновлювати не будуть. URL: http://tvoemisto.tv/news/u_lvovi_u_korobtsi_znayshly_mertve_nemovlya_83978.html.
- Сиротский дом.** (1898a). *Волынь*, 10 марта, 3.
- Сиротский дом.** (1898b). *Волынь*, 17 марта, 3.
- Сиротский дом.** (1899). *Волынь*, 10 ноября, 2.
- Сиротский дом.** (1900). *Волынь*, 16 декабря, 2.
- Скорик, Т.** (ред.). (2010). В Україні щороку меншає відмов від новонароджених дітей. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/959660-v_ukran_shchoroku_mensha_vdmov_vd_povonarodgenih_dtey_891634.html.
- Судебные уставы** 20 ноября 1864 года, с изложением рассуждений, на коих они основаны, изданные Государственною Канцеляриею. (Часть 4). (1867). СПб : Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 200 с.
- Усадьба Александровского детского приюта.** (1898). *Киевлянин*, 12 июня, 3.
- Фабрика ангелов.** (1902). *Киевлянин*, 16 марта, 3.
- Фабрикация ангелов.** (1903). *Киевлянин*, 13 января, 3.
- Шашков, С. С.** (1872). *Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция*. СПб : В тип. Ф. С. Сущинского, 585 с.
- Шевченко, Н.** (2013). В Україні за 8 років втричі знизилася кількість дітей, від яких відмовилися батьки – до 566 випадків на рік. URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/chislo-vidmov-vid-povonarodzhenih-ditey-v-ukrajini-zmenshilosya-vtrichi-122817_.html.
- Шкраб'юк, В. С.** (2013). Відмова від материнства як психологічна проблема. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 3, С. 304–309. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>.
- Янжул, И.** (1870). *О незаконнорожденных. Статистико-юридический очерк*. Москва : В Унив. Тип., 80 с.

Марина Кругльак

Государственный университет «Житомирская политехника»
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Проблема подброшенных детей на фоне модернизационных процессов Российской империи в конце XIX – начале XX вв. (на примере подросийской Украины)

Аннотация. Целью статьи является очерчивание масштабов подбрасывания новорожденных детей в подросийской Украине в конце XIX – начале XX в., определение причин этого явления, участия государства и общественности в уходе за социальными сиротами и мер борьбы с этой девиацией. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализ, синтез, обобщение, сравнение, систематизация) и специально-исторических методов (историко-структурный, конструктивно-генетический, историко-компаративистский) с принципами объективности, историзма, системности. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые в отечественной и зарубежной историографии комплексно рассмотрена проблема подкидышей в Российской империи конца XIX – начала XX вв. (на примере подросийской Украины), в том числе обозначены причины подбрасывания детей, очерчены масштабы этого явления, определена эффективность государственных и общественных учреждений в уходе за социальными сиротами. **Выводы.** Подбрасывание детей – закономерное явление для общества, которое проходит процессы модернизации и урбанизации. В его основе – социально-экономические и психологические факторы. Рост численности населения в Российской империи и подросийской Украине в частности, что стало возможным в результате отмены крепостного права в 1861 году, завершение промышленного переворота в 1880-е гг., активное развитие капитализма, распространение в обществе эмансипационных движений и тенденций развития западной культуры, легальный статус проституции и т.д. вызвали деградацию института брака и начало обесценивания семьи как основы патриархального общества. Подавляющее большинство матерей, оставляющих детей на произвол судьбы, – это сельские девушки, которые не смогли устроиться в городе на высокооплачиваемую работу, стали жертвами мошенников и господ. В конце XIX века активное участие в создании детских приютов и сиротских домов приняли органы местного самоуправления (земства) и общественные учреждения. Государство централизованно не успевало реагировать на новые вызовы общества и не осуществляло работы по предупреждению подбрасывания детей. Неэффективной была работа полиции. Высокая заболеваемость и смертность подкидышей в сиротских домах и приютах были вызваны неудовлетворительным уровнем медицинского обеспечения и чрезмерной бюрократизацией государственного аппарата.

Ключевые слова: детский приют, земство, подкидыш, сиротский дом, «тетка», «фабрикация ангелов».

Maryna E. Krugliak

Zhytomyr Polytechnic State University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The problem of abandoned children against the background of the modernization processes of the Russian Empire in the end of the 19th – early 20th centuries (on the example of sub-Russian Ukraine)

Abstract. The purpose of the article is to outline the scale of the tossing of newborn children in sub-Russian Ukraine in the end of 19th – early 20th centuries, to determine the causes of this phenomenon, the participation of the state and the public in caring for social orphans and measures to combat this deviation. **The methodology of the research** is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison, systematization) and special-historical methods (historical-structural, constructive-genetic, historical-comparative) with the principles of objectivity, historicism, and consistency. **Scientific novelty** of the work lies in the fact that for the first time in domestic and foreign historiography the problem of foundlings in the Russian Empire of the end of 19th – early 20th centuries (on the example of the sub-Russian Ukraine) is comprehensively considered, including the reasons for the throwing of children, the scale of this phenomenon is outlined, the effectiveness of state and public institutions in caring for social orphans is determined. **Conclusions.** Tossing children is a natural phenomenon for a society that is going through the processes of modernization and urbanization. It is based on socio-economic and psychological factors. Population growth in the Russian Empire and sub-Russian Ukraine in particular, which became possible as a result of the abolition of serfdom in 1861, the completion of the industrial

revolution in the 1880s, the active development of capitalism, the spread of emancipation movements and trends in the development of Western culture in society, legal prostitution status, etc. caused the degradation of the institution of marriage and the beginning of the devaluation of the family as the basis of a patriarchal society. The overwhelming majority of mothers leaving their children to fend for themselves are rural girls who could not find a high-paying job in the city, became victims of fraudsters and gentlemen. At the end of the 19th century, local governments (zemstvos) and public organizations took an active part in the creation of orphanages. The state did not have time to centrally respond to new challenges of society and did not carry out work to prevent the throwing of children. Police work was ineffective. The high morbidity and mortality of foundlings in orphanages were caused by an unsatisfactory level of medical care and excessive bureaucratization of the state apparatus.

Key words: orphanage, zemstvo, foundling, "aunt", "fabrication of angels".

References:

- A. I.** (1875). *Vopros o nezakonnorozhdennykh [The question of illegitimate children]*. Saint Petersburg: Tipografiya i Litografiya A. Transhelya, 75 p. [in Russian].
- Akusherka Turchenko [Midwife Turchenko]**. (1904). *Kievlyanin – Kievite*, 11 yanvarya, 6 [in Russian].
- Broshennyi rebenok [Abandoned child]**. (1900). *Volyn*, 20 iyunya, 2. [in Russian].
- DAZhO – Derzhavnyy arkhiv Zhytomyrs'koi oblasti**. [State Archives Zhytomyr region]. [in Ukrainian].
- Detskie priyuty v 1900 godu [Orphanages in 1900]**. (1902). *Kievlyanin – Kievite*, 1 noyabrya, 2. [in Russian].
- Detskiy priyut imeni Imperatora Aleksandra II [The Orphanage named after Emperor Alexander II]**. (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 13 iyunya, 2. [in Russian].
- Devochku [A girl]**. (1906). *Volyn*, 25 marta, 1. [in Russian].
- Diya beremennykh [For pregnant women]**. (1904). *Volyn*, 25 avgusta, 4. [in Russian].
- Diya usynovleniya [For adoption]**. (1903). *Kievlyanin – Kievite*, 14 yanvarya, 6. [in Russian].
- Fabrika angelov [Factory of angels]**. (1902). *Kievlyanin – Kievite*, 16 marta, 3. [in Russian].
- Fabrikatsiya angelov [Fabrication of angels]**. (1903). *Kievlyanin – Kievite*, 13 yanvarya, 3. [in Russian].
- Galayba, V.** (2018). *Iz zhizni gubernskogo Kieva [From the life of provincial Kiev]*. Kyiv : Skay Khors, 320 p. [in Russian].
- Gubitel'nitsa detey [Destroyer of children]**. (1901). *Kievlyanin – Kievite*, 1 avgusta, 2. [in Russian].
- Kievskiy Mariinskiy detskiy priyut [Kiev Mariinsky orphanage]**. (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 23 iyulya, 2. [in Russian].
- Krugliak, M. E.** (2019). Social'nyy status pidkynutykh ditej u Rosijskij imperiji naprykintsi 19 – na pochatku 20 st. (na prykladi Volyns'koi guberniji) [Social status of abandoned children in the Russian Empire in the end of the XIX – the beginning of the XX centuries (on the example of Volyn province)]. *Visnyk NTUU «KPI». Politologhija. Sociologhija. Pravo – National Technical University of Ukraine Journal. Political science. Sociology. Law*, 3, 88–93. DOI: [https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3\(43\).195687](https://doi.org/10.20535/2308-5053.2019.3(43).195687). [in Ukrainian].
- Lebedyna, O.** (2020). Ukrajinci vidmovylysja v 2019 rotsi vid 326 novonarozhzenykh ditej [In 2019, Ukrainians abandoned 326 newborns]. URL <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-moz-nazvali-skilki-v-ukrajini-ditej-vidmovnikiv.html> [in Ukrainian].
- Makarov, A.** (2018). *Bedy, yazvy i poroki starogo Kieva [Troubles, ulcers and vices of old Kiev]*. Kyiv : Skay Khors, 336 p. [in Russian].
- Mironov, B. N.** (2000). *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (18 – nachalo 20 v.) [Social history of Russia during the period of the empire (XVIII – early XX century)]* (Vol. 1). Saint Petersburg : Izd-vo «Dmitriy Bulanin», 548 p. [in Russian].
- Obzor Volynskoy gubernii za 1885 god [Overview of the Volyn province for 1885]** (1886). Zhytomyr : Gubernskaya Tipografiya, 136 p. [in Russian].
- Obzor Volynskoy gubernii za 1909 god [Overview of the Volyn province for 1909]**. (1910). Zhytomyr: Volynskaya Gubernskaya Tipografiya, 162 p. [in Russian].
- Obzor Volynskoy gubernii za 1910 god [Overview of the Volyn province for 1910]**. (1911). Zhytomyr: Volynskaya Gubernskaya Tipografiya, 160 p. [in Russian].
- Obzor Volynskoy gubernii za 1911 god [Overview of the Volyn province for 1911]**. (1912). Zhytomyr: Volynskaya Gubernskaya Tipografiya, 180 p. [in Russian].
- Oshanin, M.** (1912). *O prizrenii pokinutykh detey [On the charity of abandoned children]*. Yaroslavl : Tipolitografiya Gubernskoy Zemskoy Upravy, 284 p. [in Russian].
- Ostavlennyi rebenok [An abandoned child]**. (1901). *Kievlyanin – Kievite*, 19 marta, 3. [in Russian].
- Otchet po vedomstvu detskiikh priyutov [Orphanage agency report]**. (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 3 dekabrya, 3. [in Russian].

-
- Podbrasyvatelnitsy detey [Women who were tossing children].** (1903). *Kievlyanin – Kievite*, 16 marta, 3–4. [in Russian].
- Podkidysh [Foundling].** (1898a). *Volyn*, 11 marta, 2. [in Russian].
- Podkidysh [Foundling].** (1898b). *Kievlyanin – Kievite*, 7 avgusta, 3. [in Russian].
- Podkidysh [Foundling].** (1906). *Kievlyanin – Kievite*, 27 sentyabrya, 3. [in Russian].
- Podkinutye deti [Foundlings].** (1898a). *Kievlyanin – Kievite*, 19 aprelya, 3. [in Russian].
- Podkinutye deti [Foundlings].** (1898b). *Kievlyanin – Kievite*, 10 avgusta, 3. [in Russian].
- Podkinutyy i vozvrashchenny rebenok [The thrown and returned child].** (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 1 aprelya, 4. [in Russian].
- Podkinutyy rebenok [Thrown child].** (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 12 iyulya, 3. [in Russian].
- Prizrenie bespriyutnykh detey i podkidyshey [Charity of homeless children and foundlings].** (1897). *Volyn*, 18 fevralya, 2. [in Russian].
- Ransel, D. L.** (1976). Abandoned children of imperial Russia: village fosterage. *Bulletin of the History of Medicine*, Vol. 50, No. 4, 501–510. [in English].
- Rebenok novorozhd. [Newborn baby].** (1904). *Kievlyanin – Kievite*, 18 sentyabrya, 6. [in Russian].
- Rodilnyy priyut [Maternity shelter].** (1909). *Volyn*, 22 sentyabrya, 1. [in Russian].
- Seredjuk, N.** (2017). U Ljvovi znajshly nezhyve nemovlja. «Vikno zhyttja» narazi vidnovljuvaty ne budutj [An inanimate baby was found in Lviv. “The Window of Life” will not be restored at this time]. URL http://tvoemisto.tv/news/u_lvovi_u_korobtsi_znayshly_mertve_nemovlya_83978.html. [in Ukrainian].
- Shashkov, S. S.** (1872). *Istoricheskie sudby zhenshchiny, detoubystvo i prostitutsiya [Historical destinies of women, infanticide and prostitution]*. Saint Petersburg : V tip. F. S. Sushchinskogo, 585 p. [in Russian].
- Shevchenko, N.** (2013). V Ukrayini za 8 rokov vtrychi znyzylasya kil'kist` ditej, vid yakyh vidmovylsya bat'ky – do 566 vypadkiv na rik [In Ukraine, the number of children abandoned by their parents has tripled in 8 years – to 566 cases per year]. URL https://zn.ua/ukr/UKRAINE/chislo-vidmov-vid-novonarodzenih-ditej-v-ukrayini-zmenshilosya-vtrichi-122817_.html [in Ukrainian].
- Shkrabyuk, V. S.** (2013). Vidmova vid materynstva yak psykholoichna problema [Abandonment of motherhood as a psychological problem]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohiyi – Theoretical and applied problems of Psychology*, 3, 304–309. DOI: <https://doi.org/10.33216/2219-2654>. [in Ukrainian].
- Sirotskiy dom [Orphan house].** (1898a). *Volyn*, 10 marta, 3. [in Russian].
- Sirotskiy dom [Orphan house].** (1898b). *Volyn*, 17 marta, 3. [in Russian].
- Sirotskiy dom [Orphan house].** (1899). *Volyn*, 10 noyabrya, 2. [in Russian].
- Sirotskiy dom [Orphan house]. (1900).** *Volyn*, 16 dekabrya, 2. [in Russian].
- Skoryk, T.** (ed.). (2010). V Ukrajinii shhoroku menshaje vidmov vid novonarodzhenykh ditej [In Ukraine, the number of rejections of newborns decreases every year]. URL https://www.ukrinform.ua/rubric-society/959660-v_ukran_shchoroku_mensha_vdmov_vd_novonarodgenih_dtey_891634.html. [in Ukrainian].
- Sudebnye ustavy 20 noyabrya 1864 goda, s izlozheniem rassuzhdeniy, na koikh oni osnovany, izdannye Gosudarstvennoyu Kantselyariyu [Judicial Charters on November 20, 1864, outlining the reasoning on which they are based, published by the State Chancellery].** (Vol. 4). (1867). Saint Petersburg : Tip. Vtorogo Otdeleniya Sobstvennoy Ye.I.V. Kantselyarii, 200 p. [in Russian].
- Usadba Aleksandrovsogo detskogo priyuta [The manor of the Alexander Orphanage].** (1898). *Kievlyanin – Kievite*, 12 iyunya, 3. [in Russian].
- Yanzhul, I.** (1870). *O nezakonnorozhdennykh. Statistiko-yuridicheskiy ocherk [About the illegitimate children. Statistical and legal outline]*. Moscow : V Univ. Tip., 80 p. [in Russian].
- Zaytseva, S. V.** (2008). Zemskie uchrezhdeniya i podkidyshei v kontse 19 veka [Zemsky institutions and foundlings at the end of the 19th century]. *Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina [Vestnik of Pushkin Leningrad State University]*. 2 (Istoriya - History), 20–33. [in Russian].
- Zhelayu vzyat rebenka [I wish to take a child].** (1903). *Kievlyanin – Kievite*, 2 yanvaryaya, 6. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 04.08.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.09.2020 р.

Ярослав Цецик

Національний університет водного господарства та природокористування

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: slavatsetsik@gmail.comORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2527-2155>Researcher ID : <http://www.researcherid.com/rid/E-8054-2019>**Зародження та початок діяльності чорносотенців на Волині**

Анотація. Метою статті є дослідження зародження чорносотенного руху на Волині у зазначений період. Автор з'ясовує роль православного духовенства у формуванні організаційної мережі СРН. Проаналізовано ключові напрями їх роботи. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні спеціально-історичних, загальнонаукових та міждисциплінарних методів дослідження із застосуванням принципів історизму, об'єктивності та науковості. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що проаналізовано особливості становлення чорносотенного руху на Волині; з'ясовано роль православного кліру у діяльності досліджуваного політичного угруповання; визначено головні доктринальні положення організації, соціальну базу, на яку вона спиралася у своїй діяльності; досліджено роль духовенства у виборчих процесах; висвітлено роль чорносотенців в ускладненні міжнаціональних взаємовідносин у поліетнічному суспільстві регіону. **Висновки.** З моменту свого утворення російські чорносотенці розпочали цілеспрямовану та активну діяльність на Волині. На початковому етапі своєї роботи головну увагу зосереджували на формуванні організаційної мережі. Зважаючи на те, що біля витоків волинських осередків СРН стояло православне духовенство, ідеологічними натхненниками якого були єпископ Антоній та архімандрит Почаївської Лаври Віталій, їм вдалося досить швидко сформувати потужну мережу сільських відділів організації. Головною соціальною базою, що поповнювала лави чорносотенців, були місцеві селяни. Це пояснюється тим, що парафіяльні священники, виконуючи розпорядження керівництва єпархії, активно залучалися до розбудови організаційної мережі СРН. З моменту свого утворення чорносотенці зайняли відверту антипольську та антиєврейську позицію, що знайшло вираження на сторінках їхніх пресових органів. Одночасно з цим вони виступали за збереження самодержавства, посилення ролі РПЦ.

Ключові слова: Волинь, чорносотенці, політичне угруповання, міжнаціональні взаємовідносини, виборщики.

Постановка проблеми. Неупереджене дослідження діяльності чорносотенців на Волині на початку ХХ ст. дає змогу проаналізувати особливості суспільно-політичних процесів у регіоні, визначити роль православного духовенства у становленні та розвитку СРН на Волині, охарактеризувати основні напрями діяльності досліджуваного політичного угруповання, з'ясувати соціальну базу, на підтримку якої воно спиралося, дослідити роль СРН в ускладненні міжнаціональних взаємовідносин у регіоні, визначити головні політичні та соціально-економічні завдання, які ставили перед собою чорносотенці, проаналізувати їхнє ставлення до опонентів, органів влади та російського імператора.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи, що Дж. Гілберт акцентував увагу на участі жінок у діяльності СРН, ним також досліджено причини виникнення чорносотенного руху в імперії та схематично охарактеризовано основні напрями їх діяльності (Гілберт : 2017). Виборчу програму чорносотенців під час обрання депутатів I та II Державної думи проаналізовано у праці білоруського історика А. Куріцина (Куріцин : 2018). Значний обсяг інформативного матеріалу про взаємовідносини правих партій і православного духовенства подано у праці І. В. Омелянчука, також констатовано, що на південно-західних землях духовенство активно включилося в роботу цього політичного угруповання (Омелянчук : 2019). Участь чорносотенців у виборах до Державної Думи Російської імперії на Волині у досліджуваний період висвітлено у праці Я. Цецика (Цецик : 2019).

Мета статті. У дослідженні автор поставив за мету на основі першоджерел та наукових праць дослідити причини виникнення та початковий етап діяльності чорносотенців на Волині, проаналізувати причини швидкого розвитку організаційної мережі цього політичного угруповання у краї та визначити, які соціальні групи їх підтримували.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. у Волинській губернії стала поширюватися російська права ідеологія, основним носієм якої був Союз російського народу

.....
(СРН). Зародження чорносотенного руху в краї відбувалося у контексті тогочасної політичної ситуації у Російській імперії. Страйки робітників, селянські повстання змусили імперську владу піти на ряд безпрецедентних поступок. Видання закону про віротерпимість, Маніфесту 17 жовтня 1905 р., дозвіл на діяльність політичних партій тощо призвело до мобілізації консервативних сил [Гілберт, 2017 : 659]. Російський консерватизм у досліджуваний період був різнобарвною «церковною парафією» – від помірних прихильників парламентаризму, як С. Вітте, й реакціонерів, зокрема В. Плеве. Під час першої революції відбувалося організаційне оформлення російського праворадикального руху, найвпливовішою силою якого був СРН, утворений восени 1905 р. [Гілберт, 2017 : 659].

Одним із гасел монархічних чорносотенних організацій було збереження «панування» Російської православної церкви (РПЦ). Це гасло активно підтримало духовенство. Згідно з підрахунками С. Степанова у СРН 10 % керівників губернських відділів і 32 % повітових були священниками. Однак найактивніше духовенство стало на бік чорносотенців на «південно-західних окраїнах імперії» [Омельяничук, 2019 : 23]. Це було зумовлено тією обставиною, що на цих землях революційний рух часто набирив етнонаціонального забарвлення. На етнічних російських землях ситуація була дещо іншою. Там інослав'я не загрожувало позиціям РПЦ, тому вона не мала противника, для боротьби з яким потребувала б союзу з СРН [Омельяничук, 2019 : 23-24].

На Волині біля витоків російського чорносотенного руху стояв православний клір, а одним з ідейних натхненників був єпископ Волинський та Житомирський Антоній. Упродовж 1905 – 1906 рр. у краї ідеологію організації пропагували пресові органи, що видавалися РПЦ. Головним осередком чорносотенного руху на Волині стала Почаївська Лавра.

Під час революційних подій 1905 – 1907 рр. духовенство у своїх проповідях і на сторінках видань різко засуджувало революційний рух. У статті під назвою «Чого хочуть революціонери» наголошувалося, що вони бажали розорити державу, а у випадку їх підтримки населенням це призвело б до перетворення країни у «пустелю». Своїми «солодкими обіцянками» вони вводили простих селян і робітників в оману [Чего, 1905 : 388].

У посланні до Волинської пастви єпископ Антоній, торкаючись революційних виступів на селі, констатував, що у деяких селах селяни прогнали «бунтівників». В інших їх послухали й примусово вигнали з маєтків найманих робітників, погрожуючи навесні забрати землю у поміщиків. Селяни повірили «продажним пройдисвітам та юнакам, що не довчилися, матросам які самовільно покинули службу, зрадивши присязі, вчителю яких вигнали зі шкіл і вони вступили на службу до ворогів держави». Антоній закликав селян не підтримувати ворогів, а дотримуватися правопорядку [Окружное, 1905 : 2-7].

Священнослужителі загострювали увагу на тому, що держава переживала важкі часи, а тому в містах і селах всі повинні об'єднатися й не дати «лихим людям послабити й згубити святу Русь». Для цього потрібно всіма способами сприяти «єднанню Церкви, Престолу та народу» та заспокоїти нашу «внутрішню смуту» [Воззвание, 1905 : 164-165].

Так, ще до утворення СРН представники православного кліру зображали революціонерів бунтівниками, пройдисвітами тощо, закликали селян виганяти їх із населених пунктів. Одночасно лунали заклики до об'єднання прихильників монархії, щоб спільними зусиллями подолати внутрішніх ворогів.

Восени 1905 р. у результаті об'єднання ряду монархічних організацій було утворено СРН. Одним із провідних центрів чорносотенного руху в Україні став Почаївський відділ СРН, заснований у 1906 р., а архімандрит Почаївської Лаври став лідером місцевих чорносотенців. У реєстровій книзі Волинського губернського присутствія у справах про організації та союзи за 1906–1907 рр. зазначалося, що Почаївський відділ СРН «ставить собі за мету розвиток народної руської самосвідомості і об'єднання руських людей всіх станів Волині та сусідніх губерній для спільної роботи на користь дорогої вітчизни-Росії, єдиної і неподільної» [Боярчук А., 2017 : 36; Цецик, 2019 : 14-15].

На основі статуту СРН прийнято статут «Почаївського Союзу руського народу», в якому йшлося, що основною метою діяльності організації був «розвиток народної російської самосвідомості» й «об'єднання всіх російських людей» Волині та сусідніх із нею губерній незалежно від їхнього майнової чи станової приналежності [Цецик, 2019 : 15]. Найважливішим програмним положенням СРН було визнання монархії як єдиної «розумної і правильної форми державного устрою». Істинною формою монархічного устрою вони визнавали самодержавство, водночас згідно з поглядами чорносотенців воно не могло трансформуватися у форму «угоди чи договору між народом і верховною владою з метою обмеження останньої» [Курицін, 2018 : 84].

Принагідно слід зауважити, що до утворення Почаївського відділу СРН була спроба створити Російську народну партію на Волині. Її програму опубліковано на сторінках «Волинских епархиальных ведомостей». Ключові положення зводилися до безмежної відданості православної вірі, імператору, батьківщині. Державний лад мав бути самодержавним з

«народним представництвом», але імператор повинен затверджувати всі закони. Особа імператора та членів його родини були недоторканими. На всі державні посади повинні призначатися «здібні та перевірені російські патріоти» [Программа, 1906 : 254-255]. Новими для держави пунктами було зрівняння жінок з чоловіками в «особистих, спадкових, майнових та освітніх правах»; декларувалися свобода віросповідань, але «не шкідливих у жодному відношенні для держави і суспільства»; свобода слова та друку (за умови, що це не «підриватиме основ державності»; свобода союзів (лише тих, що «не сприяли моральному занепаду суспільства та не загрожували інтересам і цілісності держави») [Программа, 1906 : 255].

Пропонувалося відновити РПЦ у стародавньому «істинно-православному дусі: патріархат, церковні собори тощо» та звільнити її від «поневолення світською владою й бюрократією», надати право самостійно здійснювати виховання населення «у релігійно-моральному дусі згідно церковних канонів» [Программа, 1906 : 256].

В економічному та культурно-освітньому плані пропонувалося підняти заробітну плату для вчителів, щоб покращити їх педагогічну діяльність у «справі релігійно-національної освіти й виховання народу», збільшити земельні наділи малоземельним і безземельним селянам; одночасно з цим пропонувалося посилити охорону власників підприємств від «свавілля робітників», а всім робітникам, працівникам залізничного транспорту та пошти і службовцям, що отримували винагороду від держави, заборонялося вступати у будь-які страйкові союзи [Программа, 1906 : 256-257]. Одним із важливих положень партійної програми була боротьба з «іноземною та власною підпільною пропагандою», яку проводили через «російських відщепенців та іногородців», і головною метою якої був «підрив підвалин і цілісності держави» [Программа, 1906 : 257]. Цю політичну програму підтримав єпископ Антоній. Очолив рух І. Роганович [Программа, 1906 : 260].

Отже, на початку 1906 р. на Волині була спроба створити регіональну монархічну партію, біля витоків якої стояло православне духовенство. Однак це політичне угруповання не розгорнуло своєї діяльності й незабаром влилося в лави чорносотенців, що було зумовлено спільністю політичних ідеалів та поглядів на майбутнє імперії.

Перебуваючи на засадах непорушності імператорської влади й самодержавства, чорносотенці приймали активну участь у виборах до Державної думи Російської імперії. При цьому вони намагалися зробити усе можливе, щоб від Волині було обрано або їх членів, або прибічників чорносотенної ідеології. Під час виборів у 1906 р. селяни-виборщики зупинилися при Свято-Успенському соборі, де була резиденція єпископа Антонія. У результаті вони віддали свої голоси за чорносотенців. Однак до Думи направлено скаргу на такі дії православного кліру. Робота думської комісії широко висвітлювалася у тогочасній волинській пресі.

В одній публікації ішлося, що у серпні 1906 р. розпочалося розслідування проведення виборів депутатів Думи у Волинській губернії. Після деяких роздумів відкомандировані до регіону члени думської комісії Я. Е. Дітц, Г. М. Линтварьов та І. І. Антонов прийняли рішення проводити засідання у відкритому режимі [Разследование, 1906 : 308]. Чорносотенці вважали, що Я. Е. Дітц був євреєм, а це могло вплинути на результати розгляду справи [Разследование, 1906 : 308].

На початку розгляду справи виникла дискусія, чи мали право перебувати у залі депутати від Волинської губернії, Андро, обраний від курії поміщиків, та Базилук, обраний від курії селян. Після певних роздумів прийняли рішення дозволити їм залишитися. Предметом скарги було те, що, як стверджував Фрішман, його не допустили до монастиря, де зупинилися селяни, щоб зустрітися з ними. Коли ж йому вдалося до них потрапити, через декілька хвилин підійшов Андро та ще один поміщик, йому невідомий, а селян від нього ізолювали, наголосивши, що «їм пора обідати» [Разследование, 1906 : 308-309]. Коли він вдруге прийшов до собору 12 квітня 1906 р., селяни перебували на подвір'ї, але з ними спілкувалися архімандрит Віталій та священник Концевич. Фрішман намагався виступити перед селянами з промовою, але Віталій не дав йому цього зробити, сказавши «не слухайте його – це жид». Він вступив з архімандритом у суперечку, але останній оголосив, що передвиборне зібрання серед селян проводиться не буде [Разследование, 1906 : 309]. Голова задав свідку запитання, чи навмисне зібрання припинено, на що той відповів ствердно. Також наголошувалося на тому, що міських виборщиків у монастирі не було, оскільки православний клір виступав проти об'єднання з ними [Разследование, 1906 : 309].

Свідок Файнштейн стверджував, що напередодні голосування він та ще троє міських виборщиків направилися до селян, щоб розпочати з ними переговори щодо обрання депутатів. Біля монастиря була велика кількість поліцейських нарядів. Незважаючи на це, їм вдалося потрапити до нього. Вони запропонували обрати 11 депутатів-селян та 2-х міщан. Ця пропозиція припала селянам до вподоби, але хтось із них зі смутком зазначив, що з цим слід було звернутися до них раніше, а на той момент було вже пізно. У той час зайшов поліцейський

.....
офіцер і наголосив на тому, що вони не мали права перебувати у приміщенні. Після цього їх доставили до поліцейського управління. Через деякий час з'явився поліцеймейстер чи його помічник (свідок точно не знав) і грубим тоном висловив своє обурення, чому вони «вешталися ночами» [Показание, 1906 : 311].

В іншій публікації увага акцентувалася на тому, що 10 квітня 1906 р., коли виборщико-селяни почали з'їжджати до Житомира, у всіх газетах надруковано інформацію «про блискучу перемогу євреїв на міських виборах». Цю інформацію трактували по-різному, але всі розуміли, як це могло вплинути на результати виборів від губернії. Коли селяни під'їжджали до Житомира, їх запрошували євреї «пити чай, пиво, пропонували влаштувати у Житомирі на квартирах». Цим займався виборщик від робітників Свентковський, котрий пропагував і в монастирі. Кілька разів його просили покинути територію монастиря [Показание, 1906 : 313].

У Житомирі виборщико-міщани зібралися у готелі «Національ», поміщики-готелі «Рим». Селяни розуміли, що вони матимуть силу лише тоді, коли зберуться разом. Напередодні кількох селян євреям вдалося завести на свої квартири, але, зустрівшись із іншими, вони перейшли до монастиря. Незважаючи на це, близько 10 селян-виборщиків на час виборів жили на приватних квартирах. Монастир відвідували лише для того, щоб брати участь у переговорах: жодного утиску вони за це не мали [Показание, 1906 : 313-314]. Коли селяни обирали своїх кандидатів у депутати Думи, євреї поводили себе некоректно. Вони погрожували селянам, особливо виборщик з Острога Зусьман. У публікації зазначалося, що такі погрози не безпідставні й до окремих виборців могли застосувати насильство. Адже напередодні виборів одному з євреїв кинули у вікно бомбу [Показание, 1906 : 316-317].

Отже, як свідчать наведені вище факти, чорносотенці, робили усе можливе, щоб не дати змоги селянам-виборщикам вступити у прями контакти з міськими виборщиками, серед яких було багато євреїв. Одночасно з цим вони висували євреям звинувачення у некоректній поведінці щодо селян під час обрання депутатів. Цим самим вони намагалися виправдати свої дії. Адже селяни, більшість з яких були неосвіченими, дослухалися до порад священників і проголосували за «потрібних кандидатів».

Під час виборів духовенство Південно-Західного краю відіграло у них вагомую роль. Використовуючи свій авторитет, священники мали можливість впливати на виборщиків та уповноважених від волостей. Ухиляючись від прямої передвиборчої агітації, духовенство не повинно відштовхувати від себе селян, коли вони зверталися до нього за порадою щодо «балотування обраних осіб». Адже важко було визначити, кого можна обрати, особливо, коли їх знатимуть упродовж короткого часу. В умовах невизначеності уповноважені від духовенства повинні не лише голосувати, а й давати поради іншим, насамперед уповноваженим від селян виборщикам [Д. Са., 1906 :186-189]. З цього приводу в одній із публікацій ішлося, що у складний перехідний період на священників, як єдиних відносно освічених людей на селі, що користувалися довірою селян, покладался обов'язок бути не лише духовними наставниками, а й консультантами в питаннях економічних, соціальних і суспільних. Вибори до Думи, організація роботи землевпорядкувальних комісій викликали у селян багато непорозумінь. Часто «благомислячі селяни» зверталися за консультаціями і допомогою до священників, які до того часу перебували осторонь від громадського життя. Події, що відбувалися у суспільному житті держави, застали духовенство невідготівленим до них. У єднанні з народом та дієвій участі у вирішенні його проблем, духовенство отримало шанс для свого відродження та відновлення впливу, що послаблювався, а також покращення свого фінансового благополуччя [Д. С.в, 1906 : 960-965].

Отже, пропонувалося активізувати роботу парафіяльних священників з метою консультування селян з різних проблем. Насамперед це стосувалося виборчого процесу. Адже вони знали настрої своїх парафіян, а це могло вплинути на вибори уповноважених виборщиків.

Після утворення Почаївського відділу СРН організація розпочала активно формувати свою організаційну мережу у краї. Досить швидко, завдяки цілеспрямованій і наполегливій роботі кліру, в багатьох населених пунктах розпочали активну діяльність союзники. Вони наголошували, що СРН стояв за православну віру, російського самодержавного царя та російський народ, що до його лав євреї не приймалися, навіть якщо вони були християнами. Станом на літо 1906 р. діяло понад 100 відділів. Константинопольський патріарх, ознайомившись із цілями та завданнями «Союзу», прислав своє архіпастирське благословення та побажав якомога швидше досягнути поставленої мети [Патриаршее, 1906 : 322]. Своїм першочерговим завданням союзники поставили об'єднати всіх, хто любив Російську державу та протидіяти «смути», заохочувати до корисної праці «на користь батьківщини». До СРН мали право вступати представники всіх станів [Союзы, 1905 : 223].

Інформація про відкриття нових сільських осередків Союзу та їх діяльність часто публікувалася у пресових органах чорносотенців. Коли у с. Вілія Острозького повіту відкрили

відділ СРН, селяни почали читати «союзнi» видання та бажали «зробити щось добре, корисне для суспільства» [Члены, 1906 : 453].

Під час релігійних свят та у недільні дні більшість селян утримувалися від роботи, але брали активну участь у ярмарках. Проведення торгівлі у такі дні було «гріхом», тому проведення ярмарків у такі дні потрібно припинити, перенісши на інші, – йшлося в одній публікації. Якби це вдалося зробити, то селяни відвідували б церкву, що убезпечило б їх від гріхів. Закликали союзників підтримати цю ініціативу [Члены, 1906 : 454-455].

1 жовтня 1906 р. у с. Крупець Радзівілівської волості Кременецького повіту після служби Божої протоієрей О. Думницький запропонував місцевим селянам організувати осередок СРН. Відразу ж сформував список охочих вступити. Натомість Радзівілівський ксьондз у колі своїх парафіян-поляків «ображав» Почаївську Лавру та активно виступав проти вступу селян до союзу, він отримав від католиків клятву, що вони «протидіятимуть православним» [Черешневский, 1906 : 457-458]. Члени СРН повинні були підтримувати православну віру бо «останнім часом» проти православних стали виступали католики, старообрядці, протестанти та євреї, котрі «глумилися над православною вірою» та протидіяли розпусті, яку сповідували «соціалісти» [О чем, 1906 : 505-508].

Упродовж 1906 р. у регіоні розпочався процес формування організаційної мережі досліджуваного політичного угруповання, біля витоків якого перебувало православне духовенство. Одним із ключових напрямів діяльності організації було намагання дискредитувати римо-католиків, звинувачуючи їх у протидії РПЦ, але вагомих аргументів не наводилося.

Регулярно проводилися наради керівників Почаївського відділу СРН. Так, 20 серпня 1906 р. після молитви на нараді зачитано вітальні телеграми від Миколи II, Волинського губернатора, архієпископа Антонія, Київського і Ярославського союзів. Керували її проведенням архимандрит Віталій, ієромонах Іліодор та троє селян Є. І. Синьковський, П. А. Малкуш та Й. І. Киричук. Було обрано депутата на загальний з'їзд російських людей у Петербурзі. На наступному зібранні 30 серпня планували обговорювати надання допомоги селянам у вирішенні земельного питання [Собрание, 1906 : 383-384].

Чорносотенці негативно ставилися до можливості введення конституції в імперії. З цього приводу зазначалося, що населенню конституція не потрібна, йому добре жилося й при самодержавстві. «Конституція, – наголошували вони, – потрібна лише тим, хто за допомогою обману, підкупу та брехні намагався отримати владу та бути обраним до парламенту». Суперечки з царем могли призвести до розпаду держави чи її послаблення, чого наполегливо добивалися вороги [Кому, 1905 : 402-403]. До таких ворогів вони відносили іногородців та інославів, насамперед євреїв. У цьому контексті ними передруковано статтю з журналу «Колокол» про місце російського народу в імперії, враховуючи становище іногородців, насамперед євреїв.

На державній службі перебувала значна кількість «представників цього племені». Їх побічний вплив у правлячих сферах затьмарив вплив поляків, німців і навіть часто самих росіян. Згідно з виборчим правом при формуванні Державної думи не було жодної різниці між росіянами та євреями. Це стало причиною блискучого успіху «єврейського впливу в уряді» [Место, 1906 : 412].

Окрема увага приділялася питанню щодо єврейського землеволодіння. Стверджували, що у Царстві Польському у 1860 р. євреї володіли 6 тисячами десятин, а в 1900 р. – 344 тисячами десятин. Тобто обсяги їхнього землеволодіння за 40 років зросли у 57 разів. У «смугі осілости» у 1860 р. євреї володіли 16 тисячами десятин, а в 1901 р. – 1 265 тисяч десятин. Тобто обсяги їхніх землеволодінь за 40 років збільшилися у багато разів [Место, 1906 : 412].

У Європейській частині Росії за «межею своїх осілих прав» 1860 р. євреї володіли 3 тисячами десятин, а в 1900 р. – 745 тисячами десятин. Тобто обсяги їхніх землеволодінь за 40 років зросли у 248 разів. Окрім цього, вони володіли земельними наділами на Кавказі, в Сибіру, Середній Азії. Загалом у Російській імперії за 40 років – з 1860 р. до 1900 р. – єврейське землеволодіння зросло з 70 тисяч десятин до 2 381 057 десятин. Зокрема, на праві власності вони володіли 1 445 000 десятин, а на праві оренди – 935 тисячами десятин. Ці дані відносилися до 1900 р. Впродовж 1901 – 1905 р. євреї придбали величезні земельні площі. Тому обсяги їхнього землеволодіння в імперії становили близько 5 мільйонів десятин. Ставилося питання, скільки землі залишиться у росіян через 20 років, якщо вони й далі будуть захищати права іногородців [Место, 1906 : 412-413].

Отож чорносотенці наводили факти різкого збільшення єврейського землеволодіння у різних регіонах імперії. І це тоді, коли існували обмежувальні закони, що забороняли їм купувати чи орендувати землю. Такі цифри викликають певні сумніви. З іншого боку, слід враховувати, що у досліджуваній період спостерігалось скорочення поміщицького землеволодіння, що зумовлено розоренням значної частини поміщиків.

Зважаючи на тогочасну ситуацію, СРН перебував на позиції непорушності права власності на землю. У цьому контексті вони підтримували Союз земельних власників, який метою своєї діяльності визначив захист земельної власності й об'єднання осіб, які визнавали право приватної власності головною підвалиною існування держави, а свободу й забезпечення праці – необхідними засобами – умовою підняття добробуту населення та розвитку промислового життя держави [Всероссийский, 1906 : 979-980].

Селянські виступи, що не припинялися у різних місцевостях імперії, стали доказом того, що до умиротворення ще далеко. Селяни, що були позбавлені керівників з об'єктивним розумінням політичної ситуації, ще довго «пам'ятатимуть заманливі пропозиції соціалістів», а наявність у їхніх лавах «енергійних і вольових людей» підтверджувало, що вони не припинять своєї діяльності доти, доки не переможуть чи не «зазнають цілковитої поразки». Тому не потрібно було себе зваблювати тим, що в країні швидко настане порядок [Центральный, 1906 : 980]. Пропонували для блага батьківщини об'єднати «всіх справжніх синів» навколо лозунгу «право власності непорушне» [Центральный, 1906 : 981].

Отже, чорносотенці перебували на платформі непорушності приватної власності, підтвердженням чого була їхня участь у роботі Союзу землевласників. Даючи об'єктивну оцінку внутрішньополітичній ситуації у країні, вони розуміли, що до її врегулювання ще далеко.

Висновки. На початковому етапі своєї діяльності на Волині чорносотенці ключову роль приділяли формуванню організаційної мережі. Чорносотенний рух виник як протидія реакційних сил імперії революційним подіям 1905 – 1907 рр. Організація активно та войовниче виступала проти будь-яких змін у суспільстві, а представників лівих політичних структур вони вважали ворогами імперії. Біля витоків цього політичного угруповання у краї стояли діячі РПЦ, а залучення великої кількості парафіяльних священників зумовило швидке зростання чисельності. Головною соціальною базою було українське селянство. Це зумовлено тим чинником, що сільські союзи відділи часто організовувалися при церквах, а списки охочих склалися священниками. Перебуваючи на позиції захисту інтересів самодержавства та РПЦ, чорносотенці активно пропагували свою ідеологію серед населення регіону. Маючи великий вплив на селян, вони великою мірою визначали результати виборів депутатів Думи від Волинської губернії. З моменту свого організаційного утворення СРН активно виступав проти поляків-католиків та євреїв, що ускладнювало й так не прості міжнаціональні взаємовідносини на Волині. Цей напрям діяльності вони здійснювали у контексті тогочасної імперської політики.

Подяка. Висловлюю щире вдячність членам редакційної колегії журналу за конструктивні консультації, надані під час підготовки статті до друку та працівникам Державних архівів Житомирської та Рівненської областей, Рівненського обласного краєзнавчого музею за надання змоги опрацювати документи, що висвітлюють ключові питання досліджуваної теми.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для проведення цього дослідження й публікації статті.

Джерела та література:

Боярчук А. (2017). Участь православного духовенства Волинської губернії в діяльності «Союза русского народа». *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 5. 34-43.

Воззвание (1905). Воззвание к русским людям. *Прибавление к Почаевскому листку за 1905 год.* 21. 164-165.

Всероссийский (1906) Всероссийский Союз земельных собственников. *Волинская епархиальная ведомости, 11 октября, 979-980.*

Гилберт, Дж. (2017). Женщины, национализм и российские правые организации (1905 – 1917). *Quaestio Rossica* Vol. 5, 3. 656-674. doi: 10.15826/qr.2017.3.243.

Д. С. (1906а) Житейские отголоски. Мысли сельского священника по поводу выборов в Государственную Думу. *Волинская епархиальная ведомости. Часть неофициальная, 21 февраля, 186-189.*

Д. С. (1906b) Житейские отголоски. (Положение духовенства в общественном движении). *Волинская епархиальная ведомости. Часть неофициальная, 11 октября, 960-965.*

Кому (1905) Кому нужна конституция? *Прибавление к Почаевскому листку за 1905 год.* 52. 402-403.

Курицын, А. И. (2018). Избирательная программа Союза русского народа на выборах в I и II Государственную думу. *Вестник научной ассоциации студентов и аспирантов исторического факультета Пермского государственного университета. Серия: Studis historica juvenum.* 83-93.

Место (1906). Место русского народа в империи. *Волинская епархиальная ведомости. Часть неофициальная. 11 и 21 апреля, 412-413.*

Окружное (1905). Окружное послание к Волинской пастве. *Почаевский листок.* 50. 1-10.

- Омельянчук И. В.** (2019). Правые партии и православное духовенство в 1905 – 1914 гг. (На примере Владимирской губернии). *Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия II. История Русской православной церкви.* 87. 23-39. doi: 10.15382/sturII201987.23-39
- О чем** (1906). О чем нужно позаботится Союзу Русского Народа. *Прибавление к Почаевскому листку за 1906 год.* 51. 505-508.
- Патриаршее** (1906). Патриаршее благословление союзу русского народа. *Прибавление к Почаевскому листку за 1906 год.* 29. 322.
- Показание** (1906). Показание о волынских выборах. (Это показание послано депутату А. Г. Гринюку для представления в Думу). *Прибавление к Почаевскому листку за 1906 год.* 29. 313-317.
- Программа** (1906). Программа Русской Народной Партии на Волыни в гор. Житомир. *Волынския епархиальныя ведомости. Часть неофициальная. 1 марта,* 254-260.
- Разследование** (1906). Разследование волынских выборов. *Прибавление к Почаевскому листку за 1906 год.* 27. 308-311.
- Собрание** (1906). Собрание Почаевского Союза Русского народа. *Прибавление к Почаевскому листку за 1906 год.* 35. 383-384
- Союзы** (1906). *Союзы русских людей.* *Прибавление к Почаевскому листку за 1905 год.* 59. 223-224.
- Центральный** (1906). Центральный совет. Воззвание. *Волынския епархиальныя ведомости, 11 октября, 980-982.*
- Цецик Я.П.** (2019). Участь чорносотенців у виборах на Волині у 1906 – 1912 рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Збірник наукових праць.* 28. 14-19. doi: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-28-14-19>.
- Чего** (1905). Чего хотят революционеры. *Прибавление к Почаевскому листку за 1905 год.* 50. 385-388.
- Черешневский В.** (1906). Поучение ксендза. *Прибавление к Почаевскому листку за 1906 год.* 44. 457-458.
- Члены** (1906). Члены Вилийского Отдела Союза Русского Народа. Наше безчестье. *Прибавление к Почаевскому листку за 1906 год.* 44. 453-455.

Ярослав Цецик

Национальный университет водного хозяйства и природопользования
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Зарождение и начало деятельности черносотенцев на Волыни

Аннотация. Целью статьи является исследование зарождения черносотенного движения на Волыни в указанный период. Автор выясняет роль православного духовенства в формировании организационной сети СРН. Проанализированы ключевые направления их работы. **Методология исследования** основана на сочетании специально-исторических, общенаучных и междисциплинарных методов исследования с применением принципов историзма, объективности и научности. **Научная новизна работы** заключается в том, что проанализированы особенности становления черносотенного движения на Волыни; выяснена роль православного клира в деятельности исследуемого политической группировки; определены основные доктринальные положения организации, социальная база, на которую она опиралась в своей деятельности; исследована роль духовенства в избирательных процессах; освещена роль черносотенцев в осложнении межнациональных взаимоотношений в полиэтничном обществе региона. **Выводы.** С момента своего образования российские черносотенцы начали целенаправленную и активную деятельность на Волыни. На начальном этапе своей работы они главное внимание сосредоточили на формировании организационной сети. Учитывая, что у истоков волынских ячеек СРН стояло православное духовенство, идеологическими вдохновителями которого были епископ Антоний и архимандрит Почаевской Лавры Виталий, им удалось достаточно быстро сформировать мощную сеть сельских отделов организации. Главной социальной базой, которая пополнила ряды черносотенцев, были местные крестьяне. Это объясняется тем, что приходские священники, выполняя распоряжение руководства епархии, активно привлекались к развитию организационной сети СРН. С момента своего образования черносотенцы заняли откровенную антипольскую и антиеврейскую позицию, что выразилось на страницах их прессовых органов. Одновременно с этим они выступали за сохранение самодержавия, усиление роли РПЦ.

.....
Ключевые слова: Вольны, черносотенцы, политическая группировка, межнациональные взаимоотношения, выборщики.

Yaroslav P. Tsetsyk

National University of Water and Environmental Engineering
(PhD) History, Associate Professor (Ukraine)

The origin and beginning of activities of Black Hundreds in Volyn

Abstract. *The aim of the article is to study the origin of the Black Hundred movement in Volyn in this period. The author clarifies the role of the Orthodox clergy in the formation of the NRC's organizational network. The key directions of their work are analyzed. The research methodology is based on a combination of special historical, general scientific and interdisciplinary research methods using the principles of historicism, objectivity and scientificity. The scientific novelty of the work is that: the peculiarities of the formation of the Black Hundred movement in Volyn are analyzed; the role of the Orthodox clergy in the activities of the studied political group has been clarified; the main doctrinal provisions of the organization, the social base on which it relied in its activities are determined; the role of the clergy in electoral processes is studied; the role of the Black Hundreds in the complication of interethnic relations in the polyethnic society of the region is highlighted. Conclusions.* Since their formation, the Russian Black Hundreds have begun purposeful and active activities in Volhynia. At the initial stage of their work, they focused on the formation of the organizational network. Given that at the origins of the Volyn branches of the NRC stood the Orthodox clergy, whose ideological instigators were Bishop Anthony and Archimandrite of the Pochaiv Lavra Vitaly, they managed to quickly form a powerful network of rural departments of the organization. The main social base that replenished the ranks of the Black Hundreds were local peasants. This is explained by the fact that the parish priests, following the orders of the diocese's leadership, were actively involved in the development of the NRC's organizational network. Since their formation, the Black Hundreds have taken an outspoken anti-Polish and anti-Jewish stance which has found expression in the pages of their press. At the same time, they advocated the preservation of autocracy, strengthening the role of the ROC.

Key words: Volyn, Black Hundreds, political grouping, interethnic relations, voters.

References:

- Boiarchuk A.** (2017). Uchast pravoslavnoho dukhovenstva Volynskoi hubernii v diialnosti «Soiuzа russkoho naroda» [Participation of the Orthodox clergy of the Volyn province in the activities of the «Union of the Russian people»]. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Seriya: Istorychni nauky - Scientific Bulletin of the Lesia Ukrainka East European National University. Series: Historical Sciences.* 5. 34-43. [in Ukrainian].
- Vozzvanie** (1905). Vozzvanie k russkim lyudyam. [Appeal to the Russian people]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1905 god.* 21. 164-165. [in Russian].
- Vserossijskij** (1906) Vserossijskij Soyuz zemelnyh sobstvennikov [All-Russian Union of Land Owners]. *Volynkiya eparhialnyya vedomosti*, 11 oktyabrya, 979-980. [in Russian].
- Gilbert, Dzh.** (2017). Zhenshiny, nacionalizm i rossijskie pravye organizacii (1905 – 1917) [Women, Nationalism and Russian Rightist Organizations (1905 - 1917)]. *Quaestio Rossica Vol. 5, 3.* 656-674. doi: 10.15826/qr.2017.3.243. [in Russian].
- D. S.** (1906a) Zhitejskie otgoloski. Mysli selskogo svyashennika po povodu vyborov v Gosudarstvennuyu Dumu [Thoughts of a rural priest on the elections to the State Duma]. *Volynkiya eparhialnyya vedomosti. Chast neoficialnaya, 21 fevralya, 186-189.* [in Russian].
- D. S.** (1906b) Zhitejskie otgoloski. (Polozhenie duhovenstva v obshestvennom dvizhenii) [Everyday echoes. (The position of the clergy in the social movement)]. *Volynkiya eparhialnyya vedomosti. Chast neoficialnaya, 11 oktyabrya, 960-965.* [in Russian].
- Komu** (1905) Komu nuzhna konstituciya? [Who needs a constitution?]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1905 god.* 52. 402-403. [in Russian].
- Kuricyн, A. I.** (2018). Izbiratel'naya programma Soyuzа russkogo naroda na vyborah v I i II Gosudarstvennuyu dumu [The electoral program of the Union of the Russian people in the elections to the I and II State Duma]. *Vestnik nauchnoj associacii studentov i aspirantov istoricheskogo fakulteta Permskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Studis historica juvenum.* 83-93. [in Russian].
- Mesto** (1906). Mesto russkago naroda v imperii [The place of the Russian people in the empire]. *Volynkiya eparhialnyya vedomosti. Chast neoficialnaya. 11 i 21 aprelya, 412-413.* [in Russian].
- Okruzhnoe** (1905). Okruzhnoe poslanie k Volynskoj pastve [District message to the Volyn flock]. *Pochaevskij listok.* 50. 1-10. [in Russian].

- Omelyanchuk I. V.** (2019). Pravye partii i pravoslavnoe duhovenstvo v 1905 – 1914 gg. (Na primere Vladimirskoj gubernii) [Right-wing parties and the Orthodox clergy in 1905-1914 (On the example of the Vladimir province)]. *Vestnik pravoslavnogo Svyato-Tihonovskogo gumanitarnogo universiteta. Seriya II. Istorija Russkoj pravoslavnoj cerkvi.* 87. 23-39. doi: 10.15382/sturll201987.23-39_ [in Russian].
- O chem** (1906). O chem nuzhno pozabotitsya Soyuzu Russkago Naroda [What the Union of the Russian People needs to take care of]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1906 god.* 51. 505-508. [in Russian].
- Patriarshee** (1906). Patriarshee blagoslovenie soyuzu russkago naroda [Patriarchal Blessing to the Union of the Russian People]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1906 god.* 29. 322. [in Russian].
- Pokazanie** (1906). Pokazanie o volynskih vyborah. (Eto pokazanie poslano deputatu A. G. Grinyuku dlya predstavleniya v Dumu) [Testimony about the Volyn elections. (This testimony was sent to deputy A.G. Grinyuk for submission to the Duma)]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1906 god.* 29. 313-317. [in Russian].
- Programma (1906).** Programma Russkoj Narodnoj Partii na Volyni v gor. Zhitomir [The program of the Russian People's Party in Volyn in the mountains. Zhitomir]. *Volynkiya eparhialnyya vedomosti. Chast neoficialnaya. 1 marta, 254-260.* [in Russian].
- Razsledovanie** (1906). Razsledovanie volynskih vyborov [Investigation of the Volyn elections]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1906 god.* 27. 308-311. [in Russian].
- Sobranie** (1906). Sobranie Pochaevskago Soyuzu Russkago naroda [Meeting of the Pochaev Union of the Russian People]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1906 god.* 35. 383-384. [in Russian].
- Soyuzy** (1906). Soyuzы russkih lyudej [Unions of Russian people]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1905 god.* 59. 223-224. [in Russian].
- Centralnyj** (1906). Centralnyj sovet. Vozzvanie [Central Council. Appeal]. *Volynkiya eparhialnyya vedomosti, 11 oktyabrya, 980-982.* [in Russian].
- Tsetsyk Ya.P.** (2019). Uchast chornosotentsiv u vyborah na Volyni u 1906 – 1912 rr. [Participation of Black Hundreds in the elections in Volyn in 1906 - 1912]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriya : Istoriiia - Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University. Series: History..* 28. 14-19. doi: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-28-14-19>. [in Ukrainian].
- Chego** (1905). Chego hotyat revolyucionery [What revolutionaries want]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1905 god.* 50. 385-388. [in Russian].
- Chereshnevskij V.** (1906). Pouchenie ksendza [The priest's teaching]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1906 god.* 44. 457-458. [in Russian].
- Chleny** (1906). Chleny Vilijskago Otdela Soyuzu Russkago Naroda. Nashe bezcheste [Members of the Viliyskago Department of the Union of the Russian People. Our dishonor]. *Pribavlenie k Pochaevskomu listku za 1906 god.* 44. 453-455. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 05.08.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.09.2020 р.

Ігор Бігун

Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка
здобувач (Україна)

e-mail: igorko.bigun@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-0351-3894

ResearcherID: AAZ-2357-2020

Рейд загону ім. І. Богуна з Волині на Холмщину (травень—липень 1944 р.)

Анотація. *Мета статті* — дослідити рейд загону УПА ім. І. Богуна з Волині на Холмщину та назад. **Методологія дослідження** ґрунтується на використанні загальнонаукових методів (аналізу, синтезу, абстрагування й узагальнення) у поєднанні з принципами історизму, об'єктивності, системності та розвитку. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше в історіографії українського визвольного руху досліджується участь волинського загону ім. І. Богуна з УПА-Північ в польсько-українському протистоянні на Холмщині, визначено його організаційну структуру, чисельність, командний склад та проаналізовано обставини переходу через лінію німецько-радянського фронту. **Висновки.** Загін ім. І. Богуна групи «Турів» УПА-Північ пішов у рейд із Волинської обл. на Холмщину в травні 1944 р., щоб уникнути небезпеки розгрому з боку регулярних частин Вермахту й перекерати, поки не з'явиться можливість перейти лінію фронту. Опинившись на території сучасного Люблінського воєводства Польщі, загін О. Громадюка-«Острівського» розташовувався на постій у селах уздовж Західного Бугу, спільно з підрозділами ВО «Буг» УПА-Захід узяв участь у чотирьох боях із польськими формуваннями АК і БХ інспекторату «Замостя», а також мав сутички з німецькими військовими частинами. У кінці липня 1944 р. загін ім. І. Богуна прорвався через лінію німецько-радянського фронту й повернувся на Волинь. Під час рейду повстанський підрозділ складався з шести сотень чисельністю приблизно 600 вояків, та під час важкого переходу фронту поніс втрати вбитими й пораненими, чимало стрільців відстали або розбіглися. Відповідно після повернення чисельність загону скоротилася до 320–365 бійців. У жовтні 1944 р. загін ім. І. Богуна реорганізували у Холмську бригаду, яка підпорядковувалася ЗГ № 33 («Завихост») УПА-Північ.

Ключові слова: Волинь, Холмщина, УПА-Північ, загін ім. І. Богуна, Олексій Громадюк-«Острівський», польсько-українська війна, «Холмський фронт».

Постановка проблеми: У працях, присвячених польсько-українському протистоянню на Холмщині навесні–влітку 1944 р., зазвичай детально описують бойові дії лише підрозділів Української повстанської армії військової округи (ВО) «Буг» генеральної військової округи (ГВО) УПА-Захід, які діяли на цих теренах. Зате участь повстанських відділів з Волині, де діяла УПА-Північ, у боях на «Холмському фронті» майже не висвітлюють. Ретельніше дослідження переходу загону ім. Івана Богуна з Волинської обл. окупованої УРСР у Люблінське воєводство окупованої Польської Республіки та його участі в бойових діях проти польських партизанських загонів інспекторату «Замостя» дозволить збагатити загальне розуміння перебігу конфлікту між українським і польським визвольними рухами.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Праці, у яких ідеться про Другу польсько-українську війну або її перебіг на Холмщині в 1944 р., згадують загін ім. І. Богуна серед підрозділів, які брали участь у бойових діях з польськими партизанами [Антонюк, 2014 : 228; Вовк, 2006 : 19; В'ятрович, 2012 : 194; Мороз, 2009а : 23, 590]. Проте цим і обмежується висвітлення ролі загону. Детального дослідження про похід відділу на Холмщину та його діяльність у цьому терені немає.

Мета статті полягає в дослідженні причин рейду повстанського загону ім. І. Богуна з Волинської обл. на Холмщину, структури формування, його ролі в боях із польськими партизанами й перебігу зворотного рейду на Волинь.

Виклад основного матеріалу. Протягом зими–весни 1944 р. більшу частину Рівненської й Волинської обл., у яких діяли загони УПА-Північ, зайняли фронтові частини Червоної армії (РСЧА). Лінія радянсько-німецького фронту у квітні 1944 р. зупинилася у Волинській обл., розділивши її надвоє. Уздовж лінії Камінь-Каширський — Ковель — Локачі — Кременець зі сходу окопалися війська 1-го Українського і Білоруського фронтів РСЧА, а на заході проти них стояла 4-та танкова армія групи армій «Північна Україна» німецького Вермахту. Націоналістичні

партизани, які вже рік воювали проти німецьких окупаційних військ, радянських і польських партизанів, тепер зіткнулися з фронтовими частинами.

Більшість українських повстанських відділів перейшла фронт й опинилася на радянському боці, зокрема й відділи групи «Турів», яка охоплювала Волинську обл., та деякі суміжні райони Брестської обл. Білоруської РСР. Проте по німецькому боці ще залишалися два її загони – під командуванням хорунжого Івана Климчака-«Лисого» («Павлюка») в Головнянському й Шацькому р-нах¹ Волинської обл. та імені Івана Богуна, який дислокувався у Вербському р-ні на північний схід від м. Володимира-Волинського [Вовк, 2006 : 1210]. Лінія фронту залишалася непорушною до 13 липня, тож перейти в радянський тил можливості в них не було [Вовк, 2006 : 1209].

Базою загону ім. Богуна був укріплений табір у Свинаринських лісах (т. зв. «Січ») на межі Турійського і Вербського р-нів. Однак після важкої поразки в боях із радянським Сумським партизанським з'єднанням 26—30 січня 1944 р. загін змушений був відступити зі свого табору на південь області, в Берестечківський р-н [Докладніше: Бігун, 2017].

У перших числах березня 1944 р. загін ім. Богуна очолив поручник Олекса Громадюк-«Острізький» («Голобенко»). «Острізькому» довелося збирати розбиті відділи, скликати людей, які ховалися, формувати нові сотні зовсім поруч із лінією фронту. За березень зусиллями нового командира загін відновився до трьох сотень, загальною чисельністю біля 500 вояків, і розміщувався у р-ні с. Гнійне, Домінополь та колонії Божа Воля Вербського р-ну [АЦДВР. Ф. 9. Спр. 6. Т. 30. Арк. 1; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75893фп. Арк. 11зв.]. У квітні до загону долучилося ще чотири сотні, які відбилися від Хвастівського загону Степана Ковалюка-«Юрія». Сотні хорунжого Дмитра Корейчука-«Ткача», Івана Киселя-«Горя», хорунжого Василя Павлюка-«Узбека» і хорунжого «Орла» під натиском фронтових військ відступали з Торчинського р-ну, що на захід від м. Луцька [АВВ. Ф. 488. Оп. 1с. Од. зб. 28. Арк. 307, 311зв.; АУСБУ Волинь. Спр. 12375. Арк. 12; Спр. 8566фп. Арк. 9зв; АУСБУ Рівне. Спр. 76047ФП. Арк. 60 зв, 63, 67; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75893-ФП. Арк. 15зв; Мороз, 2009а : 570, 572, 590; Мороз, 2009б : 431; Шумук, 1983 : 173]. Стрілець відділу «Узбека» Павло Година-«Листок» підтверджував, що ця сотня (48—50 бійців) відірвалася від основних сил свого загону і пішла в Горохівський р-н [АУСБУ Рівне. Спр. П-7683. Арк. 14]. Так чисельність загону ім. Богуна під кінець квітня виросла, за різними даними, до 600—720 бійців [АУСБУ Рівне. Спр. 76047фп. Арк. 67; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75893-ФП. Арк. 28; Ковальчук. Марчук, 2010 : 71—79]. Станом на 22 квітня загін «Голобенка» мав на озброєнні одну 45-мм гармату, 5 станкових кулеметів, 40 ручних кулеметів і 5 мінометів [Кентій. Лозицький, Павленко, 2002 : 239].

На посаді шефа штабу загону ім. І. Богуна від квітня 1944 р. перебував старший булавний «Буря». Заступником командира був десятник Юрій Моряк-«Нечипір» (у липні 1944 р. його змінив колишній сотенний загону «Пімста Полісся» поручник Іван Величко-«Ярема») [АУСБУ Волинь Спр. 12375. Арк. 11зв, 38]. Хорунжий Іван Михальчук-«Січовий» з березня 1944 р. був заступником командира загону «Острізького» з підготовки, а з травня став його ад'ютантом. Хорунжий «Ярмолюк» командував особистою охороною (почтом) командира загону. Функцію курінного лікаря виконував «Білий», а політичним виховником загону був «Золотаренко» (він же «Вадим») [АУСБУ Волинь Спр. 12375. Арк. 11зв, 17, 33—34, 38, 43; АЦДВР. Ф. 9 Спр. 6. Т. 30. Арк. 1; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75893фп. Арк. 12, 13; Ф. 65. Спр. С-9079п. Т. 5. Арк. 21, 25]. Посаду курінного інтенданта ще з березня 1944 р. займав колишній червоноармієць і випускник старшинської школи УПА Григорій Резнюк-«Кубанець» [АУСБУ Волинь. Спр. 12375. Арк. 33; Спр. 22687. Арк. 11, 17].

Хоча формування О. Громадюка офіційно називалося загonom, до його складу входили не курені, а окремі сотні. Тому в джерелах за 1944 р. загін також іменується куренем «Голобенка» («Острізького»).

А воєнна ситуація в регіоні протягом березня—квітня 1944 р. все більше загострювалася. Терени від Володимира-Волинського й далі на південь були тиловим районом 4-ї танкової армії Вермахту, який лихоманило від неперервних боїв і диверсій. На радянсько-німецькому фронті тривала битва за м. Ковель, а в німецький тил раз за разом проривалися загони радянських партизанів: Рівненське з'єднання № 2 (к-р Іван Федоров), з'єднання ім. Будьонного (Іван Артюхов), з'єднання ім. Хрущова (Володимир Чепіга), з'єднання ім. Хрущова (Данило Ніколайчик) та ін.²

У зв'язку з цим німецьке командування намагалось зачистити свій тил. Повстанці теж потрапили під удар – сотні загону ім. Богуна на початку квітня 1944 р. мали бої з нацистами в

¹ Адміністративно-територіальний поділ України подається за поділом Української РСР 1940 р., якщо не зазначено іншого.

² Наприклад, Рівненське з'єднання № 2 (к-р І. Федоров), з'єднання ім. Будьонного (І. Артюхов), з'єднання ім. Хрущова (В. Чепіга), з'єднання ім. Хрущова (Д. Ніколайчик) та ін.

с. с. Древині Порицького р-ну, Яковичі і Селець Володимир-Волинського р-ну та Озютичах (останній бій провела сотня Петра Власюка-«Ворона») [Вовк, 2006 : 653]¹. Під натиском німецьких військ загонів довелося відступити зі с. Гнійного Вербського р-ну до Бискупичів-Руських (нині – Нехвороща) Володимир-Волинського р-ну і навколишніх сіл [Вовк, 2006 : 653].

Тоді, за словами коменданта заплілля ВО «Турів» Панаса Матвійчука-«Віталія» («Крилача»), німецька сторона шукала співпраці з УПА, а тому окупанти постійно надсилали до загону своїх представників. Однак від повстанців вони одержували єдину відповідь: звертатися до Провідника ОУН Степана Бандери (який був ув'язнений у концтаборі Заксенхаузен) бо УПА «виконує тільки його накази» [Вовк, 2006 : 653].

Урешті-решт, наприкінці квітня – на початку травня 1944 р. німецькі окупанти розгромили радянських партизанів в Устилузькому і Вербському р-нах (до 3 тис.чол.)², а також у Завидівському лісі Порицького р-ну Волинської обл. (близько 1 тис.)³. Після того 5 травня вони поставили штабові загону ім. Богуна ультиматум: або дати згоду на співпрацю, або ж передислокуватися в Устилузький р-н. Інакше нацисти погрожували повстанців розбити. На думку «Віталія», в Устилузькому р-ні німці разом із польсько-радянськими партизанами⁴ готували пастку для УПА [Вовк, 2006 : 653].

Епізод зустрічі «Острізького» з німецьким офіцером зафіксував у спогадах присутній при штабі інструктор суспільно-політичної референтури ВО «Турів» Данило Шумук:

«Раптом зайшов командир куреня Острізький [...] Він виструнчився перед Мітлюю [шеф контррозвідального відділу штабу УПА-Північ Олексій Присяжнюк — І. Б.] і доповів:

— Німці приїхали двома танками на переговори. Що будемо робити, говорити з ними, чи ні? — запитає Острізький.

— У 1941 році вони з нами не хотіли говорити, а зараз ми не станемо говорити з ними. Вони в політиці вже труп,— сказав Мітля.

Острізький знов виструнчився, стукнув закаблуками й пішов» [Шумук, 1983 : 167].

Командування загону прийняло рішення перейти в район с. с. Луковичі, Лисів і Бермешів Локачинського р-ну, вибивши з них ар'єргарди партизанів з'єднань І. Артюхова й Д. Чижова, основні сили яких у цей час билися з німцями в Завидівському лісі [АУСБУ Волинь. Спр. 8566фп. Арк. 9зв; Вовк, 2006 : 654].

5 травня 1944 р. о 17:00 загін ім. Богуна покинув Бискупичі-Руські, які відтак зайняли німецькі моторизовані підрозділи. Червоні партизани затрималися в с. с. Колона, Риковичі, Горохівка (нині у складі Старого Загорова), Старий Загорів Локачинського р-ну, звідки через Завидівський ліс подалися в Галичину⁵. Німці й далі намагалися нав'язати перемовини, мотивуючи це потребою очистити терен для зв'язку з угорською частиною в Яневичах Порицького р-ну (нині – Іванівка Іванівського р-ну). Тоді в ніч із 7 на 8 травня 1944 р. загін перейшов у район с. с. Орищі, Жашковичі й Волиця Локачинського р-ну [Вовк, 2006 : 654].

Шумук фіксував у спогадах: *«...ми разом з куренем на початку квітня [травня — І. Б.] перемістились у село Жашковичі. Через деякий час після того ми там похоронили*

¹ Вояк сотні «Ворона» М. Шевчук датував бій в Озютичах лютим 1944 р.: *«Третя операція була в середині лютого в селі Озютичі. Німці з'явилися в цьому селі, ми зав'язали з ними бій і вигнали із села»*. Інший стрілець, П. Лиховський, згадував, що той бій трапився навесні. Оскільки документи описують ту ж місцевість і той же підрозділ, датування початком квітня 1944 р. більш вірогідне [АУСБУ Волинь. Спр. 21435. Арк. 33–33зв; Власенко. Кокін. Лозицький, 2011 : 103].

² У тій місцевості в другій половині квітня – травні 1944 р. важкі бої з гітлерівцями вели: Рівненське партизанське з'єднання № 2 «За Батьківщину» (к-р І. Федоров), Полтавське партизанське з'єднання ім. Молотова (к-р М. Салай) і Волинське партизанське з'єднання ім. Леніна (к-р Л. Іванов). До того ж протягом 13–19 квітня 1944 р. з боями проривалася з оточення в Мосурському, Стенжарицькому і Землицькому лісах на північ 27 Волинська дивізія піхоти АК. Проти аківців діяли німецькі 5-та танкова дивізія СС «Вікінг», 131-ша і 214-та піхотні дивізії та 1-ша гірськострілецька бригада. [Лозицький, 2001 : 82, 84, 104; Філяр, 1998 : 201].

³ Протягом 27 квітня – 10 травня 1944 р. тривала німецька операція проти партизанських з'єднань ім. Будьонного (к-р І. Артюхов) та ім. 24-ї річниці РСЧА (к-р Д. Чижов) у р-ні с. с. Завидів і Деречин. Кульмінацією став бій біля с. Завидів 3 травня, в якому німці застосували мотопіхотний батальйон і 50 одиниць бронетехніки [Лозицький, 2001 : 130, 132–133].

⁴ Можливо, «Віталій» мав на увазі польське радянське з'єднання «Ще Польска не згінела», чий загін ім. Я. Калінського 2-ї бригади у квітні 1944 р. прорвався через лінію фронту в німецький тил між Ковелем і Володимиром-Волинським. Партизани потрапили в німецьке оточення, і згодом їхній командир поручник Ян Шафарчик розпустив свої загони. [Ясяк, 2004 : 198–199].

⁵ Вийшовши з оточення в Завидівському лісі, з'єднання Артюхова й Чижова 9–10 травня дісталися лісу на схід від м. Кам'янки-Струмилової Львівської обл., де їм теж довелося вести бої то з німцями, то з УПА. [Лозицький, 2001 : 130, 133].

заступника командира військової округи Вовчака (Олексія Шума), вбитого в бойовій сутичці з німцями» [Шумук, 1983 : 167].

Шеф військового штабу групи «Турів» «Вовчак» загинув 4 травня в Писаревій Волі Вербського р-ну, коли з відділом «Нерозлучного» (40—50 повстанців) ішов із Ковельського р-ну на з'єднання із загonom ім. І. Богуна. Відтак, у розташування військ «Острізького» привів своїх людей лише сам «Нерозлучний» [АУСБУ Волинь. Спр. 5891фп. Арк. 11; АУСБУ Рівне. Спр. 76047ФП Арк. 60зв, 67; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр 67432. Арк. 17, 45; Ковальчук. Марчук, 2010 : 68].

9 травня 1944 р. у с. Жашковичах відбулася наступна зустріч О. Громадюка-«Острізького» з німцями. Окупанти пропонували відвезти повстанського командира до Володимира-Волинського з метою координації антирадянської боротьби. Скоріш за все, свідком саме цієї розмови став Данило Шумук:

«Одного дня до Жашкович на подвір'я священика Василя Мисечка приїхало дві машини німців і відразу ввійшли до хати. У хаті був Криlach і я. Німці звернулися до Криlachа і, називаючи його командиром Острізьким, заявили: «Завтра на ці терени прийде німецька четверта танкова армія. Вона буде винищувати на своєму шляху всі озброєні групи. Ми пропонували б вам відступити за Володимир під Любомль. Тудю вони не підуть». Криlach подякував, і вони вийшли» [Шумук, 1983 : 168].

Та поки тривали розмови, німецькі підрозділи почали оточувати загін, підтягуючи сили в с. с. Бужковичі, Замличі, Старий Загорів, Колона, Топилище, Риковичі, Старий Порицьк, Ляхів (нині Старосілля), Яневичі (нині Іваничі), Маркостав, Чесний Хрест і Сілець. Штаб загону ім. І. Богуна дав німцям кур'єра, який мав скерувати їх до неіснуючого «компетентного командира» під Володимиром-Волинським, щоб виграти трохи часу для загону [АУСБУ Волинь. Спр. 21435. Арк. 26; Вовк, 2006 : 654]. *«Після відходу німців Криlach викликав Острізького, Кузьменка¹ і весь штаб куреня для обговорення тієї ситуації. Вирішили курінь вивести на Холмщину, а ми всі увечері пішли в напрямку села Коритниці майже на передову лінію фронту»*, – згадував Шумук [Шумук, 1983 : 168].

Як звітував 22 травня 1944 р. П. Матвійчук-«Віталій», загін поділили на три групи. Перша під командою «Степана» повинна була пробиратися на Горохівщину. Другу «Острізький» особисто повів за р. Західний Буг на територію Грубешівського повіту Польщі. Решту склали 400 новобранців, яких командир «Дем'ян» мав розפורшити по терені, а частину перевести в Луцький р-н Волинської обл. [Вовк, 2006 : 654–655].

Ю. Мояк-«Нечипір», який тоді був заступником командира загону ім. Богуна, пізніше подавав радянському слідчому дещо іншу версію. «Голобенко» поділив загін на дві групи, одну з яких (240–280 чол.) сам повів у Галичину, а другу (до 180 чол.) доручив Моякові, щоб той дістався Горохівського р-ну і розпустив стрільців по домівках на час проходження фронту [АУСБУ Волинь. Спр. 12375. Арк. 11зв.]. Через два місяці «Нечипора» з дорученими людьми «Голобенко» викликав назад у загін [АУСБУ Волинь. Спр. 12375. Арк. 17]. Зрештою оригінальний документ більш вірогідний, ніж пам'ять людини. Проте з цих свідчень можна зробити висновок, що «Степан» і Юрій Мояк – це одна особа.

Перед відходом у рейд «богунці» закопали вісім підвід зі зброєю, спорядженням, одностроями й харчами [ГДА СБУ. Ф. 5. Спр 67432 Арк. 17, 45, 65].

10 травня 1944 р. німці рушили в наступ на села, де до того розташовувалися відділи загону ім. І. Богуна, але не застали нікого. Розлютившись, вони заарештували кількадесят цивільних [Вовк, 2006 : 655]. «Острізький» і «Степан» змогли вивести своїх людей без втрат. А «Дем'ян» прорвався з оточення з невеликими втратами. Поруч із загonom «Голобенка» з оточення вийшла й теренова сотня самооборони Фотіяна Корнія-«Юрка» (колишнього командира артилерії загону ім. І. Богуна), яка теж була на пості в Жашковичах [АУСБУ Волинь Спр. 21435. Арк. 26].

Отже, в середині травня 1944 р. на Холмщину з О. Громадюком пішло шість сотень. Це були відділи Павла Микитюка-«Нерозлучного» (біля 40-50 бійців), Андрія Хіля-«Хоми» (40-50 стрільців)², хорунжого Дмитра Корейчука-«Ткача», Івана Киселя-«Ігоря», хорунжого Василя Павлюка-«Узбека» (близько 50 осіб) і хорунжого «Орла» [АВВ. Ф. 488. Оп. 1с. Од. зб. 28. Арк. 307, 311зв.; АУСБУ Волинь. Спр. 12375. Арк. 12; Спр. 22116. Арк. 43зв, 45зв, 98—99;

¹ Можливо, йдеться про Устима Кузьменка-«Ярослава» – референта пропаганди військового надрайону «Степ» групи «Турів» від квітня 1944 р. [Антонюк, 2014 : 385].

² Звіти про бої на Холмщині з польськими партизанами з ранішого періоду (зокрема, за Посадів 9 квітня 1944 р.) фіксують участь у них і сотні «Хоми» з УПА-Північ [Мороз, 2009а : 572; Мороз, 2009б : 260]. Отже, невідомо як, але ця сотня опинилася за Бугом на місяць раніше за решту загону ім. І. Богуна. Не слід виключати можливість, що це був короткий рейд і до початку травня сотня повернулася в розташування загону ім. І. Богуна, щоб знову вирушити за Буг.

АУСБУ Рівне. Спр. 76047ФП. Арк. 60зв, 63, 67; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75893-ФП. Арк. 15зв; Мороз, 2009а : 570, 572, 590; Мороз, 2009б : 431; Шумук, 1983 : 173]. «Німці шість сотень оточили, але вони швидко вийшли з оточення і по сотнях пішли в Галичину, де зупинилися в Сокальському р-ні. Займалися стройовою підготовкою та вивченням зброї», – підтверджував Петро Кулачок, який був у сотні «Нерозлучного» [АУСБУ Рівне. Спр. 76047фп. Арк. 67]. Решта людей із загону ім. І. Богуна залишилася на Волині, щоб законспіровано перечекати фронтову дійсність.

Перейшовши Буг у районі м. Сокаля Львівської обл., командир загону ім. Богуна дав своїм підлеглим можливість відновити сили. Загін зупинився попервах у с.с. Сулімів і Гільче (нині Грубешівського повіту Люблінського воєводства Польщі), а відтак, переходив у Корчмин (нині Томашівського повіту), Угнів (нині належить до Сокальського р-ну Львівської обл. України), Лащів (Laszczów) і Тишовці (Tyszowce) Грубешівського повіту [АУСБУ Рівне. Спр. 76047фп. Арк. 18зв.; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67432. Арк. 17, 45; Гордієнко, 1959 : 155; Мороз, 2009б : 430; Власенко. Кокін. Лозицький, 2011 : 150]. Проте довго відпочивати «богунцям» не довелося.

У розпалі була активна фаза протистояння між польськими Армією крайовою (АК) й Батальйонами хлопськими (БХ) інспекторату «Замостя» (області «Грубешів» і «Томашів-Любельський») та загонами УПА ВО «Буг» УПА-Захід. Обидві сторони прагнули закріпити за собою контроль над територією, через що в боях, окрім суто військових втрат обох сторін, палали села й страждало цивільне населення. На Холмщині утворився справжній фронт завширшки понад 100 км, де українськими силами командував поручник Степан Новицький-«Спец» («Вадим»), а польськими – поручник резерву Зенон Яхимек-«Віктор» [Мотика, 2013 : 186]. Поява волинських сотень схилила шальки терезів у цьому протистоянні на бік УПА.

19 травня 1944 р. сотні «Пролом» (к-р Іван Капало-«Бродяга»), «Вовки» (к-р Мар'ян Лукасевич-«Ягода»), «Тигри» (к-р Іван Козярський-«Корсак»), «Перекотипале» (к-р «Гамалія»), «Перебийніс» (к-р Михайло Хвалібота-«Лис») з ВО «Буг» і дві сотні з куреня «Остриського» (разом понад 900 стрільців) під загальним керівництвом «Бродяги» завдали удару по базі Армії Крайової у с. Набріж (Набрж). Галичани атакували з одного флангу, волиняни – з іншого. За 2 км до села сотні «Нерозлучного» й «Ткача» зіткнулися з 80-ма польськими партизанами, але за годину бою поляки втратили 10 бійців і відступили [АУСБУ Волинь. Спр. 5891фп. Арк. 16–17; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67432. Арк. 51; В'ятрович, 2012 : 197; Мороз, 2009а : 304; Мороз, 2009б : 430–431].

На іншому фланзі польські вояки чинили запеклий опір впродовж чотирьох годин, але українські повстанці врешті-решт здобули перемогу. Частина польських підрозділів прорвалася в бік с. Тишовців, а інша – в бік Старого Села (пол. – Стара Вєсь). Застава відділу «Перекотипале», яка була в Старому Селі, під натиском поляків відступила, та на допомогу прийшла сотня «Вовків», яка розбила групу АК [АУСБУ Волинь. Спр. 5891фп. Арк. 16–17; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67432. Арк. 51; В'ятрович, 2012 : 197; Мороз, 2009а : 304; Мороз, 2009б : 430–431].

У бій також втрутився нацистський підрозділ, складений із німців, фольксдойчів і поляків, які чотирма машинами приїхали з Тишовців. По короткій сутичці зі сотнею «Ткача» окупанти втекли, залишивши кількох убитих. Упівці ж утратили двох убитими і п'ятьох пораненими (зокрема, поранення дістав і сам «Ткач»). Тим часом прилетів німецький літак, який своїм вогнем помилково поранив чотирьох поліцистів, які йшли на підкріплення німцям [Мороз, 2009б : 430–431].

Отже, унаслідок операції було спалено польські бази в с. с. Набріж, Кришин, Тучапи, Моложів, Липівці і колонію Марисін. Втрати АК – 46 загиблих і кілька полонених. Польські підрозділи під загальним командуванням З. Яхимека-«Віктора» були змушені відступити за р. Гучву – лінія «фронту» потім довгий час проходила по ній. Загони УПА втратили двох загиблими від вогню німців і вісьмох пораненими (у т. ч. п'ятьох у бою з німцями). Трофеї: кулемет, кільканадцять гвинтівок і худоба [В'ятрович, 2012 : 197; ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67432. Арк. 45; Мороз, 2009а : 304; Мороз, 2009б : 430–433].

Але командування АК і БХ не змирилося з поразкою й підготувало контрнаступ. У ніч із 1 на 2 червня 1944 р. три партизанські батальйони на чолі з «Віктором» (600 бійців) кинулися в атаку на відрізок фронту завширшки 40 км у трьох напрямках: 1) на с. с. Губинок, Диниська, Ульгівок, Жерники, Річиця, 2) на с. с. Посадів, Стенятин і Ріплин; 3) на с. с. Діброва (Dąbrowa) і Старе Село, в околиці яких дислокувалися відділи УПА [В'ятрович, 2012 : 197; Богунов, 2005 : 1404].

Та напад на Жерники й Річицю «захлинувся», а повстанці відкинули поляків на 12 км. Сталося це завдяки тому, що напередодні вояки сотні «Перебийніс» спіймали польську

розвідницю, від якої дізналися про чисельність і дислокацію підрозділів АК і БХ. Відповідно польський наступ українці зустріли підготовленими [Мороз, 2009а : 305, 421].

Найбільші бої впродовж цілого дня 2 червня точилися на відрізу Посадів–Річиця. Польське командування намагалося розчленувати угруповання УПА на дві частини, оточити їх і прорватися на допомогу своїм частинам під Річицею й Дібровою. О 2-й годині ночі аківці спалили Посадів і вирушили в напрямі Радків–Ляхівці (Lachowce). У Ляхівцях 200–300 солдатів АК наштотувалися на курінь «Острізького». Поляки спробували закріпитися в Радківському лісі, але «Острізький» оточив ліс, а відділу автоматників наказав поливати його вогнем, щоб відтіснити поляків на засідку галицьких сотень. Від перехресного вогню загинуло до 40 партизанів. Це спричинило паніку серед аківців, і вони поспішно відступили за Гучву [ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67432. Арк. 51; Мороз, 2009а : 305, 421; Мотика, 2014 : 186]. За даними польського історика Гжегожа Мотики, усього польські загони в нічних боях 2 червня 1944 р. втратили 71 солдата загинлим, і ще близько 100 партизанів дістали поранення [Мотика, 2013 : 186].

«Врешті-решт «польсько-український фронт» стабілізувався на лінії: Угнів — Жерники — Стенятин — Набріж, далі вздовж Гучви до Конюхів, а відтак через село Берестя до Грабівця. Така ситуація збереглася на цих теренах аж до приходу Червоної Армії», – підвів підсумки професор Мотика [Мотика, 2013 : 186].

Загалом на Холмщині сотні «Острізького» взяли участь у чотирьох боях із польськими партизанами, з яких вийшли переможцями [АЦДВР. Ф. 9 Спр. 6. Т. 30. Арк. 1]. Решту свого холмського періоду загін ім. Богуна рейдував уздовж р. Західний Буг на віддалі 14–16 км від неї і за 30–35 км від м. Холма. Місцями постою загону серед інших були с. с. Гільче (Hulcze, нині Грубешівського повіту Люблінського воєводства), Переводів (Przewodów), Ратичів (Ratyczów), Корчмин (Korczmin), Ляхівці та ін., у яких упівці не затримувалися довше ніж на тиждень [ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75893-ФП. Арк. 12]. Між Переводом і Жнятином підлегли Олексі Громадюка замагазинували 50 цт зерна і 15 цт прального порошку [ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67432 Арк. 65].

Під час постою в одному із сіл за 9 км від м. Белза (нині Львівської обл.), курінь «Острізького» відвідав командувач УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур», що теж перебував по німецький бік фронту. Він оглянув відділи, підвищив у званні кількох підстаршин і старшин та дав куреню наказ перейти в радянський тил у районі м. Бреста Білоруської РСР. Сам він, згідно зі спогадами, теж пішов на північ і перейшов фронт 18 червня у р-ні Кобрин — Давидгородок Брестської обл. з відділом Сидора Климчука-«Двигуна» [АЦДВР. Ф. 9 Спр. 6. Т. 30. Арк. 1; Гордієнко, 1959 : 155].

Утім, джерела дають підстави засумніватися в наведеній у спогадах даті переходу фронту командувачем УПА-Північ. За радянськими даними, відділ «Двигуна» (а отже, й Д. Клячківський) прибув з-за лінії фронту в Любешівський р-н Волинської обл. 23 липня 1944 р. [ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 544. Арк. 184].

Наказом від 27 червня 1944 р., Д. Клячківський призначив О. Громадюка-«Острізького» заступником командира групи «Турів» і командиром відділів цієї групи по німецькому боці. До них, окрім власне загону ім. Богуна, належав також загін І. Климчака-«Лисого» [Ковальчук, 2010 : 63–64].

Данилу Шумукові запам'ятався один із епізодів побуту на Холмщині в червні 1944 р.: *«У Корчині стояв курінь Острізького. Його штаб містився в дуже гарному будинку. Острізький зустрів мене дуже добре. [...] На краю села біля цвинтаря стояла застава нашого куреня. І ось одного дня на тій дорозі застава затримала дві німецькі бронемашини. В них їхали офіцери німецької армії. Застава у село їх не пустила. Німці в ультимативній формі заявили: "Завтра вранці щоб вас утому селі й духу не було. Сюдою буде проходити німецька армія, отож вона на своєму шляху буде винищувати всі озброєні групи". Після того ультиматуму Острізький дав команду своїм сотенним вивести сотні в ліс. Команду над усім куренем передав сотенному Нерозлучному, а сам виїхав у своїх службових справах разом зі своїми заступниками. [...] Там був уже заступник Острізького – Верховина (поручник із Закарпаття), начальник штабу, політвиховник, секретар і комендант почоту»* [Шумук, 1983 : 171–169].

Певно, один із таких випадків мав на увазі завідувач складами («магазинер») загону ім. І. Богуна Петро Лиховський-«Морозенко», коли на допитах у НКВС свідчив: *«коли банда "Голобенка" перебувала на території Польщі, то до "Голобенка" дуже часто приїжджали німецькі офіцери та про щось із ним розмовляли, але які і про що [вони] вели розмови, сказати не можу»* [Власенко. Кокін. Лозицький, 2011 : 142].

Керівник відділу зовнішніх зв'язків штабу УПА-Північ Євген Татура-«Омелько», який перебував при загоні, теж невідомого дня мав розмову з німецьким представником. Темою спілкування було питання стосовно передачі повстанцям цілого вагону боєприпасів. Тоді ж, увечері, заступник шефа штабу групи «Турів» Микола Павлович-«Яворенко» супроводжував

Татуру й німця по дорозі до м. Замостя, де вони отримали 10 ящиків із патронами, призначених для куреня «Лисого». Боєприпаси вони відвезли до м. Володави [Власенко. Кокін. Лозицький, 2011 : 97—98].

Але попри локальні домовленості з окремими німецькими командирами, загалом стосунки загону ім. Богуна з нацистами були ворожі. 19 червня 1944 р. о 18:00 загін стояв на відпочинку біля с. Сагринь, коли на повстанців напала німецька рота. Внаслідок тригодинного бою вороги втратили чотирьох убитими і сімох пораненими, а втрати УПА обмежилися одним пораненим [Вовк, 2006 : 1174].

У середині липня 1944 р., відповідно до вказівок «Клима Савура», курінь вирушив із с. Ляхівці на північ, але під с. Грабівець (пол. Grabowiec, нині Замостського повіту Люблінського воєводства) 17 липня напорівся на значні німецькі сили [Вовк, 2006 : 1174]. Після важкого нічного бою загону ім. Богуна довелося відійти до с. Діброва, де повстанці дві доби чекали в лісі, поки фронт не пройде на захід [АУСБУ Рівне. Спр. П-7683. Арк. 14зв.; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75893-ФП. Арк. 12; Гордієнко, 1959 : 155; Новак, 1984 : 134]. Один із чотових згодом так передав свої враження: *«В одному невеличкому лісочку ми попали між два вогні: з одного боку по нас били німці, а з другого – совіти, а нам хочуть землю лизь, аніжак не було де дітись. І ось нас так розбили»* [Шумук, 1983 : 177].

Це був час, коли Червона армія проводила Львівсько-Сандомирську наступальну операцію. 18 липня війська 3-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту форсували Західний Буг. До 21 липня частини 58-ї, 136-ї та 81-ї стрілецьких дивізій дійшли до лінії с. с. Старе Село — Кмічин — Куліце — Телятин. Німецька 4-та танкова армія оборонялася на рубежі Грубешів — Вербковичі (пол. Werbkowice) — Тишовці (Tyszowce) — Лащів (Laszczów) [ЦАМО. Ф. 312. Оп. 3245. Спр. 239. Арк. 7. URL: <https://bit.ly/343tTED>]. Опинившись між двох вогнів, але вже за першою лінією радянських військ, курінь «Голобенка» дрібними групами проривався далі в радянський тил, у напрямі на с. Крилів (Kryłów) над Західним Бугом [ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67432 Арк. 17, 45—46; Гордієнко, 1959 : 155—156; Новак, 1984 : 134].

Про важкі умови переходу фронту свідчив і член штабу загону Ю. Мояк-«Нечипір»: *«Голобенка» мав домовитися з німцями про перехід фронту, однак не наважився пробиватися. Він наказав всім шістьом сотням розбитися на дрібні групи і пробиватися. Після цього сотні «Узбека» і «Орла» розклалися зовсім, а сотенні зникли в невідомому напрямку»* [АУСБУ Волинь. Спр. 12375. Арк. 11зв—12].

Орієнтовно 25 липня 1944 р. відділи загону «Острізького» подолали річку в околиці с. Літовеж Порицького р-ну Волинської обл. і повернулися на терени вже Радянської України [Вовк, 2006 : 1210; АВВ. Ф. 488. Оп. 1с. Од. зб. 28. Арк. 392; ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 544. Арк. 183].

За словами «Нечипора», перед проривом через лінію фронту загін налічував біля 600 стрільців, з яких на збірному пункті, неподалік м. Порицька (нині Павлівка Іваничівського р-ну) за Бугом, зібралося не більше 200 [АУСБУ Волинь. Спр. 12375. Арк. 12]. Проте ад'ютант О. Громадюка «Січовий» твердив, що після переходу Бугу загін налічував біля 320 повстанців у бойовому складі [АЦДВР. Ф. 9 Спр. 6. Т. 30. Арк. 1; Новак, 1984 : 134]. А відповідно до спогадів командира з'єднання груп «33» Івана Литвинчука-«Максима Дубового», в «Острізького» тоді було 365 солдатів [Вовк, 2006 : 1210].

Після повернення на Волинь штабові куреня «Острізького» підпорядковувалися сотенні «Нерозлучний», «Хома», «Ігор», «Кудияр» (він же «Роман»), «Узбек» та «Орел». «Кудияр», імовірно, заступив пораненого в бою 19 травня «Ткача», який залишився на лікування в Галичині. Сотні «Узбека» та «Орла» були небоєздатні – більша частина їхніх стрільців розбіглася під час важкого переходу лінії фронту [АВВ. Ф. 488. Оп. 1с. Од. зб. 31. Арк. 217; АУСБУ Волинь. Спр. 12375. Арк. 33, 34, 43; Вовк, 2006 : 739; ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75893-ФП Арк. 12].

У підсумку можна ствердити, що в час перебування на Холмщині (травень–липень 1944 р.) загін ім. І. Богуна налічував біля 600 вояків. Але в боях із німецькими й радянськими частинами та в загальному хаосі під час переходу лінії фронту загін поніс суттєві втрати, а деякі сотні взагалі розклалися. Тож і кількість стрільців у підрозділах скоротилася до рівня 320–365 осіб у липні–серпні 1944 р.

На волинській землі загін ім. Богуна спершу затримався в с. Іваничі Порицького р-ну. Далі, уникаючи боїв із радянськими військами, повстанський підрозділ попрямував у північно-східному напрямі повз райцентр Озютичі (нині село Локачинського р-ну), с. с. Озеряни й Любитів Ковельського, Грив'ятки Маневичького р-ну й до околиць с. Горно – на колишнє місце постою шпиталю ВО «Турів» [АЦДВР. Ф. 9 Спр. 6. Т. 30. Арк. 1; Гордієнко, 1959 : 155–156; Новак, 1984 : 156].

О. Громадюк-«Острізький» та його бійці опинилися в нових умовах, які виникли з поверненням на Волинь радянського тоталітарного режиму. Їхнім головним супротивником відтоді стали частини 9-ї стрілецької дивізії Внутрішніх військ НКВС, розквартировані в

населених пунктах Волинської та суміжних районів Рівненської областей. З їхніми підрозділами загін ім. Богуна провів низку успішних боїв упродовж серпня–вересня 1944 р., поки шукав зв'язку з вищим командуванням УПА [Гордієнко, 1959: 156, 158, 165; Вовк, 2006: 738–739, 1174–1175, 1209].

На початку жовтня в загоні відбулася реорганізація за взірцем бригад з'єднання груп (ЗГ) № 33 («Завихост») УПА-Північ, яке на той час діяло на цих теренах. На основі загону ім. Богуна сформували Холмську бригаду, яка своєю назвою вочевидь завдячує рейдові на Холмщину [Вовк, 2006: 715; Ковальчук, 2010: 27]. «Острізький» 21 жовтня одержав підвищення до шефа штабу ЗГ «33», а новостворену бригаду очолив колишній начальник її штабу «Буря» [Вовк, 2006: 667]. Підрозділ вів боротьбу за незалежність України ще впродовж цілого 1945 р., аж поки крайовий провід на ПЗУЗ не демобілізував повстанські відділи на Волині.

Висновки. Загін ім. І. Богуна групи «Турів» УПА-Північ пішов у рейд із Волинської обл. на Холмщину в травні 1944 р., щоб уникнути небезпеки розгрому з боку регулярних частин Вермахту й перечекаати, поки не з'явиться можливість перейти лінію фронту. Опинившись на території сучасного Люблінського воєводства Польщі, загін О. Громадюка-«Острізького» розташовувався на постій у селах уздовж Західного Бугу, спільно з підрозділами ВО «Буг» УПА-Захід узяв участь у чотирьох боях із польськими формуваннями АК і БХ інспекторату «Замостя», а також мав сутички з німецькими військовими частинами. У кінці липня 1944 р. загін ім. І. Богуна прорвався через лінію німецько-радянського фронту й повернувся на Волинь. Під час рейду повстанський підрозділ складався з шести сотень чисельністю приблизно 600 вояків, та під час важкого переходу фронту він поніс втрати вбитими, й пораненими, чимало стрільців відстали або розбіглися. Відповідно після повернення чисельність загону скоротилася до 320–365 бійців. У жовтні 1944 р. загін ім. І. Богуна реорганізували у Холмську бригаду, яка підпорядковувалася ЗГ № 33 («Завихост») УПА-Північ.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Антонюк, Я. М.** (2014). *Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська і Брестська області (1930–1955)*. Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА». 1072 с.
- АУСБУ Волинь** – Архів Управління СБУ у Волинській області.
- АУСБУ Рівне** – Архів Управління СБУ у Рівненській області.
- АЦДВР** – Архів Центру досліджень визвольного руху.
- АВВ** – Архів Внутрішніх військ НКВС [копії зберігаються на мікрофішах в АЦДВР].
- Бігун, І. В.** (2017). Розгром загону ім. Богуна радянським Сумським партизанським з'єднанням у січні 1944 р. *Український визвольний рух*, 22, С. 220–238.
- Богунов, С. (ред.)** (2005). *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб*. (Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Ч. 2). Варшава; Київ. 878 с.
- Власенко, С., Кокін, С., Лозицький, В. (Упорядн.)** (2011). *Літопис УПА. Нова серія. Т. 15. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1946–1952*. Кн. 2. Київ; Торонто. 660 с.
- Вовк, О. (Упорядн.)** (2006). *Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. Волинь, Полісся і Поділля: УПА та запілля 1944–1946. Документи і матеріали*. Київ; Торонто. 1448 с.
- В'ятрович, В. М.** (2012) *Друга польсько-українська війна 1942–1947. Вид. друге, доповнене*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 368 с.
- ГДА СБУ** – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Гордієнко, М. [Новак, В.]** (1959). *З волинських і поліських рейдів УПА (із дій УПА-Північ, 1943–44)*. Торонто: накладом Товариств колишніх Вояків УПА в Канаді і США,. 160 с.
- Ільюшин, І.** (2009) *Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945)*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 399 с.
- Кентій, А., Лозицький, В., Павленко, І. (Упор.)** (2002). *Літопис УПА. Нова серія. Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС–МВС, МДБ–КДБ 1943–1959*. (Книга перша: 1943–1945). Київ; Торонто. 697 с.
- Ковальчук В.** (2010) Вступ. Упор. В. Ковальчук, В. Огороднік. *Літопис УПА. Нова серія. Т. 16. Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944–1954* (с. 17–62). Київ; Торонто.

- Ковальчук, В., Марчук, І. (Упорядн.) (2010). *Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943–1945. Нові документи*. Київ; Торонто, 2010. 640 с.
- Лозицький, В. (ред.) (2001). *Україна партизанська. 1941–1945. Партизанські формування та органи керівництва ними: наук-довід. вид.* Київ: Парламентське видавництво. 319 с.
- Мороз, В. (Упорядн.) (2009a). *Літопис УПА. Нова серія. Т. 12. Воєнна округа «Буг». Документи і матеріали 1943–1952. (У 2-х кн. Кн. 1)*. Київ; Торонто, 2009. 800 с.
- Мороз, В. (Упорядн.) (2009b). *Літопис УПА. Нова серія. Т. 13. Воєнна округа «Буг». Документи і матеріали 1943–1952. (У 2-х кн. Кн. 2)*. Київ; Торонто, 2009. 1232 с.
- Мотика, Гж. (2013). *Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.: авториз пер. з пол.* (А. Павлишин). Київ: Дух і літера. 360 с.
- Новак, В. (1984) Північно-західня округа «Турів». Ред. Є. Штендера. *Літопис Української Повстанської Армії*. (Т. 5. Волинь і Полісся. Кн. третя: спомини учасників, с. 96–134). Торонто: видавництво «Літопис УПА».
- ЦАМО – Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации.
- Шумук, Д. (1983). *Пережите і передумане. Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981)*. Детройт: Українські вісті. 536 с.
- Філяр, В. (1998). Генезис і боротьба 27 Волинської дивізії піхоти Армії Крайової. Відп. ред. : М. М. Кучерепа, *Україна–Польща: Важкі питання* (Т. 3, сс. 179–212) Варшава: Об'єднання українців у Польщі; Світовий союз воїнів Армії Крайової.
- Ясяк, М. (2004). Поляки в радянському партизанському русі в роки Другої світової війни. Наук. ред. М. М. Кучерепа. *Україна–Польща: важкі питання*. (Т. 9, с. с. 184–205). Луцьк: ВМА «Терен».

Игорь Бигун

Национальный университет «Черниговский коллегиум» им. Т. Г. Шевченко,
соискатель (Украина)

**Рейд отряда им. И. Богуна из Волыни на Холмщину
(май–июль 1944 г.)**

Аннотация. Цель статьи – исследовать рейд отряда УПА им. И. Богуна из Волыни на Холмщину и обратно. **Методология исследования** основана на использовании общенаучных методов (анализа, синтеза, абстрагирования и обобщения) в сочетании с принципами историзма, объективности, системности и развития. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые в историографии украинского освободительного движения исследуется участие волынского отряда им. И. Богуна из УПА-Север в польско-украинском противостоянии на Холмщине, определены его организационная структура, численность, командный состав и проанализированы обстоятельства перехода через линию германо-советского фронта. **Выводы.** Отряд им. И. Богуна группы «Турив» УПА-Север пошел в рейд из Волынской обл. на Холмщину в мае 1944 г., чтобы избежать опасности разгрома со стороны регулярных частей Вермахта и переждать, пока не появится возможность перейти линию фронта. Оказавшись на территории современного Люблинского воеводства Польши, отряд А. Громадюка-«Остризкого» располагался на стоянку в селах вдоль Западного Буга, совместно с подразделениями военного округа «Буг» УПА-Запад принял участие в четырех боях с польскими формированиями Армии крайовой и Батальонов хлопских инспектората «Замостье», а также имел столкновения с немецкими военными частями. В конце июля 1944 г. отряд им. И. Богуна прорвался через линию германо-советского фронта и вернулся на Волинь. Во время рейда повстанческое подразделение состояло из шести сотен численностью примерно 600 человек, и во время тяжелого перехода фронта понесло потери убитыми, и ранеными, немало стрелков отстало или разбежались. Соответственно по возвращении численность отряда сократилась до 320–365 бойцов. В октябре 1944 г. отряд им. И. Богуна реорганизовали в Холмскую бригаду, которая подчинялась соединению групп № 33 («Завихост») УПА-Север.

Ключевые слова: Волинь, Холмщина, УПА-Север, отряд им. И. Богуна, Алексей Громадюк-«Остризкий», польско-украинская война, рейды, «Холмский фронт».

Igor V. Bigun

T. G. Shevchenko National University
of "Chernigiv Collegium"
External PhD Candidate (Ukraine)

The Raid of the Ivan Bogun Detachment to Chełm Land (May–July, 1944)

Abstract. *The purpose of the article is to study the raid of the UPA Ivan Bogun Detachment from Volhynia to Kholmshchyna (Chełm Land) and back. The research methodology is based on the use of general scientific methods (analysis, synthesis, abstraction and generalization) combined with the principles of historicism, objectivity, system and development. The scientific novelty of the work is that the participation of the Volhynia I. Bogun Detachment from the UPA-North in the Polish-Ukrainian confrontation in the Kholmshchyna, its organizational structure, numerical strength, command staff were determined and the circumstances of crossing the German-Soviet front line were analyzed for the first time in the historiography of the Ukrainian Liberation Movement. Conclusions. I. Bogun Detachment of the UPA-North "Turiv" Group conducted the raid from Volyn Oblast. to Kholm Land in May 1944 to avoid the danger of defeat by regular Wehrmacht units and to wait until it was possible to cross the front line. Once on the territory of the modern Lublin Voivodeship of Poland, O. Gromadiuk-"Ostrizky's" detachment stationed in villages along the Western Bug River, and also skirmished with German troops. At the end of July 1944, the I. Bogun Detachment broke through the line of the German-Soviet front and returned to Volhynia. During the raid, the insurgent unit consisted of six companies, numbering about 600 soldiers, and in the course of the difficult passage of the front suffered casualties, many troopers straggled or dispersed. Accordingly, after the return, the strength of the detachment was reduced to 320–365 soldiers. In October 1944, the I. Bogun Detachment was reorganized into the Kholm Brigade, which was subordinated to Group Formation № 33 ("Zawichost") of the UPA-North.*

Key words: Volyn, Kholmshchyna (Chełm Land), UPA-North, Ivan Bogun Detachment, Oleksiy Gromadiuk-"Ostrizky", Polish-Ukrainian War, raids, "Kholm Front".

References:

- ACDVR** — Arkhiv Centru Doslidzhen Vyzvolnogo Rukhu [Center for Research on the Liberation Movement Archives] [in Ukrainian].
- Antoniuk, Y. M.** (2014) *Ukrainsky Vyzvolny Rukh u Postatiakh Kerivnykiv. Volynska i Brestska Oblasti (1930—1955) [Ukrainian Liberation Movement Through the Biographies of its Leaders. Volyn and Brest Oblasts (1939—1955)]*. Toronto; Lviv: Vydavnytstvo "Litopys UPA". 1072 p. [in Ukrainian].
- AUSBU Rivne** — Arkhiv Upravlinnia Slyzhby Bezpeky Ukrainy u Rivnenskiy Oblasti [Rivne Oblast Directorate of the Security Service of Ukraine Archives] [in Russian].
- AUSBU Volyn** — Arkhiv Upravlinnia Slyzhby Bezpeky Ukrainy u Volynskiy Oblasti [Volhyn Oblast Directorate of the Security Service of Ukraine Archives] [in Russian].
- AVV** — Arkhiv Vnutrishnikh Viysk NKVS [NKVD Interior Troops Archives, microfiche copies are stored in in the ACDVR] [in Russian].
- Bigun, I. V.**, (2017) Rozgrom Zagonu im. Boguna Radianskym Sumskym Partyzanskym Zyednanniam u Sichni 1944 r. [The Defeat of the UPA Bogun Detachment by the Soviet Sumy Partisan Formation in January 1944] *Ukrainsky Vyzvolny Rukh—Ukrainian Liberation Movement*, 22,220—238 [in Ukrainian].
- Bogunov, S.** (Editor) (2005). *Polska i Ukraina w Latkach Trzydziestych—Czterdziestych XX Wieku Nieznane Dokumenty z Archiwów Służb Specjalnych. T. 4. Polacy i Ukraińcy Pomiędzy Dwoma Systemami Totalitarnymi 1942–1945. Cz. 2* . [Poland and Ukraine in 1930s—1940s. Unknown Documents of Secret Services. Vol. 4. Poles and Ukrainians Between Two Totalitarian Systems 1942—1945. Part 2] Warszawa; Kijów. 878 p. [in Ukrainian and Polish].
- CAMO** — Central Archives of the Russian Federation Ministry of Defense [in Russian].
- Filar, W.** (2012) *Genezys i Borotba 27 Wolynskoyi Dyviziyyi Pikhoty Armiji Krajowoyi [Genesis and Struggle of the Home Army 27th Volhynia Division]* Manag. Ed. M. M. Kucherepa. *Ukraina — Polshcha: Vazhki Pytannia. T. 3. — Ukraine — Poland: Complicated Matters. Vol. 3*. Warszawa: Obyednannia Ukrainsiv u Polshchi; Svitovy Soyuz Voyiniv Armiji Krajowoji. 179—212. [in Ukrainian].
- GDA SBU** — Galuzevy Derzhavny Arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy [Security Service of Ukraine Branch State Archives] [in Russian].
- Gordiyenko, M. [Novak, V.]** (1959) *Z volynskyykh i poliskyykh raidiv UPA (iz diy UPA-Pivnich, 1943—1944) [Fighting in the Ranks of UPA-North (Memories from UPA in Volynia and Polissya in 1943—1944)]*. Toronto: nakladom Tovarystv kolyshnikh voyakiv UPA v Canadi i SShA. 169 s. [in Ukrainian].

-
- Ilyushin, I.** (2009). *Ukrainska Povstanska Armija i Armija Krajowa. Protystoyannia v Zakhidniy Ukraini (1939—1945) [The Ukrainian Insurgent Army and the Home Army: Confrontation in Western Ukraine]*. Kyiv: Vydavnychy Dim “Kyievo-Mohylianska Academia”. 399 p. [in Ukrainian].
- Jasiak, M.** (2004) *Poliaky v Radianskomu Partyzanskomu Rusi v Roky Drugoyi Svitoviyi Viyny [Poles in the Soviet Partisan Movement in the Course of the Second World War]*. Scient. Ed. M M Kucherepa. *Ukraina — Polishcha: Vazhki Pytannia. T. 9. — Ukraine — Poland: Complicated Matters. Vol. 9.* Lutsk: VMA “Teren”, 2004. 198—199. [in Ukrainian].
- Kentiy, A., Lozytsky, V., Pavlenko, I. (Comp.)** (2002). *Litopys UPA. Nova Seriya. T. 4. Borotba UPA i Natsionalistychnogo Pidpillia: Informatsiyni Dokumenty CK KP(b)U, Obkomiv Partiyi, NKVS—MVS, MDB—KDB 1943—1959. (Knyga Persha: 1943—1945) [The UPA Chronicle. New Series, Vol. 4. The Struggle Against the UPA and the Nationalist Underground: Informational Documents of the Central Committee of the Communist Party (Bolshevik) of Ukraine, Party obkoms, NKVD-MVD, MGB-KGB 1943—1959 (Book One: 1943—1945)]*. Kyiv; Toronto. 697 p. [in Russian].
- Kovalchuk, V.** (2010). Introduction. *Litopys UPA. Nova Seriya. T. 16. Volyn i Polissia u Nevidomiy Epistoliiarniy Spadshchyni OUN i UPA 1944—1954 —The UPA Chronicle. New Series. Volhynia and Polissia in the Unknown Correspondence of the OUN and the UPA 1944—1954*. Kyiv: Toronto. 17—62. [in Ukrainian].
- Kovalchuk, V., Marchuk, I. (Comp.)** (2010). *Litopys UPA. Nova Seriya. T. 14. UPA i zapillia na PZUZ 1943—1945. Novi dokumenty [The UPA Chronicle. New Series. The UPA and Rear in North-Western Ukrainian Lands 1943—1945. New Documents]*. Kyiv: Toronto. 640 p. [in Ukrainian and Russian].
- Lozytsky, V. (Editor)** (2001). *Ukraina Partyzanska. 1941—1945. Partyzanski Formuvannia ta Organy Kerivnytstva Nymy: Naukovo-Dovidkove Vydannia [The Partisan Ukraine. 1941—1945. Partisan Formations and Their Commanding Bodies. A Reference Book]*. Kyiv: Parlamentske Vydavnytstvo. 319 p. [in Ukrainian].
- Moroz, V. (Comp.)** (2009a). *Litopys UPA. Nova Seriya. T. 12. Voyenna Okruga «Bug». Dokumenty i Materialy 1943—1952. (U 2-kh Knygakh. Knyga Persha) [The UPA Chronicle. New series. Vol. 12. Military District “Bug”. Documents and materials 1943—1952. (In Two Books. Book One)]*. Kyiv; Toronto. 800 p. [in Ukrainian].
- Moroz, V. (Comp.)** (2009b). *Litopys UPA. Nova Seriya. T. 13. Voyenna Okruga «Bug». Dokumenty i Materialy 1943—1952. (U 2-kh Knugakh. Knyga Druga) [The UPA Chronicle. New series. Vol. 13. Military District “Bug”. Documents and materials 1943—1952. (In Two Books. Book Two)]*. Kyiv; Toronto. 1232 p. [in Ukrainian].
- Motyka, G. (2013).** *Vid Volynskoyi Rizanyny do Aktsiyi “Visla”. Polsko-Ukrainsky Konflikt 1943—1947 rr. Avtor. perekl. A. Pavlyshyna [From the Volhynia Massacre to the “Vistula” Action. Polish-Ukrainian Conflict 1943—1947. Transl. by A. Pavlyshyn]*. Kyiv: Dukh i Litera. 360 p. [in Ukrainian].
- Novak, V. (1984)** *Pivnichnozakhidnia okruga “Turiv” [The UPA's North-Western Military Region “Turiv”]*. *Litopys Ukrainskoyi Povstanskoyi Armiyi. T. 5. Volyn i Polissia. Nimetska okypatsiya. Kn. 3. Spomyny uchasnykiv — Ukrainian Insurgent Army Chronicle. Vol. 5. Volhynia and Polissia. The German Occupation. Book 3.* Toronto: Litopys UPA. 96—134. [in Ukrainian].
- Shumuk, D.** (1983). *Perezhyte i Peredumane. Spogady i Rozdumy Ukrainskogo Dysydenta-Polityvaznia z Rokiv Blukan i Borotby Pid Trioma Okupatsiyamy Ukrainy (1921—1981) [My Life And Thoughts in Retrospect. Recollections and Reflections of a Ukrainian Dissident and Political Prisoner from the Years of Delusions and Struggle Under Three Occupations of Ukraine (1921—1981)]*. Detroit: Ukrainski Visti. 536 p. [in Ukrainian].
- Viatrovych, V. M.** (2012). *Druga Polsko-Ukrainska Viyna 1942—1947 [Second Polish-Ukrainian War 1942—1947]*. Kyiv: Vydavnychy Dim “Kyievo-Mohylianska Academia”. 368 p. [in Ukrainian].
- Vlasenko, S., Kokin S., Lozytsky V.** (2010). *Litopys UPA. Nova seriya. T. 15. Borotba proty povstanskogo rukhu i natsionalistychnogo pidpillia: protokoly dopytiv zareshotovanykh radianskymy organamy derzhavnoyi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA 1945—1954. Kn. 2. [The Struggle Against Insurgent Movement and the Nationalist Underground: Interrogation Protocols of OUN and UPA Leaders Arrested by the Soviet State Security Organs. Book 2]* Kyiv; Toronto. 640 p. [in Russian].
- Vovk, O. (Comp.)** (2006). *Litopys UPA. Nova Seriya. T.8. Volyn, Polissia i Podillia: UPA ta Zapillia 1944—1946. Dokumenty i Materialy [The UPA Chronicle. New Series. Vol. 8. Volhynia, Polissia, and Podillia: the UPA and Rear 1944—1946]*. Kyiv; Toronto. 1448 p. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 01.08.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.09.2020 р.

Олександр Коротаєв

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

аспірант (Україна)

korotaev013@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4460-0118>**П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ-МДБ за часів пізнього сталінізму (1944–1953)**

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати зміст агентурно-оперативної роботи радянських спецслужб, яку вони проводили в середовищі п'ятидесятників України за часів пізнього сталінізму (1944–1953). **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз і синтез; метод індуктивної та дедуктивної логіки) та спеціально-історичних (історико-логічний та системно-структурний) методів. **Наукова новизна дослідження** полягає у спробі автора на основі маловідомих або таких, що вперше вводяться до наукового обігу, документів з роботи антирелігійних підрозділів органів НКДБ-МДБ висвітлити зміст проведеної ними роботи в середовищі п'ятидесятників України за часів пізнього сталінізму (1944–1953). **Висновки.** В період пізнього сталінізму п'ятидесятницькі релігійні союзи України, як і в довоєнні роки, залишались об'єктом оперативної розробки радянських спецслужб. Причиною цього слугували особливості п'ятидесятницького віровчення, «містицизм» («духовне» хрещення і глоссолалії) та пацифізм, які аж ніяк не вписувались в атеїстично-раціоналістичну псевдонаукову марксистсько-ленінську модель «ідеального» комуністичного суспільства. Зважаючи на зміну парадигми державно-церковних відносин у СРСР, викликану Другою світовою війною, органи НКДБ-МДБ були також змушені змінити методи своєї роботи в релігійній сфері, зокрема по відношенню до п'ятидесятників. Не маючи можливості в умовах легалізації релігії в СРСР ліквідувати відроджені за часів німецької окупації релігійні союзи п'ятидесятників адміністративно-оперативним шляхом, органи НКДБ-МДБ пішли на хитрість і вирішили ліквідувати їх шляхом приєднання до підконтрольного радянським спецслужбам євангельсько-баптистського союзу ВРЄХБ. Для реалізації цього плану радянські органи держбезпеки протягом восьми років використовували різні агентурно-оперативні комбінації, поєднані з відвертими репресивними заходами (по суті – масштабними операціями), спрямованими на корегування релігійної палітри України та приєднання п'ятидесятників до складу ВРЄХБ. Однак усі вони виявились недостатніми, оскільки не призвели до повного об'єднання п'ятидесятників з баптистами. Ця обставина дозволила керівникам нереєстрованих п'ятидесятників, після смерті Й. Сталіна та звільнення їх з таборів, продовжити роботу над створенням власного союзу та над реєстрацією його в органах радянської влади окремо від ВРЄХБ.

Ключові слова: п'ятидесятники, Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів, НКДБ-МДБ, репресії, повоєнний період, секретний агент, єпископ.

Постановка проблеми. Зважаючи на засекреченість архівів радянських силових структур та наявність маргінальних прорадянських тенденцій в нашому суспільстві, тема щодо дослідження роботи радянських органів держбезпеки взагалі, а в середовищі євангельських конфесій УРСР (особливо в післявоєнний період) зокрема, була до останнього часу надзвичайно табуованою. З прийняттям 09.04.2015 р. Верховною Радою України Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» гриф «цілком таємно» з архівних документів органів ВУНК-КДБ було знято і у істориків з'явилася можливість заповнити наявні прогалини за цією темою дослідження. Але за п'ять років дії вищезгаданого Закону не були опубліковані наукові праці, які б розкривали зміст роботи органів НКДБ-МДБ у середовищі п'ятидесятників України в повоєнний період. Тому розвідка є спробою автора виправити цю ситуацію.

Аналіз джерел та останніх наукових публікацій. Означена проблема не була предметом спеціального історичного дослідження, однак окремі її аспекти знайшли часткове висвітлення в науковій літературі. Так, наприклад, репресії радянських органів держбезпеки, спрямовані проти п'ятидесятницьких єпископів (П. Бідаша, І. Левчука та В. Бойко), розглядалися в розвідках О. Бажана [Бажан, О., 1995]; [Бажан, О., 1998.] Ю. Данилюка [Бажан & О. Данилюк, Ю., 2000а] та В. Войналовича [Войналович В., 2005], які, вивчаючи радянську антирелігійну політику, дослідили дисидентську боротьбу очільників різних релігійних

.....
конфесій УРСР з радянським режимом. У контексті вивчення радянської антирелігійної політики ця проблематика розглядалася і в дисертаційних працях Т. Грушової [Грушова, Т., 2000] та І. Данилової [Данилова, І., 2010]. Однак за браком джерел авторам не вдалося проаналізувати сам зміст агентурно-оперативної роботи органів НКДБ-МДБ УРСР у п'ятидесятницькому середовищі України за означений період. З відкриттям архівів ВУЧК-КДБ почали з'являтися нові наукові праці, присвячені дослідженню роботи радянських спецслужб у повоєнний час у середовищі РПЦ [Веденєєв, Д., 2016а], УГКЦ [Пагіря, О., 2014] та християн-баптистів [Висовень, О., 2014], [Висовень, О., 2017], але при цьому дослідники оминули своєю увагою висвітлення роботи радянських спецслужб у середовищі п'ятидесятників України. Паралельно із вищеозначеними науковими працями з'явилися розвідки, автори яких спробували розкрити зміст роботи органів НКДБ-МДБ, яку вони проводили у воєнні та повоєнні роки в середовищі усіх разом взятих релігійних конфесій України [Веденєєв, Д. & Лисенко, О., 2012], [Веденєєв, Д., 2016b], [Бабенко, Л., 2018]. Але при їх аналізі можна зробити висновок, що розкриттю змісту роботи радянських спецслужб у середовищі п'ятидесятників УРСР авторами таких розвідок приділено недостатньо уваги.

Так, не дивлячись на наявність певної кількості наукових праць, присвячених висвітленню роботи органів НКДБ-МДБ у релігійному середовищі України в повоєнний час, дослідження змісту їх роботи в середовищі п'ятидесятників України залишається й досі маловивченим аспектом сучасної наукової історіографії.

Для його розкриття, в рамках нашої розвідки, ми використовували цілий комплекс нещодавно розсекречених цілком таємних архівних джерел, що зберігаються в архівних фондах Галузевого державного архіву СБУ (далі ГДА СБУ) м. Києва (Ф. 1. Звітна документація щодо роботи 2-го Управління НКДБ-МДБ УРСР; Ф. 9. Накази ВЧК-КДБ СРСР та ВУЧК-КДБ УРСР; Ф. 13. Колекція друкованих видань органів ВЧК-КДБ; Ф. 16. Секретаріат ВУЧК-КДБ УРСР) та Управління СБУ в Дніпропетровській та Одеській областях України. У роботі також використовувались архівні матеріали, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО) м. Києва (Ф. 4648. Документація республіканського уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі ЦДАГО) м. Києва (Ф. 263. Архівно-слідчі справи на репресованих осіб).

Мета статті. У своїй статті автор ставить за мету проаналізувати зміст агентурно-оперативної роботи радянських спецслужб, яку вони проводили в середовищі п'ятидесятників України за часів пізнього сталінізму (1944–1953).

Виклад основного матеріалу. До п'ятидесятницьких релігійних союзів України повоєнного часу належали: Всеукраїнський союз християн євангельської віри (далі ХЄВ), Церква християн віри євангельської Західної України (далі ЦХВЕ), яка до 1939 р. входила до складу Всепольського п'ятидесятницького союзу, та Бессарабський центр п'ятидесятників (далі БЦП) [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 168]. Кількісний склад цих союзів наразі невідомий. З офіційних даних відомо, що до складу Всеукраїнського союзу ХЄВ, який вважався найчисельнішим із них, на 1929 р. входило 35 тис. вірян (25 тис. членів та 10 тис. наближених¹) [ДА СБУ м. Дніпро. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. П-21827. Арк. 142]. За даними Ю. Данилюка та О. Бажана, взятими ними із Державного архіву Російської Федерації (далі – ДАРФ), загальна чисельність п'ятидесятників СРСР, з яких 80 % знаходилося на території України, на 1928 р. складала 200 тис. осіб [Бажан, Данилюк, 2000b : 300]. Ця цифра є вельми вірогідною, але вона (або цифри подібні до неї) не зустрічається в офіційних джерелах, що зберігаються в архівних фондах України, тому ми наводимо її як приклад і у своєму дослідженні будемо користуватися лише офіційною статистикою, отриманою нами із фондів вищезазначених архівних установ України.

З огляду на те, що значені вище п'ятидесятницькі союзи засновані реемігрантами зі США, а також мали, з погляду радянських спецслужб, «бузувірську» догматику², вони швидко стали об'єктом розробки радянських органів держбезпеки. У результаті чого вже у 1930 р., внаслідок арешту керівництва, яке органи ОДПУ звинувачували у шпигунстві на користь США та у «психічному каліцтві віруючих»³, припинив своє існування Всеукраїнський союз ХЄВ, а у 1939–

¹ Наближені – це ті особи, які готувалися до прийняття водного хрещення, яке являлося основною вимогою для вступу в члени общини та союзу

² Йшлося насамперед про практикування п'ятидесятниками «духовного» хрещення, яке призводило до молитви «іншими мовами» (т.з. глоссолалії) та пророцтв (т.з. «чисті» глоссолалії). Унаслідок того, що під час «пророцтв» віщувалося про неминучу загибель СРСР, органи держбезпеки розцінювали ці духовні практики як антидержавні та контрреволюційні випадки і жорстоко карали за це п'ятидесятників.

³ Звинувачення п'ятидесятників у фізичному або психічному каліцтві власних адептів не мало під собою вагомих обґрунтувань, що доводиться матеріалами реабілітації, наявними в їх архівно-кримінальних

1940 рр. (із приєднанням Західної України, Буковини та частини Бессарабії до складу УРСР) через ті ж самі причини були ліквідовані органами НКВС УРСР і ЦХВЄ з БЦП [ДА СБУ м. Одеса. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 24012-П. Арк. 10, 252, 253, т.1], [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 168]. Із окупацією вермахтом території України, силоміць ліквідовані радянськими спецслужбами п'ятидесятницькі союзи, стали поступово відновлювати свою діяльність. Так, 01.11.1942 р. у смт П'ятихатки Дніпропетровської області відбувся Всеукраїнський з'їзд керівників п'ятидесятницького руху України, на якому проголошено відновлення Всеукраїнського союзу ХЄВ на чолі із шеф-єпископом Г. Понурко [ДА СБУ м. Дніпро. Ф. 6(Р). Оп. 1. П-24349. Арк. 130, 133]. У тому ж році відбулося відновлення діяльності і ЦХВЄ Західної України, але, зважаючи на те, що в цьому регіоні більш сильні позиції займали баптисти, п'ятидесятники ЦХВЄ були змушені увійти до складу Всеукраїнського союзу євангельських християн-баптистів (далі – Всеукраїнський союз ЄХБ), центр якого знаходився до 1943 р. у Рівному, а у липні 1943 р. перенесений до Дніпропетровська (сучасне Дніпро). Через жорсткий режим Й. Антонеску, встановлений на окупованій Румунією території Буковини, БЦП не зміг легалізуватися та був змушений діяти нелегально.

Треба сказати, що діяльність відновлених п'ятидесятницьких союзів була нетривалою, оскільки, починаючи з грудня 1942 р., розпочалося звільнення території України від нацистських загарбників і на п'ятидесятників, як на «бузувірську» релігійну течію, заведена централізована агентурна справа «Пророки» [ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 126]. Приводом до заведення справи послугувала цілком таємна директива № 943/2 від 13.03.1944 р. за підписом С. Савченко, в якій нарком НКДБ УРСР вимагав від очільників обласних управлінь НКДБ провести ліквідацію відновлених за часів нацистської окупації релігійних союзів шляхом арешту їх керівництва. Директивою також передбачалося провести нові вербовки або підібрати із числа наявної агентури «по сектантам» (передусім євангельським християнам та баптистам) кандидатури для уповноважених у справах релігійних культів з метою їх узгодженого висування на керівні посади в общинах, які звільняться з арештом їх колишніх очільників [Веденеев, Д., 2016 : 123]. Так, органи НКДБ мали намір взяти під свій контроль релігійні союзи, що відновили свою діяльність за часів німецької окупації. Виконуючи наказ наркому, обласні УНКДБ розпочали реалізацію ряду централізованих агентурних справ, заведених на різні конфесії УРСР, як-от свідків Єгови («Завет»), п'ятидесятників («Пророки») та адвентистів сьомого дня¹ («Оракул») [ГДА СБУ Ф. 13. Спр. 375. Арк. 35, 121, 126]. Унаслідок їх проведення відбулися ліквідації Всеукраїнського союзу ЄХБ та Всеукраїнського союзу ХЄВ. До того ж були заарештовані їх керівники, а саме: Д. Шаповалов та Г. Понурко. Для встановлення контролю НКДБ за общинами, що входили до складу вищевказаних об'єднань, у ході зазначених операцій, під страхом можливих арештів, були завербовані в агентурну мережу заступники усунутих керівників, а саме: М. Мельников та Д. Пономарчук [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 38], [ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 21. Спр. 2750. Арк. 65]. З аналізу службової документації органів НКДБ УРСР установлено, що внаслідок проведення вищезазначених агентурно-оперативних операцій відбулася ліквідація 87 «антирадянських організацій і груп», що діяли в релігійній сфері, при цьому заарештовано 875 членів «церковно-сектантського активу» [ГДА СБУ Ф. 13. Спр. 375. Арк. 35, 36].

Замість ліквідованих пронацистських релігійних союзів, за сприянням органів НКДБ, на базі Всесоюзної ради євангельських християн-проханівців (далі ВРЄХ), шляхом приєднання до неї Федеративного союзу баптистів, був створений один релігійний союз для усіх євангельських конфесій СРСР (окрім АСД) – Всесоюзна рада євангельських християн та баптистів (далі – ВРЄХБ) з центром у Москві [Крючков, 2008 : 15]. Згідно з директивою наркома НКДБ СРСР В. Меркулова № 157 від 12.12.1944 р. на керівні посади у ВРЄХБ республіканські, крайові та обласні органи НКДБ повинні просувати «перевірену агентуру» НКДБ з числа євангельських християн та баптистів² [ГДА СБУ Ф. 9. СР/СР. Спр. 19. Арк. 224]. Планувалося таким чином взяти під централізований агентурно-оперативний контроль на базі одного релігійного союзу діяльність майже усіх євангельських конфесій СРСР.

З огляду на спорідненість віровчень, об'єднання в один союз ВРЄХБ євангельських християн, баптистів, християн-дарбістів, Союзу Церков Христових та Реформаторської церкви Закарпаття пройшло майже безболісно. Це дало підстави радянським органам держбезпеки вважати, що приєднання до ВРЄХБ й інших, неспоріднених баптизму, євангельських конфесій

справах (див. напр. архівно-слідчу справу засновника Всеукраїнського союзу ХЄВ І. Воронаєва та інш. [ДА СБУ м. Одеса. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 24012-П. Арк. 294-302, т.1]).

¹ Далі АСД

² По Україні ця вимога була виконана НКДБ УРСР вже в лютому 1946 р., коли на посади старших пресвітерів ВРЄХБ у всіх областях УРСР поставлені агенти НКДБ [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 1 зв.].

СРСР, як-от п'ятидесятників, пройде так само гладко, як і вищезазначених конфесій. Але таке твердження виявилось хибним. П'ятидесятники, на відміну від баптистів, практикували, окрім водного, ще й т.з. «духовне» хрещення, внаслідок чого молилися «іншими мовами» (т.з. глоссолалії) та «пророкували» (т.з. «чисті» глоссолалії) під час зібрань, а також здійснювали чин омовіння ніг під час причастя. Керівники їх общин ніяк не бажали об'єднуватися із ВРЄХБ в один союз. Та органи НКДБ стали докладати усіх зусиль, щоб схилити п'ятидесятників до об'єднання з ВРЄХБ (планувалося, що приєднання п'ятидесятників до ВРЄХБ відбудеться за 1 рік).

Насильницьке приєднання п'ятидесятників до баптистів розпочалося з поширенням у березні 1945 р. заступником начальника 5-го відділу 2-го Управління НКДБ СРСР, який одночасно являвся і головою Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР (далі – РСРК), полковником НКДБ І. Полянським до усіх уповноважених РСРК таємної директиви. Цією директивою уповноваженим РСРК суворо заборонялося реєструвати п'ятидесятницькі общини окремо від ВРЄХБ. Також вказувалося, що причиною відмови п'ятидесятникам у самостійній реєстрації, а отже, й у можливості легального відправлення релігійних культів, слугували «бузувірські» особливості їх віровчення, а також сильні пацифістські настрої (тобто небажання п'ятидесятників служити в РСЧА зі зброєю в руках). Тому п'ятидесятники, всупереч Конституції СРСР та вимогам радянського законодавства про культу, оголошувалися «бузувірською сектою», легальна діяльність якої внаслідок цього заборонялася [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 18], [ЦДАГО Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. Арк. 6, т. 8]. Зважаючи на такі обставини, керівники п'ятидесятницьких союзів були змушені шукати порозуміння з керівництвом ВРЄХБ. За ініціативою ВРЄХБ, з 20 до 29 серпня 1945 р. у Москві відбулася нарада керівників Всеукраїнського (Д. Пономарчук та П. Бідаш) та Всепольського (І. Панько та С. Вашкевич) союзів ХЄВ із Президією ВРЄХБ. На цій нараді керівникам п'ятидесятницьких союзів органами НКДБ через Президію ВРЄХБ був поставлений жорсткий ультиматум: або вони «добровільно» зрікаються «бузувірських практик», притаманним їх культу, і входять до складу ВРЄХБ, або їх союзи будуть розпущені, а вони самі – заарештовані органами НКДБ. Не бажаючи реалізації другого варіанту, керівники п'ятидесятницьких союзів погодились на перший [ДА СБУ м. Дніпро. Ф6(Р). Спр. П-19560. Арк. 51 зв., 145 зв., 146]. Ними була підписана, складена Президією ВРЄХБ, «Угода про об'єднання християн віри євангельської з євангельськими християнами та баптистами в один союз» (далі – серпнева угода). У ній проголошувалось про входження п'ятидесятників всього СРСР до складу ВРЄХБ через уніфікацію п'ятидесятницького віровчення за зразком баптистської догматики і зречення ними практики моління «іншими мовами» під час богослужінь (п. 8 серпневої угоди) та чину омовіння ніг під час причастя (п. 10). П'ятидесятники, долучаючись до ВРЄХБ, втрачали свою назву (християни євангельської віри, тобто ХЄВ) і повинні були називатися євангельські християни-баптисти (далі ЄХБ). Єдиним керівним органом усіх п'ятидесятників СРСР відтепер ставала Президія ВРЄХБ з центром у Москві (п. 2). До її складу згідно з п. 3 серпневої угоди повинні увійти також представники від п'ятидесятницького керівництва, яке залишалось після об'єднання з ВРЄХБ у тих же самих духовних званнях, що і до об'єднання (п. 4) [ДА СБУ м. Дніпро. Ф. Р(6). Оп. 1. Спр. П-24610. Пакет № 1. Арк. 117].

Так, можна стверджувати, що організовуючи п'ятидесятникам входження у ВРЄХБ, органи НКДБ хотіли уніфікувати їх під баптистську догматику і перетворити із п'ятидесятників на баптистів. Саме така уніфікація була, за твердженням І. Полянського, кінцевою метою цього об'єднання, про що він відкрито вказував у своєму листі до уповноваженого РСРК по УРСР І. Вільхового: «зазначене вище злиття, – писав І. Полянський, – давало можливість руками євангельських християн та баптистів ліквідувати «п'ятидесятників» – містичну секту з елементами віровчення, що негативно впливає на психічний стан людини та сприяє різним антидержавним тенденціям /пророцтва та інш./» [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 33. Арк. 9].

Отже, не маючи можливості застосовувати «ефективні чекістські заходи» 1930-х рр. в умовах легалізації релігії в СРСР, органи НКДБ пішли на хитрість і вирішили використовувати з цією ж метою підсобний агентурний апарат ВРЄХБ.

Для створення старшим пресвітерам ВРЄХБ сприятливих умов для асиміляції п'ятидесятників у вересні 1945 р. І. Полянським був надісланий таємний інструктивний лист до республіканських та обласних уповноважених РСРК. У ньому автор наказував своїм підлеглим не реєструвати ті релігійні общини, в яких після об'єднання відсоток п'ятидесятників буде більший ніж у євангельських християн та баптистів. При об'єднанні общин від уповноважених вимагалось по максимуму «розбавляти» середовище п'ятидесятників євангельськими християнами та баптистами. Щоб не перешкоджати процесу поглинання, у вже об'єднаних общинах уповноважені РСРК повинні «тактично» відсторонювати п'ятидесятників від керівництва общиною та сприяти просуванню й реєстрації на керівних посадах у общині тільки представників євангельських християн або баптистів. В об'єднаних баптистсько-п'ятидесятницьких общинах уповноважені РСРК руками пресвітерів ВРЄХБ повинні були

розпочати «кропітку» працю з «перевиховання» п'ятидесятників та перетворення їх на баптистів (про що старші пресвітери ВРЄХБ оповіщені спеціальним інструктивним листом Президії ВРЄХБ). Процес «перевиховання» включав у себе встановлення контролю з боку пресвітерів ВРЄХБ за дотриманням п'ятидесятниками умов серпневої угоди (особливо п. 8 про заборону молитися під час зібрань «іншими мовами» і п. 10 про заборону відправлення ними чину омовіння ніг під час причастя), прищеплення п'ятидесятникам баптистської догматики, а також проведення із ними, як і з ЄХБ, відповідної «патріотичної» роботи, спрямованої на виховання п'ятидесятників у прорадянському дусі (мова йшла про схилення п'ятидесятників до служби в РСЧА зі зброєю в руках та про долучення їх до участі в прорадянських мітингах, демонстраціях та в голосуванні на виборах до місцевих або республіканських рад) [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 34-36], [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 33. Арк. 9-12].

Усю об'єднувчу роботу, направлену на влиття п'ятидесятницьких общин у ВРЄХБ, повинні виконувати насамперед єпископи та пресвітери ХЄВ. Але, побачивши, що в об'єднаних общинах п'ятидесятників починають асимілювати, а їх самих відсторонювати від керівництва, єпископсько-пресвітерський склад ХЄВ призупинив об'єднувчу роботу, чим поставив сам процес об'єднання п'ятидесятників із ВРЄХБ під загрозу зриву. Так, наприклад, єпископи Д. Пономарчук та П. Бідаш, скликаючи обласні наради керівників ХЄВ, давали їм настанови вводити до складу ВРЄХБ тільки невеликі общини ХЄВ, а великі – залишати діяти самостійно, змінюючи лише їх назву з ХЄВ на ВРЄХБ. У вже об'єднаних общинах, для захисту п'ятидесятників від асиміляції зі сторони баптистів, Д. Пономарчук та П. Бідаш наказували їх колишнім пресвітерам організувати власний контрнаступ на баптистів. Передбачалося, використовуючи нечіткий виклад пп. 8 та 10 серпневої угоди, не молитися «іншими мовами» (тобто не практикувати глоссолалії) та не здійснювати чин омовіння ніг тільки на т.з. «відкритих» богослужіннях, де присутні невіруючі люди, а у всіх інших випадках п'ятидесятникам наказувалось брати активну участь у богослужіннях у відповідності із власним віровченням, пояснюючи при цьому баптистам хибність їхньої догматики. Керівництво п'ятидесятників розраховувало так не тільки вберегти свою паству від духовної асиміляції, а ще й організувати через неї вплив на баптистів з метою перетворення їх на п'ятидесятників [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 35], [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 49], [ДА СБУ м. Дніпро. Ф. Р(6). Оп. 1. Спр. П-19560. Арк. 146]. Унаслідок таких дій керівництва ХЄВ, процес об'єднання п'ятидесятників з ВРЄХБ повністю зупинився. За даними МДБ УРСР на 21.06.1946 р. із 324 общин ХЄВ, що за офіційними даними становило 15 600 осіб, до ВРЄХБ влилося лише 73 общини загальною кількістю 1 950 чол. (тобто 12,5 % від їх загальної кількості) [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 50]. Але, влившись до общин ВРЄХБ, ці 12,5 % стали активно розкладати їх із середини. Так, наприклад, за даними МДБ УРСР, приєднавшись до Дарницької общини ВРЄХБ м. Києва, п'ятидесятники на вернули 20 її членів у п'ятидесятництво, чим розкололи общину. У центральній общині ВРЄХБ м. Києва п'ятидесятники «звабили» у п'ятидесятництво 15 активних її членів (баптистів), які стали, як і п'ятидесятники, молитися «іншими мовами» та «проповідувати». У центральній общині ВРЄХБ м. Запоріжжя один із її пресвітерів (Головачов) та 20 активних баптистів стали п'ятидесятниками. За даними міністра МДБ УРСР С. Савченка, подібні випадки мали місце в Житомирській, Миколаївській, Вінницькій, Донецькій та Одеській областях [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 50 зв., 51]. Доповідаючи у Москву про причини провалу об'єднувчої роботи в Україні, С. Савченко вказував, що першою причиною цього була така обставина, що «п'ятидесятницькі проповідницькі кадри в більшості областей по своєму риторичному розвитку та організаційним здібностям стоять вище проповідницьких сил євангельських християн та баптистів, в результаті чого останні нічого не можуть протиставити діяльності сектантів п'ятидесятників» [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 51 зв.]. А другою і найголовнішою причиною, на думку міністра МДБ, було те, що особи, які підписали угоду про об'єднання від України (Д. Пономарчук та П. Бідаш) «слабко її реалізують». Для усунення першої причини провалу С. Савченко розпорядився провести арешти активних п'ятидесятницьких проповідників, що заважають процесу об'єднання, а для ліквідації другої – запропонував через агентуру виявити весь «підпільний» керівний склад п'ятидесятників та взяти його в активну оперативну розробку [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 52]. Зважаючи на пропозицію С. Савченка, органи МДБ УРСР поновили реалізацію централізованої агентурної справи «Пророки», в ході якої обласні управління МДБ заарештували 30 п'ятидесятницьких проповідників, що заважали об'єднувчим процесам ХЄВ із ВРЄХБ, а 36 із них схилили до агентурної співпраці з органами МДБ. Використовуючи їх та ще 70 агентів, співробітники органів МДБ УРСР розпочали активну розробку п'ятидесятницького керівництва [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 173].

У рамках реалізації агентурної справи «Пророки», голова РСРК УРСР П. Вільховий викликав до себе на аудієнцію Д. Пономарчука і «порадив йому долучитися до активної роботи по злиттю сект», попередивши про можливі негативні наслідки у разі його відмови

.....
[ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 92]. Щоб Д. Пономарчук швидше долучився до об'єднаної роботи та більш охоче її виконував, П. Вільховий одночасно «порадив уповноваженому секти ЄХ та Б по Україні ст. (старшому – Авт.) пресвітеру Андрееву запросити Пономарчука на постійне проживання до Києва, надавши йому місце свого помічника» з окладом 2.000 руб. на місяць [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 93], [Бойко, В., 2005 : 7]. Беручи до уваги таку «щедру» пропозицію О. Андреева, Д. Пономарчук став «змінювати свою лінію поведінки, стаючи на позиції беззаперечного виконання усіх пунктів угоди про злиття сект» [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 93]. Унаслідок таких дій Д. Пономарчука та частини п'ятидесятницького керівництва, яке стало його підтримувати (І. Панько та І. Кузьменко), ще 122 общини ХЄВ із загальною кількістю 7.500 чол. приєдналися до ВРЄХБ, що за даними республіканського уповноваженого УРСР П. Вільхового по відношенню «до загальної кількості членів ЄХБ складало 12 відсотків, тобто одного «хєва» (п'ятидесятника – Авт.) в середньому оточує десять євангельських християн-баптистів», що за думкою того ж П. Вільхового давало баптистам реальні шанси «перевиховати» п'ятидесятників [ЦДАВО. Ф 4648. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 21].

Іншу половину п'ятидесятників, що не підтримала Д. Пономарчука та не забажала вливатися до ВРЄХБ і реєструватися в одному союзі із баптистами (звідси і їх назва – «нереєстровані п'ятидесятники»), очолив П. Бідаш. За це він, з подачі П. Вільхового, був позбавлений сану єпископа та призначений помічником пресвітера П'ятихатської общини ВРЄХБ [ЦДАВО. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 21]. Але такі дії з боку органів влади лише підвищили авторитет П. Бідаша в очах нереєстрованих п'ятидесятників, у результаті чого саме П. Бідаш та його найближче оточення, стали об'єктом розробки, поновленої органами МДБ УРСР централізованої агентурної справи «Пророки».

Метою агентурної справи відтепер ставало завдання виявити усіх керівників нереєстрованих п'ятидесятників та організувати вступ очолених ними общин до складу ВРЄХБ. Як вже вказувалося вище, для її проведення задіяно більше 100 агентів МДБ УРСР із числа п'ятидесятницького активу, але основна роль у її реалізації відведена Марину Серафіму Івановичу, який був колишнім проповідником московської общини ХЄВ, що увійшла до складу ВРЄХБ [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 173 зв.]. С. Марін мав дві судимості (розтрата держмайна та контрреволюційна діяльність) та був виключений у 1944 р. із складу общини за перелюб [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 29, 30, 125]. Ці сторінки своєї біографії С. Марін старанно приховував від одновірців. Як стверджував сам С. Марін, він за власною ініціативою прибув у 1946 р. до м. Києва, де за допомогою агента НКДБ-МДБ УРСР В. Рудавського («Янек»), який був пресвітером Київської общини ХЄВ, швидко налагодив контакти з керівництвом нереєстрованих п'ятидесятників Київської області в обличчі І. Левчука, В. Бойко та В. Білиха. Через них С. Марину вдалося вийти на керівників колишнього Всеукраїнського союзу ХЄВ – єпископів П. Бідаша, М. Бута та П. Шокало [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 169]. Оманою та маніпуляціями С. Марину та іншим агентам НКДБ-МДБ вдалося переконати керівництво колишнього Всеукраїнського союзу ХЄВ, що для того, щоб вберегтись від репресій з боку органів держбезпеки, їм треба домовитись з лідерами п'ятидесятницьких союзів ЦХВЕ та БЦП (які також не хотіли об'єднуватись із ВРЄХБ) про об'єднання з ними в один та подати до РСРК клопотання про реєстрацію цього союзу окремо від ВРЄХБ. Як зазначав єпископ Криворізької єпархії ХЄВ П. Шокало: «По суті план С. Маріна зводився до того, щоб нелегальним шляхом сколотити підпільну секту, після чого пред'явити ВРЄХБ та уряду вимоги на її оформлення» [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 203]. Із завірянь С. Маріна виходило, що радянська влада піде на поступки щодо цього питання і зареєструє союз, оскільки врешті решт «уряд зрозуміє, що йому краще мати справу з легальною сектою, чим з нелегальною і погодиться на її реєстрацію» [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 203]. Отримавши згоду на участь у реалізації свого плану від керівників Всеукраїнського союзу ХЄВ, С. Марин відвідав західні області України, де, зустрівшись з керівниками ЦХВЕ Західної України (П. Ільчуком та А. Никитчуком) та БЦП (Ш. Циганюком та І. Воробцем), переконав їх також брати участь у реалізації цього плану [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 169]. За планом С. Маріна виходило, що керівники вищезазначених п'ятидесятницьких союзів повинні зібратися 16.03.1948 р. у м. Кам'янське (Дніпропетровської області) на таємну нараду. На цій нараді вони мають вирішити питання про створення єдиного п'ятидесятницького союзу для усіх нереєстрованих п'ятидесятників СРСР, обрати його керівництво, написати устав організації та скласти клопотання до РСРК з проханням зареєструвати цей союз окремо від ВРЄХБ [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 203]. Але все вийшло інакше, ніж це підносили С. Марин у своєму плані. Зібравшись на нараду в м. Кам'янському 16 керівників п'ятидесятницького руху СРСР були відразу заарештовані органами МДБ, як кажуть, «на гарячому» [ЦДАГО Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т. 8. Арк. 1-3]. Як вказувалося у звітній

документації обласного управління МДБ УРСР в Дніпропетровській області, співробітники якого безпосередньо проводили сам арешт єпископів ХЄВ, арешт керівництва нереєстрованих п'ятидесятників відбувся як основна фаза реалізації централізованої агентурної справи «Пророки» [ДА СБУ м. Дніпро Ф. 8(Р). Спр. 3. т.3. Арк. 220]. З аналізу учбово-оперативної документації радянських спецслужб встановлено, що метод оперативної роботи, який використали співробітники НКДБ-МДБ для арешту п'ятидесятницького активу в Кам'янському, називався на професіональній мові чекістів «провокація». Він передбачав створення, за наявності сприятливих обставин (тобто наявності у об'єкта розробки потенційного бажання порушити закон), певних умов, які допомагали спровокувати (тобто вивести це бажання із потенційної форми в явну) об'єкта розробки на порушення цього закону. Внаслідок чого об'єкт заарештовувався прямо на місці злочину [ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 225. Арк. 21]. Використання такого методу оперативної роботи було суворо заборонено керівництвом радянських спецслужб, бо виходило, що при його застосуванні співробітники держбезпеки опосередковано (через своїх агентів) провокували об'єкт розробки (радянських громадян) на скоєння злочину, що не припустимо з етичних міркувань. Але, як видно у випадку з керівництвом нереєстрованих п'ятидесятників, бажання їх заарештувати виявилось сильнішим від прагнення зберегти при цьому честь мундиру.

Після арешту очільників п'ятидесятницьких союзів, почалися арешти пресвітерів нереєстрованих п'ятидесятницьких общин на місцях. У період з 1948 до 1953 рр. органами МДБ ліквідовано чотири «підпільні антирадянські сектантські центри» п'ятидесятницького руху в УРСР, які діяли на території Кам'янець-Подільської, Волинської, Житомирської та Київської областей України. Унаслідок їх ліквідації заарештовано близько 50 чоловік «сектантського активу» [ГДА СБУ Ф. 1. Оп.1. Спр. 1102. Арк. 39, 109, 111, 137]. Залишившись без керівництва, більша частина п'ятидесятницьких общин, щоб вберегтися від розпуску або репресій з боку НКДБ-МДБ, вирішила увійти до складу легальних общин ВРЄХБ. Менша частина із них вирішила залишитись на нелегальному положенні та займатися релігійною діяльністю без реєстрації. За офіційною статистикою, поширеною СРПК СРСР, на початок 1950-х рр. до ВРЄХБ влилося 365 общин ХЄВ загальною кількістю 17 660 осіб, а за межами об'єднання залишилося 305 общин із загальною кількістю 8 527 членів, що складало 32 % від їх загальної кількості у всьому СРСР [Історія релігії в Україні, 2007 : 160, 161].

Висновки. Отже, в період пізнього сталінізму п'ятидесятницькі релігійні союзи України, як і в довоєнні роки, залишались об'єктом оперативної розробки радянських спецслужб. Причиною цього слугували особливості п'ятидесятницького віровчення, «містицизм» («духовне» хрещення і глоссоалії) та пацифізм, які аж ніяк не вписувались в атеїстично-раціоналістичну псевдонаукову марксистсько-ленінську модель «ідеального» комуністичного суспільства. Зважаючи на зміну парадигми державно-церковних відносин у СРСР, викликану Другою світовою війною, органи НКДБ-МДБ також змушені змінити методи своєї роботи в релігійній сфері, зокрема й по відношенню до п'ятидесятників. Не маючи можливості в умовах легалізації релігії в СРСР ліквідувати відроджені за часів німецької окупації релігійні союзи п'ятидесятників адміністративно-оперативним шляхом, органи НКДБ-МДБ пішли на хитрість і вирішили ліквідувати їх шляхом приєднання до підконтрольного радянським спецслужбам євангельсько-баптистського союзу ВРЄХБ. Для реалізації цього плану радянські органи держбезпеки протягом восьми років використовували різні агентурно-оперативні комбінації та прийоми (зокрема, заборонені їх же власним керівництвом, як-от метод «провокація») оперативної роботи, поєднані з відвертими репресивними заходами (масштабними операціями), спрямованими на корегування релігійної палітри України та приєднання п'ятидесятників до складу ВРЄХБ. Однак усі вони виявились недостатніми, тому що призвели до повного об'єднання п'ятидесятників з баптистами. Ця обставина дозволила керівникам нереєстрованих п'ятидесятників, після смерті Й. Сталіна та звільнення їх з таборів, продовжити роботу над створенням власного союзу та його реєстрацією в органах радянської влади окремо від ВРЄХБ.

Подяка. Висловлюю щирі вдячність працівникам архівних установ за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бабенко, Л. (2018). Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. Вип. 28. Частина I*, С. 348–366.

Бажан, О. & Данилюк, Ю. (2000а). *Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр.* [НАН України; Інститут історії України;

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". Київ: Інститут історії України НАНУ, 329 с.

Бажан, О. & Данилюк, Ю. (2000b). *Опозиція в Україні*. Київ: Рідний край, 616 с.

Бажан, О. (1995). Розділяючи на «чистих» і «нечистих». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Вип. 1/2 (2/3). С. 218-234.

Бажан, О. (1998). *Опозиційний рух в Україні в 50 – 80-х рр. у світлі архівно-слідчих справ*. Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання: збірник наук. праць / Ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.; [Український держ. НДІ архівної справи і документознавства; Державний архів Служби Безпеки України]. Київ, С. 56-60.

Бойко, В. (2005). *Дух Святої научит вас всему*. Київ, 67 с.

Веденеев, Д. (2016b). *Атеисты в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины*. Москва: Алгоритм, 496 с.

Веденеев, Д. & Лисенко, О. (2012). Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. Вип. 4, С. 104–126.

Веденеев, Д. (2016a). Документи радянських спецслужб щодо зовнішніх контактів українського екзархату Руської Православної Церкви у 1950-х роках. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Вип. 4., С. 18-27.

Висовень, О. (2014). Каральні заходи радянського тоталітарного режиму проти євангельських християн-баптистів УРСР (друга половина ХХ ст.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Вип. 2 (43), С. 457-468.

Висовень, О. (2017). Агентурно-оперативна та профілактична робота органів МДБ-КДБ УРСР щодо громади євангельських християн-баптистів (друга половина ХХ ст.). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 53, С. 123-129.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів СБУ.

Грушова, Т. (2000). *Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (1920–1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук / Запор. держ. ун-т. Запоріжжя, 216 с.;*

ДА СБУ м. Дніпро – Державний архів СБУ м. Дніпро;

ДА СБУ м. Одеса – Державний архів СБУ м. Одеса;

Данилова, І. (2010). *Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945–1955 рр.): структура, діяльність та стосунки із владою: дис. ... канд. іст. наук / Він. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 230 с.*

Історія релігії в Україні. В 10 т. Том 6. Пізній протестантизм (2007) / [за ред. П. Л. Яроцького]. Київ – Дрогобич: Коло, 630 с.

Крючков, Г. (2008). *Великое пробуждение XX столетия*. Москва: Христианин МСЦ ЕХБ, 512 с.

Пагіря, О. (2014). Ліквідація радянськими органами державної безпеки греко-католицької церкви у Закарпатті (1945–1949 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, Вип. 2(43), С. 469-503.

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Александр Коротаев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара
аспирант (Украина)

Пятидесятнические религиозные союзы Украины как объект оперативной разработки органов НКГБ-МГБ во времена позднего сталинизма (1944–1953)

Аннотация. Цель статьи – проанализировать содержание агентурно-оперативной работы советских спецслужб, которую они проводили в среде пятидесятников Украины во времена позднего сталинизма (1944–1953). **Методология исследования** основывается на сочетании общенаучных (анализ и синтез, метод индуктивной и дедуктивной логики) и специально-исторических (историко-логический и системно-структурный) методов.

Научная новизна исследования заключается в попытке автора на основе малоизвестных или таких, которые впервые вводятся в научный оборот, документов о работе антирелигиозных подразделений органов НКГБ-МГБ осветить содержание проводимой ими работы в среде пятидесятников Украины во времена позднего сталинизма (1944–1953).

Выводы. В период позднего сталинизма пятидесятнические религиозные союзы Украины, как и в довоенные годы, оставались объектом оперативной разработки советских спецслужб. Причиной этого послужили особенности пятидесятнического вероучения, «мистицизм» («духовное» крещения и глоссолалии) и пацифизм, которые никак не вписывались в атеистически-рационалистическую псевдонаучную марксистско-ленинскую модель «идеального» коммунистического общества. Учитывая смену парадигмы

государственно-церковных отношений в СССР, вызванную Второй мировой войной, органы НКГБ-МГБ были также вынуждены изменить методы своей работы в религиозной сфере, в том числе и по отношению к пятидесятникам. Не имея возможности в условиях легализации религии в СССР ликвидировать административно-оперативным путем возрожденные во времена немецкой оккупации религиозные союзы пятидесятников, органы НКГБ-МГБ пошли на хитрость и решили ликвидировать их путем присоединения к подконтрольному советским спецслужбам евангельско-баптистскому союзу ВСЕХБ. Для реализации этого плана советские органы госбезопасности в течение восьми лет использовали различные агентурно-оперативные комбинации в сочетании с откровенными репрессивными мерами (по сути – масштабными операциями), направленными на корректировку религиозной палитры Украины и присоединения пятидесятников к составу ВСЕХБ. Однако все они оказались недостаточными, так как привели к полному объединению пятидесятников с баптистами. Это обстоятельство позволило руководителям нерегистрированных пятидесятников, после смерти И. Сталина и освобождения их из лагерей, продолжить работу над созданием собственного союза и над его регистрацией в органах советской власти отдельно от ВСЕХБ.

Ключевые слова: пятидесятники, Всесоюзный совет евангельских христиан-баптистов, НКГБ-МГБ, репрессии, послевоенный период, секретный агент, епископ.

Oleksandr O. Korotaiev

Oles Honchar Dnipro National University
Postgraduate Student (Ukraine)

Pentecostal religious unions of Ukraine as an object of the intelligence work of the NKGB-MGB bodies during the late Stalinism (1944-1953)

Abstract. *The aim of the study is to analyze the content of the intelligence work of the Soviet special services, which they carried out among the Pentecostals of Ukraine during the period of late Stalinism (1944-1953). Research methodology is based on a combination of general scientific (analysis and synthesis, the method of inductive and deductive logic) and special historical (historical-logical and system-structural) methods. The scientific novelty of the research lies in the author's attempt, on the basis of little-known or those that are first introduced into scientific circulation, documents on the work of anti-religious divisions of the NKGB-MGB to highlight the content of their work among the Pentecostals of Ukraine during the late Stalinism (1944-1953). Conclusions.* In the period of late Stalinism, Pentecostal religious unions in Ukraine, as in the pre-war years, remained the object of the intelligence work of the Soviet special services. The reason for this was the peculiarities of the Pentecostal doctrine ("mysticism", "spiritual" baptism and glossolalia) and pacifism, which did not fit into the atheist-rationalistic pseudoscientific Marxist-Leninist model of the "ideal" communist society. Given the change in the paradigm of state-church relations in the USSR caused by the Second World War, the NKGB-MGB bodies were also forced to change their methods of work in the religious sphere, including in relation to Pentecostals. Unable to liquidate the Pentecostal religious unions revived during the German occupation in an administrative-operational way, under the conditions of the legalization of religion in the USSR, the NKGB-MGB authorities went for a trick and decided to liquidate them by joining them to the All-Union Council of Evangelical Christians and Baptists (hereinafter ACECB), controlled by the Soviet special services. For the implementation of this plan, the Soviet state security organs for eight years used various agent-intelligence combinations in conjunction with outright repressive measures (in fact, large-scale operations) aimed at adjusting the religious palette of Ukraine and joining the Pentecostals to the ACECB. However, they all proved to be insufficient, as they led to the complete union of the Pentecostals with the Baptists. This circumstance allowed the leaders of unregistered Pentecostals, after the death of J. Stalin and their release from the camps, to continue to petition the Soviet authorities to register their union separately from the ACECB.

Key words: Pentecostals, All-Union Council of Evangelical Christians and Baptists, NKGB-MGB, repression, post-war period, secret agent, bishop.

References:

Babenko, L. (2018). Protestantsjki konfesiji v operativnykh rozrobkakh radjansjkykh orghaniv derzhavnoji bezpeky (1940–1950-ti rr.) [Protestant denominations in the intelligence developments of the Soviet state security agencies (1940s – 1950s)]. *Istorija religij v Ukrajinі: Naukovyj shhorichnyk – History of Religions in Ukraine: Scientific Yearbook. 2018. Vyp. 28. Chastyna I. P. 348-366.* [in Ukrainian].

-
- Bazhan, O. & Danyljuk, Ju.** (2000a). *Vyprobuvannja viroju: Borotjba za realizaciju prav i svobod virujuchykh v Ukrajinі v drugij polovyni 1950-kh – 1980-ti rr* [The Test of Faith: The Struggle for the Realization of the Rights and Freedoms of Believers in Ukraine in the Second Half of the 1950s and 1980s]. [NAN Ukrajinі; Instytut istoriji Ukrajinі; Gholovna redakcijna koleghija naukovodokumentalnoji seriji knygh "Reabilitovani istorijeju"]. Kyjiv: Instytut istoriji Ukrajinі NANU, 329 p. [in Ukrainian].
- Bazhan, O. & Danyljuk, Ju.** (2000b). *Opozycja v Ukrajinі* [Opposition in Ukraine]. Kyjiv: Ridnyj kraj, 616 p. [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (1995). Rozdiljajuchy na «chystykh» i «nechystykh» [Dividing into "clean" and "unclean"]. *Z arkhiviv VUCHK-GhPU-NKVD-KGhB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB. Vyp. 1/2 (2/3), P. 218-234.* [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (1998). *Opozycijnyj rukh v Ukrajinі v 50 – 80-kh rr. u svitli arkhivno-slidchykh sprav* [The opposition movement in Ukraine in the 1950's and 1980's in the light of criminal archival cases]. *Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: Naukovo-metodychni aspekty vykorystannja: zbirnyk nauk. pracj / Red. kol. R. Ja. Pyrygh (gholova) ta in.; [Ukrajinsjkyj derzh. NDI arkhivnoji spravy i dokumentoznavstva; Derzhavnyj arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrajinі]. Kyjiv, P. 56-60.* [in Ukrainian].
- Boyko, V.** (2005). *Dukh Svyatoy nauchit vas vsemu* [The Holy Spirit will teach you everything]. Kiev, 67 p. [in Russian].
- DA SBU m. Dnipro** – Derzhavnyj arkhiv SBU m. Dnipro [State Archive of Security Service of Ukraine in Dnipro]. [in Ukrainian].
- DA SBU m. Odessa** – Derzhavnyj arkhiv SBU m. Odessa [State Archive of Security Service of Ukraine in Odessa]. [in Ukrainian].
- Danylova, I.** (2010). *Protestantsjki religijni orhanizaciji v Ukrajinі u povojennyj period (1945-1955 rr.): struktura, dijalnistj ta stosunky iz vladoju* [Protestant religious organizations in Ukraine in the postwar period (1945-1955): structure, activities and relations with the authorities]: *dys. ... kand. ist. nauk / Vin. derzh. ped. un-t im. M. Kocjubynsjkogho. Vinnycja, 230 p.* [in Ukrainian].
- GDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajinі [Security Service of Ukraine Branch-Wise State Archive]. [in Ukrainian].
- Ghrushova, T.** (2000). *Radjansjka derzhava ta sekta p'jatydesjatnykiv v Ukrajinі (1920-1991 rr.)* [Soviet state and the Pentecostal sect in Ukraine (1920-1991)]: *dys. ... kand. ist. nauk / Zapor. derzh. un-t. Zaporizhzhja, 216 p.* [in Ukrainian].
- Istoriia religii v Ukraini.** V 10 t. Tom 5. *Protestantyzm Yarotskyi, P., holov. red. (2007).* [The history of religions in Ukraine at 10 vol. T. 5. The Protestantism]. Kyiv – Drohobych: Kolo, 630 p. [in Ukrainian].
- Kryuchkov, G.** (2008). *Velikoe probuzhdenie XX stoletiya* [The Great Awakening of the 20th Century]. Moskva: Khristianin MSTs YeKhB, 512 p. [in Russian].
- Pahiria, O.** (2014). *Likvidatsiia radianskomy orhanamy derzhavnoi bezpeky hreko-katolytskoi tserkvy u Zakarpatti (1945–1949 rr.)* [The liquidation of the Soviet state security organs of the Greek Catholic Church in Transcarpathia (1945-1949)]. *Z arkhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB, Vyp. 2(43), pp. 469-503.* [in Ukrainian].
- TsDAGO** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinі [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. [in Ukrainian].
- TsDAVO** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnja Ukrajinі [Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Vedeneyev, D.** (2016b). *Ateisty v mundirakh: Sovetskiye spetssluzhby i religioznaya sfera Ukrainy* [Atheists in uniform: Soviet special services and the religious sphere of Ukraine]. Moscow: Algoritm, 496 p. [in Russian].
- Vjedjenjejev, D. & Lysenko, O.** (2012). *Religijni konfesiji Ukrajinі jak ob'jekt operatyvnoji rozrobky nimeckjkykh i radjansjkykh specslužhb (1943 – 1945 rr.)* [Religious denominations of Ukraine as an object of intelligence development of German and Soviet special services (1943 – 1945)]. *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal. Vyp. 4, P. 104-126.* [in Ukrainian].
- Vjedjenjejev, D.** (2016a). *Dokumenty radjansjkykh specslužhb shhodo zovnishnykh kontaktiv ukrajinsjkogho ekzarkhatu Rusjkoji Pravoslavnoji Cerkvy u 1950-kh rokakh* [Documents of Soviet special services on external contacts of the Ukrainian exarchate of the Russian Orthodox Church in the 1950s]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologhija – Library science. Documentation. Informology. Vyp. 4., P. 18-27.* [in Ukrainian].
- Vysovenj, O.** (2014). *Karaljni zakhody radjansjkogho totalitarnogho rezhymu proty jevangheljsjkykh khrystyjan-baptystiv URSR (drugha polovyna XX st.)* [Punitive measures of the Soviet totalitarian regime against the Evangelical Baptists of the USSR (second half of the twentieth century)]. *Z arkhiviv VUCHK-GhPU-NKVD-KGhB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB. Vyp. 2 (43), P. 457-468.* [in Ukrainian].

Vysovenj, O. (2017). Aghenturno-operatyvna ta profilaktychna robota orghaniv MDB-KDB URSS shhodo ghromady jevangheljsjkykh khrystyjan-baptystiv (drugha polovyna XX st.) [Intelligence and preventive work of the MGB-KGB of the Ukrainian SSR on the community of Evangelical Baptists (second half of the XX century)]. *Etnichna istorija narodiv Jevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*. Vyp. 53, P. 123-129. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 23.07.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.09.2020 р.

Неля Романюк

Поліський національний університет
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2340-4476>

Еколого-економічні проблеми використання земельних ресурсів України (1970–1990)

Анотація. Мета статті. На основі економічних, сільськогосподарських, історичних досліджень та архівних матеріалів проаналізувати негативні процеси з використання земельних ресурсів у сільському господарстві України в 1970–1990 рр. **Методологія дослідження** базується на поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів з принципами історизму, об'єктивності, системності та міждисциплінарності. **Наукова новизна.** В історичній літературі доповнено характеристику розвитку агропромислового комплексу, зокрема, використання земельних ресурсів України у 1970–1990 рр. Проаналізовано еколого-економічну складову. **Висновки.** У досліджуваний період у сільському господарстві України переважала інтенсивна система землеробства, яка базувалася на отриманні високих врожаїв сільськогосподарських культур за рахунок використання підвищених доз мінеральних добрив, застосування засобів хімічного захисту рослин без урахування екологічних загроз – забруднення довкілля. Ігнорувалися біологічні, екологічні та економічні закони розвитку галузі. Сільське господарство, з одного боку, потерпало від надмірного, інтенсивного, екологічно необґрунтованого використання земель, а з іншого – теж спричиняло погіршення стану довкілля. Межу екологічної деградації ґрунту у сільськогосподарському виробництві досягнуто у 1970-і роки, а за 1986–1989 рр. її перевищено удвічі. Наслідками неправильного застосування хімізації стало забруднення ґрунтів, сільськогосподарської продукції та довкілля, що було небезпечним для здоров'я людей; зменшення органічних речовин у ґрунті, погіршення його фізичних властивостей, що знижувало родючість земель. Зростання темпів хімізації землеробства не призвели до бажаного збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та покращення її якості.

Ключові слова: земельні ресурси, еколого-економічні проблеми, сільське господарство, забруднення довкілля, Україна.

Постановка проблеми. Головним природним багатством України є земля, являючи собою особливу біологічну, господарсько-економічну та соціальну цінність. Проблеми землекористування є визначальними для розвитку аграрного виробництва, вони є одними з найактуальніших в історичному аспекті для сучасності і майбутнього. Якщо виникнення землеробства було першою господарською революцією в цивілізації людства, то введення у практику вирощування рослин обробітку ґрунту стало першою революцією у землеробстві. Сільське господарство в соціально-економічному житті суспільства функціонує для задоволення найпершої життєвої потреби людей – в продуктах харчування, а також потреб у непродовольчих товарах із сільськогосподарської сировини. Від стану аграрного сектора економіки залежить не тільки рівень життя людей, їх здоров'я, але й соціальне та психічне самопочуття, ставлення до політики, яку проводить держава.

Актуальність статті зумовлена еколого-економічними загрозами у сільському господарстві сучасної України, загостренням проблем раціонального використання і відновлення родючості ґрунтів. Від того, наскільки економічно ефективно і екологічно безпечно використовується цей засіб виробництва, залежить добробут українського народу.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Наявність значної кількості наукових праць з розвитку агропромислового комплексу, основних напрямів та наслідків його реформування належить вченим економістам, аграрникам, а в історичних працях ці процеси ще не знайшли достатнього висвітлення. Проблеми використання земельних ресурсів України розглядалися як радянськими дослідниками, так і сучасними науковцями з відповідними відмінностями у підходах та тлумаченні. За останні роки вивченню економічних та екологічних аспектів формування ефективних систем землекористування на загальнодержавному та регіональному рівнях присвячені роботи вчених, зокрема, Д. Добряка [Добряк, Д. С., 2006], М. Богіри [Богіра, М. С., 2008], А. Барвінського [Барвінський, А., 2013], Л. Ковпак [Ковпак, Л. В., 2016]. Однак, зважаючи на продовження практики безсистемного, екологічно необґрунтованого використання земельних ресурсів, незбалансованого розвитку агропромислового сектору,

потребують подальшого поглибленого дослідження проблеми покращення раціонального використання та охорони земель в історичному аспекті, з урахуванням недоліків минулого.

Мета статті. На основі економічних, сільськогосподарських, історичних досліджень та архівних матеріалів проаналізувати негативні процеси з використання земельних ресурсів у сільському господарстві України в 1970–1990 рр.

Виклад основного матеріалу. У досліджуваний період ігнорувалися національні інтереси українського народу при реалізації напрямів економічного, соціального і культурного потенціалу в рамках колишнього СРСР. Невипадково наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. в Україні проблеми екології постали серед важливих у суспільно-політичному житті. Займаючи близько 2,7 % території колишнього СРСР, на українську республіку припадало майже 25 % усіх промислових забруднень [Передова стаття, 1997 : 3].

Продукція сільського господарства в продовольчому фонді країни в 1989 р. становила 95%, не менше 40% непродовольчих промислових товарів вироблялося з натуральної сільськогосподарської сировини. Загалом майже 3/4 всього фонду товарів народного вжитку виготовлялося на основі продукції сільського господарства [Медведєв, Лактіонова, 1989 : 4]. Земельний фонд України характеризувався наявністю високого біопродуктивного потенціалу, в структурі якого переважали землі з родючими ґрунтами, на яких розміщувалася основна база землеробства колишнього СРСР. Україна володіла майже 40 % світової площі найродючіших ґрунтів – чорноземів. При раціональній структурі та організації ефективного, екологічно-виваженого землекористування Україна здатна була виробляти продуктів харчування на 140-145 млн осіб [Карпов, Сіренко, Данилко, 2001 : 94].

В Україні протягом 1970–1990-х рр. у землекористуванні переважав пріоритет політико-економічних цінностей над природоохоронними, що зумовило кризу аграрного виробництва. Межу екологічної деградації ґрунту у сільськогосподарському виробництві України на рівні 15-20 ГДж/га досягнуто у 1970-ті рр., а за 1986–1989 рр. її перевищено вдвічі [Карпов, Сіренко, Данилко, 2001 : 94]. Стан ґрунтів унаслідок такої інтенсифікації землеробства істотно змінився, причому характер негативних змін набув широкого розповсюдження. Головною причиною було ігнорування параметрів, а з деяких видів – взагалі відсутність нормативів допустимих меж навантаження на земельні ресурси.

У досліджуваний період концепція інтенсифікації сільського господарства включала три головні напрями: комплексну механізацію, хімізацію та меліорацію. У наукових статтях та книгах із сільського господарства йшлося про механізацію, яка повинна наблизити умови сільськогосподарської праці до індустриальних; хімічні засоби, здатні вирішити проблеми підвищення врожайності; меліорацію, що забезпечить стійкість зовнішніх факторів виробничого процесу тощо. У сільському господарстві України переважала інтенсивна система землеробства, котра базувалася на одержанні високих урожаїв сільськогосподарських культур за рахунок використання підвищених доз мінеральних добрив, застосування засобів хімічного захисту рослин без врахування екологічних загроз – забруднення довкілля. Ігнорувалися біологічні, екологічні та економічні закони розвитку галузі.

Відсутність наукових концепцій організації сільськогосподарського природокористування призвела до збільшення обсягів ріллі та високої розораності території. Ступінь розораності земель характеризує екологічну нестійкість земельних ресурсів. Найбільш нестійкими в екологічному відношенні є ті райони, в яких розорані землі значно переважають над умовно стабільними, до яких належать сіножаті, пасовища, ліси, чагарники, болота.

Станом на 1987 р. сільськогосподарські угіддя в Україні займали 42,4 млн. га або 70,3 % загальної земельної площі, що свідчить про високий рівень залучення земель у господарський обіг. Лише близько 5 млн га (близько 8 %) перебувало в природному стані. Головними землекористувачами були колгоспи та радгоспи, на долю яких припадало 80,2 % загальної земельної площі, 98,3 % сільськогосподарських угідь та 99,3 % ріллі [Лукинов, Сторожук, Крисальний, 1985 : 159]. В Україні був найвищий рівень розораності угідь порівняно з іншими республіками колишнього СРСР, до того ж сільськогосподарська освоєність земель перевищувала екологічно обґрунтовані норми. В окремих областях України вона досягала 84–86 %, а в республіках колишнього СРСР розораність земель дорівнювала 37 % [Сургай, 1991 : 121].

Водночас в Україні щорічно скорочувалася землезабезпеченість. Лише за період 1965–1985 рр. унаслідок захоплення гігантоманією збудовано сотні промислових підприємств, введено в дію Каховську та Приазовську зрошувальні системи, розпочато будівництво інших великих зрошувальних систем, створено штучні моря на Дніпрі, через що втрачено сотні тисяч гектарів земельних угідь, серед яких безцінні чорноземи, заплавні луки та пасовища. Тільки протягом 1976–1985 рр. щорічні відведення становили близько 10 тис. га, унаслідок чого більш як на 207 тис. га скоротилися площі продуктивних земель [Панченко, 1989 : 13]. Причиною таких невинуватених вилучень із сільськогосподарського обігу найбільш родючих земель було те, що

.....
 безпосередньо земля, як ресурс, з її неповторними властивостями при розрахунках збитків вартості не мала. У зв'язку з цим мало місце намагання знайти для розміщення несільськогосподарських об'єктів такі ділянки землі, щоб сума прямих збитків і розмір компенсаційних виплат були мінімальними, унаслідок чого під відведення потрапляли кращі родючі землі.

Склад сільськогосподарських угідь визначався в основному природними умовами, тому їх структура суттєво відрізнялася природно-кліматичними зонами. Так, для Полісся притаманні лісистість і заболоченість, роздрібненість території, найбільш висока питома вага природних кормових угідь та найменша розораність проти інших зон. У степових та лісостепових районах значно вища сільськогосподарська освоєність території та розораність угідь. Наприклад, в Лісостепу питома вага ріллі становила 85,6 %, відповідно менше сінокосів та пасовищ.

Загальне уявлення про напрямки використання продуктивних земель дає структура сільськогосподарських угідь, вміщена в табл. 1.

Таблиця 1

**Структура сільськогосподарських угідь України
 в природно-економічних зонах у 1985 р. (%)**

Регіон	Орні землі	Багаторічні трави	Сінокоси	Пасовища
Україна	81,6	2,5	4,9	11,0
Полісся	70,0	1,8	13,9	14,3
Лісостеп	85,6	2,2	5,3	6,9
Степ	83,4	3,2	0,7	12,7

Основою сільськогосподарського виробництва є земля. Це визначає роль земельного фонду країни як одного з важливіших видів ресурсів економічного розвитку та найбільш цінної частини національного багатства. В Україні 34,4 млн га угідь займали орні землі, з них 32,2 млн га знаходилися в користуванні сільськогосподарських підприємств [Лукінов, Сторожук, Крисальний, 1985 : 160].

Одним із головних показників для оцінки родючості ґрунту є вміст у ньому комплексу специфічних органічних речовин – гумусу. Від нього залежить не тільки урожайність рослин, але й екологічний стан ґрунтів і ландшафтів, ефективність заходів, спрямованих на підвищення ґрунтової родючості та охорони навколишнього середовища. Гумус – складна багатокomпонентна система – біогенне утворення, джерело живлення як для рослин, так і для мікроорганізмів. Відзначається загально-планетарна роль гумусу як акумулятора енергії на земній поверхні та його санітарно-гігієнічна роль. Узагальнені результати досліджень свідчать про те, що втрати гумусу зумовлені двома головними причинами: ерозією ґрунтів і переважанням процесів використання гумусу над процесами його відтворення. Станом на 1989 р. досягнутий в Україні рівень внесення органічних та мінеральних добрив компенсував втрати гумусу від ерозії на 60-90 %, поживних речовин – 40-50 % [Булыгин, 1989 : 27].

Мінеральні добрива – це концентровані солі елементів мінерального харчування рослин, які змушені споживати все те, чим насичений ґрунт. За умови недостатку або надлишку одного або декількох елементів харчування, в обміні речовин рослин також виникав дисбаланс, нагромаджувалися залишки небажаних сполучень, внаслідок чого рослини слабо протистояли враженню хворобами та знижували продуктивність. Адаптаційні властивості рослин великі, але й вони не витримували занадто великих навантажень хімізації. Кількість важких металів у фосфорних добривах, що випускалися у СРСР, у середньому становила (г/т): міді – 127; цинку – 164; кадмію – 3,0; свинцю – 34; нікелю – 92; хрому – 121. Істотним недоліком мінеральних добрив та хімічних меліорантів була наявність у них баластних речовин, зокрема й токсичних елементів [Шикла, Гнатенко, Петренко, Капштик, 2001 : 123].

Наслідками неправильного застосування хімізації стало забруднення сільськогосподарської продукції та довкілля, що було небезпечним для здоров'я людини, зменшення органічних речовин у ґрунті, погіршення його фізичних властивостей внаслідок ерозії та частих обробок, що знижувало родючість земель. Через недооцінку органічних відходів у сільському господарстві втрачалася велика кількість акумульованої в них енергії та поживних речовин для рослин. Зростання темпів хімізації землеробства не призвели до бажаного збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та покращення її якості.

За півстоліття (1940–1990 рр.) виробництво мінеральних добрив у колишньому СРСР, до складу якого входила Україна, збільшилося у 43 рази, пестицидів – у 10, а врожайність зернових збільшилася з 8,6 до 16,2 ц/га, картоплі – з 99 до 113 ц/га. Незважаючи на те, що за період 1970–1990 рр. масштаби використання мінеральних добрив зросли майже в 4 рази, врожайність основних культур практично не змінилась. Так, норми внесення мінеральних добрив під картоплю збільшилися з 142 до 284 кг д.в/га, під цукрові буряки – з 230 до 453, льону-довгунця –

зі 135 до 220 кг д.в/га, а врожайність цих культур не зростала [Милащенко, Захаров, 1991: 3]. Порівнюючи з більшістю країн світу, де у 1970–1990-ті рр. врожайність зростала високими темпами, у колишньому СРСР, зокрема в Україні, досягнуто найменший приріст врожайності в головній галузі – зерновому господарстві (Мынкина, 1995: 48).

У період 1985–1990 рр. в Україні в середньому вносилося 150 кг/га діючої речовини мінеральних та 8,7 т/га органічних добрив. Найбільш високою інтенсивністю використання мінеральних добрив характеризувалася зона Полісся. Тут, у 45 % адміністративних районів, у цей період щорічно вносили високі та надто високі дози – від 120 до 240 кг/га. За експертними оцінками, для дерново-підзолистих ґрунтів Полісся перевищення середньорічної дози азотних добрив більше 100–120 кг/га діючої речовини негативно впливає на довкілля [Медведев, Лактіонова, 1989 : 84–86].

Унаслідок виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів від 9 серпня 1979 р. № 765 «Про створення єдиної спеціалізованої агрохімічної служби» в Україні створено республіканське виробничо-наукове об'єднання «Укрсільгоспхімія», обласні та районні виробничі об'єднання «Сільгоспхімія», на які покладалася відповідальність за ефективне, науково обґрунтоване використання в сільському господарстві засобів хімізації, підвищення родючості ґрунтів. До складу Укрсільгоспхімії входило 25 обласних проєктно-розвідувальних станцій хімізації та лабораторій, 84 пункти прогнозу, 293 біолабораторії з виробництва та застосування біологічних засобів захисту рослин [Криштаб, Решитько, 1983 : 15]. Значення хімізації, як найбільш важливого фактора інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, підкреслювалося в постанові ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, прийнятої 12 березня 1981 р. «Про заходи по зміцненню матеріально-технічної служби і підвищенню ефективності хімізації сільського господарства в 1981–1985 рр.»

Проте науково-виробниче об'єднання «Сільгоспхімія», як і інші державні надбудови над сільським господарством, перетворилося в паразитичну монополію, що диктувала колгоспам та радгоспам свої відомчі інтереси. Виробничі функції «Сільгоспхімії» за 1980-ті рр. не тільки не розширювалися, але й зводилися до виконання найбільш вигідних робіт. Так, найвигіднішою роботою була доставка та продаж добрив господарствам. Про численні порушення та приписки на підприємствах Житомирської облсільгоспхімії йшлося у доповідній записці начальника відділу сільського господарства обкому партії від 23.04.1984 р. з грифом «Таємно» [ДАЖО. Ф. П-76. Оп. 32. Спр. 133].

Продовжувала мати місце практика неправильного застосування цін, завищення розцінок і тарифів на хімічну продукцію, виконані роботи та послуги. Так, Бердичівська райсільгоспхімія на Житомирщині лише за 1983 р. обрахувала колгоспи та радгоспи на 5,4 тис. крб. Застосовувалася практика приписок невиконаних робіт, завищення цін на певні види робіт, приховування бюджетних коштів, неправомірної виплати премій та інших порушень фінансової дисципліни [ДАЖО. Ф. П-76. Оп. 32. Спр. 133. Арк. 174]. До того ж із часу виникнення сільгоспхімії колгоспам майже не постачалися автомобілі, гноєрозкидувальні машини, тари для перевезення рідких добрив, машини для внесення туків, внаслідок чого складалося повне непорозуміння з постачанням господарствам мінеральних добрив – нерідко одних – понад норму, інших – 30–40 % до потреби [ДАЖО. Ф. П-76. Оп. 32. Спр. 133. Арк. 81].

Чимало господарств України не були поінформовані про постачання добрив. Проблема полягала в тому, що мінеральні добрива були фондовим ресурсом, що означало відсутність науково-обґрунтованої системи розподілу фондів мінеральних добрив. Виробництво туків сягало величезних обсягів, але фонди не розподілялися, а ділилися за вольовими та політичними принципами. Тільки у 1985 р. Держагропром СРСР затвердив єдині «Методичні рекомендації по розподілу фондів добрив на 1986–1991 рр.», в яких регламентувалися терміни доведення річних та кварталних фондів зверху донизу.

Щорічне внесення добрив у кількості значно перевищуваних призводило до нагромадження їх у ґрунті. На підставі досліджень доведено, що із загальної кількості азоту мінеральних добрив, який щорічно вносився в ґрунт, 20 % потрапляло у воду, 24 % становило газоподібні втрати. Отже, лише 56 % азоту використовувалося продуктивно. В Україні наприкінці 1989 р. використання мінеральних азотних добрив становило близько 70 кг/га, тоді як у 1960 р. – 3,6 кг/га. В окремих регіонах у цей період, коли внесення добрив було максимальним, показник перевищував 70 кг/га [14, с. 148]. Використання мінеральних добрив у підвищених дозах прискорювало процес погіршення гумусу, він швидко втрачав свої агробіологічні властивості, а ґрунт – свою структуру.

Вимоги науково-обґрунтованого, суворо дозованого внесення добрив та пестицидів добре відомі агрономам, проте зазвичай на практиці вони не виконувалися. В архівах станцій хімізації, комітетів народного контролю різних рівнів зберігаються акти перевірок 1980-х рр., в яких наведені численні приклади грубих порушень використання добрив та пестицидів у колгоспах і радгоспах. Гострою була проблема рівномірності розподілу добрив на полі та пестицидів на

рослину. Технічні засоби, які були в сільському господарстві, не відповідали вимогам, добрива розкидалися роторними машинами, що створювало вогнища залишкового мінерального харчування рослин, знижувало ефективність добрив, якість врожаїв, сприяло збільшенню змивів із поверхні, промиванню вглиб нітратів та інших сполук.

Велика кількість добрив не доходила до полів, вони ставали непридатними для використання внаслідок поганого зберігання. Завдання щодо будівництва сховищ не виконувались щороку. Забезпеченість типовими складами для зберігання пиломістких добрив у середньому в колишньому СРСР, зокрема в Україні, складало всього 20 %, а не пиломістких – 4 %. За офіційними даними, втрати добрив внаслідок незадовільного зберігання складали 1,5-2 млн т [Милащенко, Захаров, 1991 : 7]. Проблема економічна (оскільки втрачалися великі кошти) поступово перетворювалася на екологічну, тому що добрива змивалися у водоймища, потрапляли в джерела питної води. Значне накопичення нітратів у ґрунтах та міграція їх у ґрунтові води спостерігали там, де дози мінеральних добрив перевищували можливості засвоєння їх рослинами або строки внесення не співпадали з періодом активного використання рослинами цих добрив.

Використання надмірних доз азотних добрив породжувало й іншу проблему: змінювалася чисельність, видовий та груповий склад мікроорганізмів, розвивалася патогенна мікрофлора. У зв'язку з цим виникала необхідність у розробці екологічних нормативів на сільськогосподарську діяльність. Так, на початку 1980-х рр. робочою групою з охорони навколишнього середовища в рамках комісії ЄЕС встановлені максимально допустимі дози внесення азотних добрив для культур за типами ґрунтів. Введені обмеження на щільність поголів'я сільськогосподарських тварин у зонах, що підлягали забрудненню.

Рекомендації з екологічно безпечного використання азотних добрив були розроблені для всіх республік колишнього СРСР та України. У 1988 р. Міністерство охорони здоров'я підвищило рівень максимально допустимих концентрацій (МДК) з нітратів для овочевих культур у 3 рази – з 80 до 250 міліграм на кілограм ваги овочів. Перегляд норм МДК у сторону підвищення був викликаний введенням безвідомчого контролю за вмістом нітратів. Виявилось, що за дії старих норм близько 90 % овочевої продукції, яку виробляли колгоспи та радгоспи, не потрапило б до торгівельної мережі. Проте навіть за старими нормами забрудненість багатьох партій овочевої продукції перевищувала МДК у 2-3 і більше разів [Мынкина, 1995 : 8].

З 1988 року діяли санітарно-гігієнічні норми «Допустимі рівні вмісту нітратів у продуктах рослинного походження та методи їх визначення», встановлені Міністерством охорони здоров'я СРСР. Систему контролю за якістю продукції здійснювали різні наукові та виробничі підрозділи Міністерства охорони здоров'я, Міністерства сільського господарства, Мінводгоспу України. Особливе місце в цій роботі належало токсикологічним підрозділам, проектно-пошуковим станціям хімізації сільського господарства та санітарно-епідеміологічним станціям.

Відповідно до рекомендацій, затверджених Держагропромом України, хімічне навантаження на гектар оранки складало (кг/га): на озимині – 189, кукурудзі – 144, зернобобових – 36, картоплі – 127, соняшнику – 47 [Мынкина, 1995 : 8]. Проте наслідки цього хімічного навантаження з накопичення пестицидів у продуктах землеробства та тваринництва залежно від зони і типу ґрунтів не достатньо вивчені, оскільки аналітичних приладів для контролю за вмістом пестицидів у сільськогосподарській продукції та ґрунтах у колишньому СРСР, зокрема й в Україні, не вироблялося. Добрива та інші засоби хімізації повинні були застосовуватися комплексно, у поєднанні з іншими агротехнічними та біологічними прийомами, на основі розвитку фундаментальних, наукових, екологічно збалансованих розробок стосовно використання цих засобів без шкоди для довкілля.

Приблизно 1/10 частину земельних ресурсів України становили меліоровані землі. До 1991 р. вони давали 25 % вирощеного врожаю. Деякі проекти меліоративних робіт були ефективними, зокрема, 400-кілометровий Північно-Кримський канал, Каховська зрошувальна система. Проте не всі розробки були технічно досконалими. Різні оцінки щодо проведених робіт з меліорації висловлювали вчені, фахівці-практики [Мигрин, Коломієць, 2000: 84]. В Україні наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. були вилучені зі складу меліоративних земель 240 тис. га угідь, які за призначенням не використовувалися, що спричиняло втрату водних джерел, надмірну мінералізацію поливної води, ускладнення рельєфу місцевості тощо. У тих регіонах, де були проведені осушення, відбувалося неконтрольоване зниження потужності органічної маси, а в районах – зрошення, підтоплення і засолення ґрунтів [Ковпак, 2016 : 142].

Унаслідок руйнівної дії ерозії, посиленої господарської експлуатації, неправильного обробітку, порушення технічних прийомів використання та недбальства землі України щорічно втрачали 20–22 млн т найціннішої речовини – гумусу. Це спричиняло виникнення дефіциту органічних речовин у ґрунтах. Із ґрунту забиралося значно більше поживних речовин аніж вносилося [Смолій, 2006 : 578–581]. Українська РСР мала найбільші відсотки еродованих і засолених ґрунтів. Значна розораність угідь, а також розширення площ під просапні культури

призвели до посилення ерозійних процесів. Річні втрати ґрунту становили майже 600 млн т, водночас з 1 га втрачалось 500–700 кг поживних речовин, що у 2–3 рази більше ніж вносилося з добривами [Ковпак, 2016 : 144].

Висновки. У 1970–1990 рр. у сільському господарстві України переважала інтенсивна система землеробства, яка базувалася на отриманні високих врожаїв сільськогосподарських культур за рахунок використання підвищених доз мінеральних добрив, застосування засобів хімічного захисту рослин без урахування екологічних загроз – забруднення довкілля. Ігнорувалися біологічні, екологічні та економічні закони розвитку галузі. Сільське господарство, з одного боку, потерпало від надмірного, інтенсивного, екологічно необґрунтованого використання земель, а з іншого боку, теж спричиняло погіршення стану довкілля. Межу екологічної деградації ґрунту у сільськогосподарському виробництві досягнуто у 1970-і роки, а за 1986–1989 рр. її перевищено удвічі. Наслідками неправильного застосування хімізації стало забруднення ґрунтів, сільськогосподарської продукції та довкілля, що було небезпечним для здоров'я людей; зменшення органічних речовин у ґрунті, погіршення його фізичних властивостей, що знижувало родючість земель. Зростання темпів хімізації землеробства не призвели до бажаного збільшення виробництва сільськогосподарської продукції та покращення її якості.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам архівних установ та бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Барвінський, А.** (2013). Еколого-економічні аспекти формування сталого сільськогосподарського землекористування в ринкових умовах. *Землевпорядний вісник*, 2, 50–53.
- Богіра, М. С.** (2008). *Землекористування в ринкових умовах: еколого-економічний аспект*. Львів: Львівський національний аграрний університет, 225 с.
- Булыгин, С. Ю.** (1989). Нужна служба охраны почв. *Земледелие*, 10, 27.
- ДАЖО.** Державний архів Житомирської області.
- Добрjak, Д. С. & Бабміндра, Д. І.** (2006). *Еколого-економічні засади реформування землекористування в ринкових умовах*. Київ: Урожай, 333 с.
- Карпов, В. І., Данилко, В. К., Климчик, О. М., Колесник, С. І., Рижкова, Л. О., Шатило, В. Й.** et al. (2001). *Еколого-економічні проблеми довкілля Житомирщини*. Житомир: Житомирська облдрукарня, 320 с.
- Ковпак, Л. В.** (2016). *Природоохоронна політика в Україні (1991–2015 роки)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 199 с.
- Криштаб, С. Г. & Решитько, І. Д.** (1983). *Хімізація – важливий фактор інтенсифікації*. Київ: Урожай, 56 с.
- Лукинов, И. И., Сторожук, А. А. & Крисальний, А. В.** (1985). *Развитие аграрной экономики Украинской ССР*. Киев: Урожай, 414 с.
- Мигрин, Г. П. & Коломієць, С. С.** (2000). Екологічна обстановка в сучасній Україні. *Екологічні проблеми розбудови громадянського суспільства в сучасній Україні*, Київ, 84.
- Милащенко, Н. З. & Захаров, В. Н.** (1991). Производство экологически чистых и биологически полноценных продуктов питания. *Химизация сельского хозяйства*, 1, 3–12.
- Медведев, В. В. & Лактіонова, Т. М.** (1989). *Земельні ресурси України*. Київ: Аграрна наука, 72 с.
- Мынкина, Н. Н.** (1995). *Аграрний сектор економіки ССРСР: состояние и пути перестройки*. Москва: МГУ, 95 с.
- Панченко, П. П.** (1989). Становище українського села (60–80 рр.). *Український історичний журнал*, 8, 3–14.
- Передова стаття** (1997). Гарантувати екологічну безпеку планети. *Урядовий кур'єр*, 26 червня, 3.
- Смолій, В. А.** (ред.). *Історія українського селянства* (т. 2). Київ: Наукова думка, 653 с.
- Сургай, Г. І.** (1991). *Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс*. Київ: Либідь, 184 с.
- Шикла, М. К., Гнатенко, О. Ф., Петренко, Л. Р. & Капштик, М. В.** (2001). *Охорона ґрунтів*. Київ: Знання, 400 с.

Неля Романюк

Полесский государственный университет
доктор исторических наук, профессор (Украина)

**Эколого-экономические проблемы
использования земельных ресурсов Украины (1970–1990)**

Аннотация. Цель статьи. На основе экономических, сельскохозяйственных, исторических исследований и архивных материалов проанализировать негативные процессы по использованию земельных ресурсов в сельском хозяйстве Украины в 1970–1990 гг. **Методология исследования** базируется на сочетании общенаучных и специально-исторических методов с принципами историзма, объективности, системности и междисциплинарности. **Научная новизна.** В исторической литературе дополнена характеристика развития агропромышленного комплекса, в частности, использование земельных ресурсов Украины в 1970–1990 гг. Проанализирована эколого-экономическая составляющая. **Выводы.** В 1970–1990 гг. в сельском хозяйстве Украины преобладала интенсивная система земледелия, которая базировалась на получении высоких урожаев сельскохозяйственных культур за счет использования повышенных доз минеральных удобрений, применения средств химической защиты растений без учета экологических угроз – загрязнения окружающей среды. Игнорировались биологические, экологические и экономические законы развития отрасли. В исследуемый период сельское хозяйство, с одной стороны, страдало от чрезмерного, интенсивного, экологически необоснованного использования земель, а с другой стороны, тоже вызывало ухудшение состояния окружающей среды. Грань экологической деградации почвы в сельскохозяйственном производстве было достигнуто в 1970-е годы, а за 1986–1989 гг. – превышено вдвое. Последствиями неправильного применения химизации стало загрязнение почвы, сельскохозяйственной продукции и окружающей среды, что было опасным для здоровья людей; уменьшение органических веществ в почве, ухудшение ее физических свойств, что снижало плодородие. Рост темпов химизации земледелия не привел к желаемому увеличению производства сельскохозяйственной продукции и улучшения ее качества.

Ключевые слова: земельные ресурсы, эколого-экономические проблемы, сельское хозяйство, загрязнение окружающей среды, Украина.

Nelia Y. Romaniuk

Polissia National University
Dr (History), Professor (Ukraine)

**Environmental and economic problems of land resources
utilization in Ukraine (1970–1990)**

Abstract. Purpose of the article. The purpose of the article is to analyze negative processes occurring in land resources utilization in agriculture of Ukraine during 1970–1990 based on economic, agricultural historical studies and archive materials. **Research methodology** is based on the combination of general scientific and special historical methods with the principles of historicism, objectivity, consistency and interdisciplinarity. **Scientific novelty.** The historical literature is supplemented with the characteristics of the development of the agro-industrial complex, in particular, the land resources utilization in Ukraine during 1970–1990. The environmental and economic component is analyzed. **Conclusions.** In 1970–1990, an intensive system of farming dominated in the agriculture of Ukraine. It was based on obtaining high yields of crops through the use of high doses of mineral fertilizers, the application of chemical crop protection products without regard to environmental threats, i.e. environmental pollution. Biological, environmental and economic laws of industry development were ignored. During the period under study, agriculture, on the one hand, suffered from excessive, intensive, environmentally unsound land utilization; on the other hand, also the deterioration of the environment was caused. The limit of environmental soil degradation in agricultural production was reached in the 1970s, and in 1986–1989 it was doubled. Improper application of chemicals has resulted in contamination of soil, agricultural products and the environment, which was hazardous to human health; reduction of organic matter in the soil, deterioration of its physical properties, which reduced soil fertility. The increase in the rate of use of chemicals in agriculture did not lead to the desired increase in agricultural production and improvement of its quality.

Key words: land resources, environmental and economic problems, agriculture, environmental pollution, Ukraine.

References:

- Barvinskyi, A.** (2013). Ekoloho-ekonomichni aspekty formuvannya staloho silskohospodarskoho zemlekorystuvannya v rynkovykh umovakh [Ecological and economic aspects of the formation of sustainable agricultural land use in market conditions]. *Zemlevporiadnyi visnyk – Land Management Bulletin*, 2, 50–53. [in Ukrainian].
- Bohira, M. S.** (2008). *Zemlekorystuvannya v rynkovykh umovakh: ekoloho-ekonomichni aspekt [Land use in market conditions: ecological and economic aspect]*. Lviv: Lvivskiy natsionalnyi ahrarniy universytet, 225 p. [in Ukrainian].
- Bulygin, S. Yu.** (1989). Nuzhna sluzhba okhrany pochv [Need a soil protection service]. *Zemledeliye – Agriculture*, 10, 27. [in Russian].
- DAZhO.** Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archive of Zhytomyr Region] [in Ukrainian].
- Dobriak, D. S. & Babmindra, D. I.** (2006). Ekoloho-ekonomichni zasady reformuvannya zemlekorystuvannya v rynkovykh umovakh [Ecological and economic principles of land use reform in market conditions]. Kyiv: Urozhai, 333 p. [in Ukrainian].
- Karpov, V. I., Danylo, V. K., Klymchyk, O. M., Kolesnyk, S. I., Ryzhkova, L. O., Shatylo, V. Y.** et al. (2001). *Ekoloho-ekonomichni problemy dovkillia Zhytomyrshchyny [Ecological and economic problems of the environment of Zhytomyr region]*. Zhytomyr: Zhytomyrska obldrukarnia, 320 p. [in Ukrainian].
- Kovpak, L. V.** (2016). *Pryrodookhoronna polityka v Ukraini (1991–2015 roky) [Environmental policy in Ukraine (1991-2015)]*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 199 p. [in Ukrainian].
- Kryshchak, S. H. & Reshytko, I. D.** (1983). *Khimizatsiia – vazhlyvyi faktor intensyfikatsii [Chemicalization is an important factor in intensification]*. Kyiv: Urozhai, 56 p. [in Ukrainian].
- Lukinov, I. I., Storozhuk, A. A. & Krisalnyy, A. V.** (1985). *Razvitiye agrarnoy ekonomiki Ukrainy SSR [Development of the agrarian economy of the Ukrainian SSR]*. Kiyev: Urozhay. 414 p. [in Russian].
- Myhryn, H. P. & Kolomiets, S. S.** (2000). Ekolohichna obstanovka v suchasni Ukraini [Ecological situation in modern Ukraine]. In *Ekolohichni problemy rozbudovy hromadianskoho suspilstva v suchasni Ukraini* (p. 84). Kyiv [in Ukrainian].
- Milashchenko, N. Z. & Zakharov, V. N.** (1991). Proizvodstvo ekologicheskii chistykh i biologicheskii polnotsennykh produktov pitannya [Production of environmentally friendly and biologically complete food products]. *Khimizatsiya selskogo khozyaystva – Chemicalization of agriculture*, 1, 3–12. [in Russian].
- Medvedev, V. V. & Laktionova, T. M.** (1989). *Zemelni resursy Ukrainy [Land resources of Ukraine]*. Kyiv: Ahrarna nauka, 72 p. [in Ukrainian].
- Mynkina, N. N.** (1995). *Agrarniy sektor ekonomiki SSSR: sostoyaniye i puti perestroyki [Agrarian sector of the USSR economy: state and ways of restructuring]*. Moskva: MGU. 95 p. [in Russian].
- Panchenko, P. P.** (1989). Stanovyshche ukrainskoho sela (60-80 rr.) [The situation of the Ukrainian village (60-80 years)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 8, 3–14. [in Ukrainian].
- Peredova stattia** (1997). Harantuvaty ekolohichnu bezpeku planety [Ensure the environmental safety of the planet]. *Uriadovyi kurier – Government courier*, 26 chervnia, 3. [in Ukrainian].
- Smolii, V. A.** (Ed.). *Istoriia ukrainskoho selianstva [History of the Ukrainian peasantry]* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka, 653 p. [in Ukrainian].
- Surhai, H. I.** (1991). *Silske hospodarstvo Ukrainy: uroky mynuloho i suchasnyi ahrarniy kurs [Agriculture of Ukraine: lessons of the past and modern agrarian course]*. Kyiv: Lybid, 184 p. [in Ukrainian].
- Shykula, M. K., Hnatenko, O. F., Petrenko, L. R. & Kapshtyk, M. V.** (2001). *Okhorona gruntiv [Soil protection]*. Kyiv: Znannia, 400 p. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 06.08.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 11.09.2020 р.

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК 94:332.21(477.44/.46)

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-74-82>

Тетяна Каросеа

Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: urasim@i.ua

ORCID: 0000-0001-5012-9513

ResearcherID: <https://publons.com/researcher/3301742/tetiana-karoyeva/>

Брацлавщина в світлі теорії фронтиру крізь призму земельного питання

Мета статті. Реформа децентралізації України передбачає створення нового територіального устрою. Усі запропоновані підходи побудовані на географічних, історичних, економічних, транспортних критеріях, проте не враховують специфіку ідентичності населення регіонів. Метою публікації є привертання уваги до своєрідності населення територій, що колись входили до складу Брацлавщини. **Методологія.** Теоретичною основою аналізу є теорія фронтиру в австралійському доробку – «big man's frontier». **Наукова новизна.** Своєрідність брацлавського варіанту українського фронтиру полягає в тому, що саме тут відбувалося основне гаряче протистояння кількох потужних претендентів на українські землі: Речі Посполитої, Московського царства/Російської імперії, Кримського ханату і Оттоманської імперії. Унаслідок цієї боротьби навколо земельного питання формувалися подібні до австралійського фронтиру наслідки: велике землеволодіння, тривала перевага підневільної праці, популярність соціалістичних ідей, перемога державного соціалізму, – що обумовило такі риси ідентичності, як подвійність поведінки населення – колективізм та індивідуалізм, лояльність до влади і готовність до спротиву. Утім, природа формування ззовні схожих рис брацлавського фронтиру інша. Оптика «земельного питання» дозволяє розглянути ідентичність населення цих теренів в умовах фронтиру з майнового, правового, етнографічного погляду. **Висновки.** Оскільки аналіз здійснювався лише у розрізі земельного питання, є необхідність його продовжити з інших ракурсів, наприклад, релігії, звичаєвого права, національної самосвідомості у ХХ ст., колективної та історичної пам'яті, використовуючи теоретичний доробок австралійських вчених. Подібні дослідження дозволять під час продовження реформи децентралізації адміністративного управління приймати більш виважені рішення при створенні нових регіонів.

Ключові слова: фронтір, ідентичність, Брацлавщина, аграрне питання, селянство

Постановка проблеми. В Україні нині активно реалізується реформа децентралізації адміністративного управління, ще попереду створення нових територіальних регіонів на основі наявних областей. Фахівцями пропонуються різні підходи до їх об'єднання, найчастіше розглядаються історико-етнографічні та історико-географічні параметри, сталі економічні зв'язки, транспортні комунікації, втім, поза їхньою увагою залишається ідентичність населення. Загалом така ситуація обумовлена відсутністю традиції її вивчення в регіональному розрізі, а також політичними спекуляціями на цю тему. Маніпулятори накидають поверхову інтерпретацію нашвидкуруч зібраних матеріалів широкому загалу, протиставляючи регіони один одному в певних площинах.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Останніми роками вчені різних спеціальностей – антропологи, історики, політологи, соціологи, філософи тощо, – почали впритул працювати над цією проблематикою, проте жодної узагальнюючої монографії досі не створено. Винятком є праця політолога Лариси Нагорної про сутність феномену регіональної ідентичності та його вітчизняну специфіку [Нагорна, 2008]. Невипадково, вона стверджує, що труднощі раціонального пояснення існування регіонального розмежування зумовлені не лише «непіддатливістю» ментальних структур, а й недосконалістю вітчизняних методик дослідження соціокультурних змін [Нагорна, 2008 : 15]. Найчастіше вчені намагаються їх осмислити в геохронополітичній парадигмі, акцентуючи увагу на образно-символічних конструкціях (нормах поведінки, ціннісних орієнтирах, звичаях, мові, історичній пам'яті тощо). Утім, можливість використання історичного матеріалу з глибокою ретроспекцією дозволяє історикам тонко препарувати регіональну ідентичність на своєму дослідницькому полі.

Мета. У цій статті пропонується звернути увагу на можливість використання теорії фронтиру для з'ясування витоків ідентичності населення, яке проживає нині на території

колишньої Брацлавщини, крізь призму земельного питання. Теорія фронтиру була сформульована наприкінці XIX ст. істориком Фредериком Тернером для пояснення витоків специфіки ідентичності населення північноамериканських теренів. Вона пояснювала такі особливості американського суспільства, як демократизм, підприємливість, активність, самостійність, індивідуалізм. Фронтір визначався як територія на межі двох різних суспільств, цивілізацій. Це перехідна зона, яка здебільшого була слабо інтегрованою в державні структури та мала динамічний характер, характеризувалася високою взаємодією різних, часто ворожих культур. Це явище притаманне домодерному суспільству. Нині з розвитком теорії фронтиром у найширшому розумінні вважають територію взаємопроникнення та суперечливого поєднання різних культурно-цивілізаційних практик.

Упродовж XX ст. теорія фронтиру розвинута науковцями щодо європейських порубіжних зон, зокрема української. Першим запропонував вважати територію України фронтиром американський історик та сходознавець Овен Латтимор. Його ідеї розвинули історики Вільям Мак-Ніл, Альфред Рибер. А. Рибер наголошував, що український фронтір – найскладніший, адже тут не тільки змагалися чотири сильні гравці – Річ Посполита, Росія, Кримський ханат і Оттоманська імперія, а й виникла своя могутня локальна потуга – козацтво, яке однаково легко контактувало з будь-якою стороною залежно від обставин [Rieber, 2003 : 185–186]. Його мілітарний опір відіграв чільну роль в ослабленні Речі Посполитої та Кримського ханату, заважав державному будівництву Московії, підважував турецьку торгівлю в регіоні. Українські вчені останніми роками також активно працюють з цією теорією, використовуючи її для аналізу козацтва як історичного явища. Ігор Чорновол компаративними дослідженнями теорій фронтиру популяризував їх в науковому співтоваристві [Чорновол, 2015]. З'явилася низка досліджень окремих українських регіонів. Вивчення такого регіону як Брацлавщина представляється цікавим, оскільки саме тут в гарячому зіткненні зійшлися інтереси усіх вище згаданих держав – головних гравців на цих теренах. Саме звідси згодом поширилося уявлення про Україну на інші регіони – Волинь, Галичину, Слобожанщину тощо.

Хоча фронтір на землях Брацлавщини заклався наприкінці XVIII ст., але один з піонерів його теорії американський/канадський географ Ісайя Бовмен стверджував, що нащадки є носіями тих життєвих стандартів, які сформувалися на певній території ще за фронтиру [Чорновол, 2015 : 53]. У нашому випадку йдеться про населення територій Брацлавського воєводства, що пізніше були у складі східної частини Подільської та південної частини Київської губерній, а згодом опинилися у складі Вінницької та правобережної частини Черкаської, а також частково Одеської, Кіровоградської та Миколаївської областей. Така екстраполяція життєвого досвіду середньовічного та ранньомодерного часу тим більш можлива, що цей регіон досі залишається значною мірою аграрним з низьким рівнем міграційних потоків.

Доцільно вказати, що традиція узагальнювати статистичні відомості в межах наявних адміністративно-територіальних одиниць дещо ускладнює аргументацію, тому за основу для XIX – початку XX ст. прийнято подільську статистику, яка за можливості доповнювалася київською.

Оскільки витоків ідентичності запропоновано розглянути крізь призму земельного питання, то зі світового досвіду розробки теорії фронтиру особливий інтерес представляє доробок австралійських істориків [Чорновол, 2010], які, інтерпретуючи історію власної країни, визначили специфіку місцевого фронтиру як «фронтиру великих босів» (big man's frontier [Fitzpatrick, 1947]), на відміну від американського фронтиру маленької людини. Серед основних рис національного фронтиру вони назвали: велике землеволодіння, тривала перевага підневільної праці, колективізм населення і його постійна готовність перейти на сторону переможця, його подвійність, лояльність до влади, політична перемога метрополій, а згодом – поширення соціалістичних ідей, перемога державного соціалізму та централізація державного управління. Деякі з цих рис, що проявляються на регіональному рівні, можуть стати корисними орієнтирами для нашого аналізу, а поготів – важливими, позаяк узагальнюючих праць про ідентичність брацлавчан не виявлено.

Виклад основного матеріалу. Однією з відправних точок аналізу австралійського «фронтиру великих босів» було велике землеволодіння. Воно стало панівним і на теренах Брацлавщини.

Уже упродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. склалися величезні латифундії магнатів Вишневецьких, Замойських, Збараських, Калиновських, Конєцпольських, Острозьких, Четвертинських тощо. Напередодні Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького у Брацлавському воєводстві 18 магнатам належало 80 % усіх маєтностей [Степанков, 1989]. Наприклад, Конєцпольські володіли на Київщині і Брацлавщині 740 селами і 170 містечками [Szajnocha, 1865 : 17]. Число малоземельних і безземельних селянських господарств становило близько 50 % у Брацлавському воєводстві [Степанков, 1989], тому буденне життя місцевого люду напряму залежало від землевласників. Хоча події війни

.....
тимчасово змінили ситуацію із землею, з початком XVIII ст. з відновленням польського панування на цих теренах величезні латифундії відродилися. Наприклад, у руках Станіслава-Щенсного Потоцького було 312 сіл та містечок, Любомирських – 168, Чарторійських – 165. Формування таких володінь проходило шляхом як захоплення селянських земель, так й отримання у посесію чи у спадкове володіння завдяки королівським пожалуванням.

Колоністи, які освоювали вільні землі Дикого Поля упродовж століть, в умовах фронтального протистояння потребували захисту, який їм могли надати або козаки, або надворна міліція, що утримувалася магнатами. Урешті-решт з посиленням державної влади на фронтірі перемогли магнати, які, користуючись слабкістю і польського, і російського бюрократичного апарату, забезпечували порядок на цих землях. І тим підсилювали своє панівне становище. До того ж з приєднанням Правобережної України до Російської імперії з'ясувалося, що ці величезні приватні землеволодіння не мали формально визначених меж [Борисевич, 2009 : 15].

Прагнучи товарного виробництва, з останньої чверті XVIII ст. магнати значно збільшували панщину. Як вказував відомий український історик Іван Гуржій, на Правобережній Україні була найбільша панщина серед українських регіонів [Гуржій, 1954 : 78]. За підрахунками російського чиновника Олександра Тройницького, на 1859 р. у Подільській губернії був найвищий серед українських губерній відсоток кріпосних – 59,54 % всієї кількості населення, і найменша кількість поміщиків – 1554 [Тройницький, 1861 : 49–50]. Напередодні відміни кріпосного ладу, на 1857 р., на Правобережній Україні великими маєтками (понад 500 дес.) володіло 673 поміщика (12 % всієї кількості помісних дворян), яким належало 62,5 % загальної кількості кріпосних. Назагал у стані кріпосної залежності у Київській та Подільській губерніях перебувало 80,1 %, у Волинській – 80,8 % від загальної кількості селянства. Це були найвищі показники у Російській імперії. Напередодні реформи 1861 р. у Київській губернії панщину відбувало 98,4 % кріпосних селян, у Подільській губернії – 96,3 % [Криськов, 2015 : 12-15]. Усе це велике товарне землеволодіння трималося підневільною силою кріпаків.

З відміною кріпосної залежності на Правобережній Україні наділ, закріплений за селянином під час інвентарної реформи 1847–1848 рр., переглядався. Якщо дореформене землекористування перевищувало встановлені розміри наділів, надлишок землі переходив у власність поміщика. Унаслідок за уставними грамотами, складеними до 1863 р., відбулося зменшення площі селянської надільної землі у Подільській губернії на 344,8 тис. дес., а у Київській – на 160,3 тис. дес., Волинській губернії – 33,5 тис. дес. [Криськов, 2015 : 17]. Тобто колишні брацлавські селяни втратили ту земельну перевагу, яку мали з перебування в авангарді фронтальної зони, від близькості до Дикого поля.

Боротьба за цей регіон між різними метрополіями породжувала розмаїття форм пристосування землеволодіння до різних правових систем або інтересів владних груп. Особливо гостро ця ситуація постала перед Російською імперією, яка в умовах розвитку капіталістичних відносин мала узгодити свою систему з успадкованою польською та литовською. Вона, з одного боку, шукала станової підтримки у польській шляхти, з іншого – заgravала з селянством для утворення противаги польській економічній могутності в краї. Для цього, наприклад, було проведено інвентарну реформу 1847–1848 рр., чиншову реформу 1886 р., що торкнулася переважно населення досліджуваних теренів. Водночас, як зазначає Марина Гримич щодо цивільних правовідносин, в умовах кріпосництва договірно-зобов'язальні відносини поміж селянами і землевласниками були переважно звичаєвими. Місцевий звичай міг бути настільки потужним і відмінним від чинного законодавства, що становище покріпаченого селянина в окремих господарствах могло мало чим відрізнятись від становища вільного [Гримич, 2006 : 453]. І чим далі на південь та південний схід до Дикого Поля, тим більше вирівнювалося становище селянина. Історії родин Яхненків, Симиренків, що викупили себе з кріпацтва, могли втілитися саме на цих землях. Або факти приватного землеволодіння кріпаків, які «купували за згодою поміщиків у власність великі садиби, невеликі хутори або ферми з левадами» [Васильчиков, 1876 : 640] також походять з цих теренів.

Утім, в умовах постійної воєнної загрози на фронтірі щоденне життя більшості селян значною мірою залежало від можливості обробляти землі латифундистів та мати податкові пільги. І це примушувало брацлавчан до щоденного терпіння та покори, підтримувало лише примітивні форми самоорганізації та самоврядування серед них. Водночас та ж сама воєнна загроза вимагала від мешканців індивідуальної волі. Таке протиріччя призводило до того, що з кінця XVI ст. на цих теренах постійно зароджувалися козацько-селянські повстання, звідси вони поширювалися на інші українські землі.

У другій половині XIX ст. з відміною кріпацтва та розвитком товарного виробництва у сільському господарстві великі землевласники зберегли свої панівні позиції. І це попри те, що імперська влада прагнула обмежити польське поміщицьке землеволодіння в регіоні. На 1906 р. всі власники землі в Подільській губернії розподілялися так: дрібні – 97 %, а великі та середні (від

100 дес.) – 3 %. До того ж серед цих середніх і великих землевласників маєтками від 500 дес. володіли 68,5 %, а понад 1000 дес. – 50,5 % [Еремін, 1913 : 5]. Тобто латифундії залишалися помітною прикметою регіону. Ще однією специфічною рисою цих теренів пореформеної доби була перевага довготривалої оренди поміщицьких маєтків (у Подільській губернії близько половини), і висока платня суборенди для дрібних орендарів – селян, абсолютна неприйнятна, наприклад, для великоросійських губерній [Васильчиков, 1876 : 641–642]. Саме мешканці Подільської губернії були найгірше забезпечені надільною землею. Тут площею до 5 дес. володіло 80,5 % господарств, в той час як у Київській і Волинській губерніях – 59,5 % і 31,6 % відповідно [Криськов, 2015 : 22]. Малоземелля не давало можливості селянам модернізувати господарювання і вести рентабельне товарне виробництво. І це знову змушувало їх звертатися до поміщиків у пошуках додаткового заробітку. Невипадково саме у Подільській губернії відзначали найбільше поширення орендних відносин та роботи за наймом у сільській місцевості [Васильчиков, 1876 : 517–518].

Розподіл селянських наділів на території Подільської губернії також характерний для фронтірної зони: чим далі на південь та південний схід, ближче до теренів колишнього Дикого поля, тим більше селян, які володіли великими наділами. Це чітко простежується на прикладі земського виборного права. На 1911 р.¹, коли в губернії готувалися до перших земських виборів, в яких мали брати участь лише ті, хто мав понад 7,5 дес. землі або володів іншою нерухомістю у понад 750 руб. (список № 6 (не поляки) та № 7 (поляки) – найнижча майнова курія), чітко виокремлюється територія з найбільшою кількістю дрібних землевласників – Балтський повіт. Тут була найбільша кількість виборців – 2522, з яких 1674 – дрібні [Списки, 1911]. Подібною ситуація була у повітах Київської губернії, що колись входили у Брацлавщину [Киевская, 1906]. Повіти, що колись входили до складу Подільського воеводства, мали помітно меншу кількість малозаможних виборців: Летичівський – 150, Проскурівський – 176, Ушицький – 118+? (у списках виборців відсутні дані по списку № 7). Деякі зміни у тенденціях зростання кількості виборців у Кам'янецькому та Вінницькому повітах можна пояснити їх більшим економічним розвитком, відповідно певним зростанням заможності населення.

Таблиця 1.

Кількість виборців на земські збори у Подільській губернії. (1911 р.)

Повіти	Списки							Всього
	№1	№2	№3	№4	№5	№6	№7	
Балтський	217	52	3	544	32	1615	59	2522
Брацлавський	32	32	4	127	39	138	30	402
Вінницький	80	85	7	280	149	292	89	982
Гайсинський	45	39	5	139	24	177	16	445
Кам'янецький	86	118	3	199	100	206	75	787
Летичівський	58	36	1	72	47	114	36	364
Літинський	61	79	3	138	83	258	118	740
Могилів-Подільський	73	62	4	180	81	222	76	697
Ольгопільський	56	68	3	147	20	219	25	538
Проскурівський	45	89	2	52	35	86	90	399
Ушицький	49	58	-	89	35	118	?	349
Ямпільський	51	80	3	55	31	149	25	394

Висока родючість ґрунтів дозволяла брацлавчанам успішно вести одноосібні господарства, залишатися індивідуалістами. Заразом невеликі наділи загострювали питання про їх розмір, адже навіть незначне їх збільшення давало додаткову потугу господарству, звідси така вперта боротьба за межу, постійні судові тяжби.

Як зазначав відомий російський юрист, Олександр Боровиковський, суддя у 1880-х рр. Одеської судової палати, який підпорядковувався окружний суд Подільської губернії: «...кількість селянських справ, що надходять в палату, стоїть поза всякою пропорційності із загальним надходженням справ з цього суду. Серед справ кам'янець-подільських це один з панівних типів, – тоді як з інших судів подібні справи є як рідкісні винятки. І я суджу тільки по справах, що доходять до палати; а з упевненістю можна сказати, що дуже багато таких справ до палати не доходить, закінчується рішеннями окружного суду» [Боровиковский, 1909 : 21]. У своїх працях він звернув увагу також на значну кількість справ між селянами, які судилися за межу. Звична

¹ Виборці були поділені на сім груп – списки: 1) землі не менше 75 десятин, або нерухомість не менша за 7,5 тис. руб. (не поляки); 2) те саме для поляків; 3) те саме для закладів, установ, товариств; 4) землі не менше 15 десятин, або нерухомість не менша за 1,5 тис. руб. (не поляки); 5) те саме для поляків; 6) землі не більш ніж 15 дес., але не менше 7,5 десятин, або нерухомість не менша за 1,5 тис. руб. і менша за 750 руб. (не поляки); 7) те саме для поляків.

.....
вартість позову – 150–200 руб., доволі невелика сума для земельного питання, отже вирішувалася доля незначних ділянок. Лише з Подільської губернії, за спостереженнями юриста, походив ще один вид справ – суперечки між селянською громадою та представниками і спадкоємцями поміщиків за сервітути і права селян користуватися ними. Водночас український історик Юрій Присяжнюк вказує, що серед апеляційних справ, що надійшли до Київської судової палати в 1880–1890-ті рр. щодо земельного питання, ініціаторами яких були селяни, виявлено лише одну [Присяжнюк, 1999 : 27].

Зважаючи на особливу жагу брацлавчан до землі, а також те, що Подільська губернія мала другу після Московської губернії щільність населення в Російській імперії, низьку урбанізованість, малоземелля, а міграційні процеси не отримали підтримки з боку держави, то соціальне напруження через земельне питання закономірно набуло надзвичайної гостроти в регіоні. (Та сама ситуація, безумовно, характерна й для південних повітів Київської губернії.)

Реальну можливість вирішення земельного питання дала Українська революція (1917–1921) та деякі політичні сили – її учасники. Найбільшу популярність серед населення колишньої Брацлавщини отримали соціалістичні партії з їхніми аграрними ідеями про скасування поміщицького землеволодіння. Так, на виборах до Всеросійських Установчих зборів перемогли зі значним відривом представники списку № 1 (УПСР, Українська селянська спілка, УСДРП): у Київській губернії – 85,9 %, а у Подільській, за підрахунками різних дослідників, – від 77,2 % до 88 % [Комарницький, 2002 : 88]. Подібна ситуація була з результатами виборів до Українських Установчих зборів [Тригуб, 2006]. Саме на землях колишньої Брацлавщини був центр формування Вільного Козацтва, один з центрів селянського повстанського руху, відбувався Перший Зимовий похід. Утім, як узагальнив Віталій Масненко, селяни активно брали участь у повстанських загонах під проводом отаманів, а в регулярних формуваннях їх було значно менше. Їхня схильність до «отаманії» добре корелювалася з їхньою нехиттю до примусу з боку влади. Селяни як військово-політична сила відзначалися дуже мінливими настроями. Вони, як правило, спочатку вітали кожну нову владу, яка обіцяла вирішити земельне питання відповідно до їх інтересів, пізніше розчаровувалися нею, а в кінці повставали проти неї» [Масненко, 2018 : 57].

Готовність повстати та боронити свою землю продемонстрували подоляни й наприкінці 1920-х рр. з прискоренням колективізації. У березні 1930 р. з оголошенням курсу на суцільну колективізацію спротив селян значно зріс. За матеріалами дослідника Валерія Васильєва, в Тульчинській, Вінницькій та Могилів-Подільській округах селянськими заворушеннями була охоплена територія 343 сілрад, причому радянська влада була ліквідована в 73 селах, а ДПУ зафіксувало 81 збройний виступ [Васильєв, 1997 : 66]. Значно млявішими були селянські заворушення у Кам'янець-Подільській та Проскурівській округах. В. Васильєв вважає саме терени колишньої Брацлавщини центром збройного протистояння року.

І, навпаки, сьогодні ми спостерігаємо готовність сучасних власників земельних паїв передавати їх в оренду агрохолдингам (сьогоднішнім латифундистам) та малу кількість фермерів, враховуючи родючість землі і кількість сільського населення. Таку поведінку сільського населення щодо землі експерти оцінюють як «мовчання та пристосування» [Мамонова, 2015]. Невипадково до порівняно недавнього часу ці терени були складовою електорального, так званого «червоного пояса», де перемогу традиційно отримували комуністичні та соціалістичні сили. От і Олександра Гайдай, дослідниця ставлення населення центральних областей України до пам'яток Леніну, пише, що на 2013 р. «характерною рисою жителів Центральної України була ідеологічна невизначеність», що «ці пам'ятники... поступово усувалися з колективної пам'яті спільноти без їхньої фізичної ліквідації», «радянська спадщина не сприймалася як конфліктна чи «чужа». Мешканці здебільшого були байдужими до неї та погоджувалися на її збереження. Важливо і те, що громадяни часто самоусувалися від вирішення питань, пов'язаних зі спадщиною, вважаючи це сферою діяльності, а отже й відповідальності, влади» [Гайдай, 2015 : 13]. Це свідчення поведінки, яку австралійські дослідники фронтиру назвали «подвійність, лояльність до влади».

Висновки. Для пояснення витоків специфіки ідентичності населення колишньої Брацлавщини корисним є доробок австралійських вчених, оскільки основні характеристики брацлавського фронтиру подібні до реалій «big man's frontier», що яскраво проявляється крізь призму земельного питання. Тут також переважало велике землеволодіння; тривалий час економіка регіону розвивалася завдяки підневільній праці кріпаків; населенню притаманна подвійність поведінки – колективізм та індивідуалізм, лояльність до влади і готовність до спротиву; соціалістичні ідеї мали чимало прихильників. До того ж не можна не зазначити, що ці ознаки мають дещо іншу природу походження. Основною галуззю господарювання брацлавських латифундистів було землеробство, а не тваринництво, як в Австралії. На Брацлавщині використовували підневільну працю землеробів, а в Австралії – табунників. Тут тривалий час у щоденному житті переважав індивідуалізм, там – колективізм табунників. Утім, населення обох територій схильне до подвійної поведінки: до спротиву та тривалої покори.

Отже, слід уникати механічного накидання австралійської теорії на українські реалії, її використання потребує творчого підходу. Доробок закордонних вчених може бути орієнтиром для подальшого аналізу брацлавського фронтиру. І загальна картина особливостей регіону буде повнішою, якщо у світлі цієї теорії розглянути генезу краю крізь призму релігії, звичаєвого права, гендера, колективної та історичної пам'яті, національної самосвідомості у ХХ ст. тощо.

Нині панівною є риторика про розмитість ідентичності Центральної України, утім, у світлі теорії фронтиру окреслюється деяка своєрідність населення території колишньої Брацлавщини. І накопичений матеріал варто врахувати на наступних етапах реформи децентралізації адміністративного управління.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність працівникам бібліотек за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Fitzpatrick, B.** (1947) *The Big Man's Frontier and Australian Farming. Agricultural History*, (Vol. 21. № 1), 8–12.
- Мамонова, Н.** (2015) Resistance or Adaptation? Ukrainian Peasants' Responses to Large-Scale Land Acquisitions. *Journal of Peasant Studies*. (Т. 42. № 3–4), 607–634.
- Rieber, A.** (2003) The Comparative Ecology of Complex Frontiers. *Imperial Rule* / ed. by A. Miller and A. Rieber. Budapest, New York, 178–210.
- Сзайноча, К.** (1865) *Dwa lata dziejów naszych. 1646, 1648* (Т. 1). Lwów, 368 с.
- Борисевич, С.О.** (2009) *Законодавче регулювання поземельних відносин та його соціальні наслідки для Правобережної України (1793–1886 роки)* (автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01). Київ. 20 с.
- Боровиковский, А.** (1909). *Отчет судьи* (в 3 т. Т. 3). Санкт-Петербург. 169 с.
- Васильєв, В., Лінн, В.** (1997) *Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)*. Вінниця. 383 с.
- Васильчиков, А. И.** (1876). *Землевладение и земледелие в России и других европейских государствах* (в 2 т., Т. 2). Санкт-Петербург, 508–1088.
- Гайдай, О. Ю.** (2015) *Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991–2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей)* (автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01). Київ. 17 с.
- Гримич, М.** (2006) *Звичаєве цивільне право українців ХІХ – початку ХХ ст.* Київ. 555 с.
- Гуржій, І.** (1954) *Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України*. Київ. 451 с.
- Еремін, Н. В.** (1913) *Опыт разделения Подольской губернии на сельскохозяйственные районы*. Каменец-Подольск. 43 с.
- Киевская губерния** (1906). *Статистика землевладения 1905 г. Вып. 43*. Санкт-Петербург. 56 с.
- Комарницький, О. Б.** (2002). Містечка Правобережної України і вибори до Всеросійських Установчих зборів. *Краєзнавство*, (1–4), 86–89.
- Криськов, А. А.** (2015). *Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.* (автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01). Переяслав-Хмельницький. 42 с.
- Масненко, В. В.** (2018) Як українські селяни стали воїнами (до соціокультурних і мілітарних аспектів революції 1917–1921 рр.). *Український селянин*, (19), 49–59.
- Нагорна, Л.** (2008) *Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ. 405 с.
- Присяжнюк, Ю. П.** (1999). Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*, 3, 23–33.
- Списки по всей Подольской губернии лиц, учреждений, обществ, товариществ и компаний, имеющих право участия в выборах земских гласных на трехлетие с 1911 года** (1911). Каменец-Подольск. 326 с.
- Степанков, В.** (1989) Гомоніло Поділля... *Прапор Жовтня (Кам'янець-Подільський)*. 19 лип.
- Тригуб, П. М.** (2006) Селянство України на виборах до Українських Установчих зборів. *Український селянин*, (10), 278–281.
- Тройницький, А.** (1861) *Крепостное население в России по 10-й народной переписи*. Санкт-Петербург. 93 с.
- Чорновол, І.** (2010) Історіографія Австралії у світлі тези Тернера. *Регіональна історія України*, (4), 239–248.

.....
Чорновол, І. (2015) *Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір*. Київ: Критика. 376 с.

Татьяна Кароева

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского,
доктор исторических наук, доцент (Украина)

Брацлавщина в свете теории фронта сквозь призму земельного вопроса

Цель статьи. Реформа децентрализации Украины предусматривает новую территориальную структуру. Все предложенные подходы к ее образованию учитывают географические, исторические, экономические, транспортные аспекты, но игнорируют специфику идентичности населения регионов. Поэтому важно привлечь внимание к своеобразию населения территорий, некогда входивших в состав Брацлавщины. **Методология.** Теоретическая основа анализа – теория фронта в австралийском варианте «big man's frontier». **Научная новизна.** Своеобразие брацлавского варианта украинского фронта в том, что именно здесь происходило основное горячее противостояние нескольких мощных претендентов на украинские земли: Речи Посполитой, Московского царства / Российской империи, Крымского ханства и Османской империи. В результате этой борьбы вокруг земельного вопроса обозначились подобные австралийскому фронтиру последствия: крупное землевладение, длительное использование подневольного труда, популярность социалистических идей, победа государственного социализма, – что обусловило такие черты идентичности, как двойственность поведения населения – коллективизм и индивидуализм, лояльность к власти и готовность к сопротивлению. Впрочем, природа формирования внешне похожих черт брацлавского фронта другая. Оптика «земельного вопроса» позволяет рассмотреть идентичность населения этих территорий в условиях фронта с имущественной, правовой, этнографической точек зрения. **Выводы.** Поскольку анализ осуществлялся только в разрезе земельного вопроса, есть необходимость его продолжения с других ракурсов, например, религии, обычного права, национального самосознания в XX в., коллективной и исторической памяти, используя теоретические разработки австралийских ученых. Подобные исследования позволят при реформировании управления страной принимать более взвешенные решения, создавая новые регионы.

Ключевые слова: фронт, идентичность, Брацлавщина, аграрный вопрос, крестьянство

Tetiana R. Karoyeva

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Bratslavshchina from the point of view of frontier theory in the context of the land issue

Abstract. Purpose. Creating a new territorial structure is planned within the reform of decentralization of Ukraine. All suggested approaches are based on geographical, historical, economic, and transport criteria but do not take into account the specifics of the population identity in the regions. To draw attention to the distinctness of the population in the territories that once belonged to Bratslavshchina. **Methods.** The theoretical basis of the analysis is the "big man's frontier" theory, i.e. the frontier theory in Australian rework. **Scientific novelty.** The distinctness of the Bratslav variant of the Ukrainian frontier lies in the fact that it was here where the main tense confrontation took place between several powerful opponents who laid claims to the Ukrainian lands, which were the Polish–Lithuanian Commonwealth, the Tsardom of Muscovy/the Russian Empire, the Crimean Khanate, and the Ottoman Empire. The struggle around the land issue led to consequences similar to the Australian frontier: large land tenure, long-term predominance of slave labor, popularity of socialist ideas, and the victory of state socialism. This determined such identity traits as the duality of population behavior, i.e. collectivism along with individualism and institutional loyalty along with being prepared to offer resistance. However, the nature of the Bratslav frontier developing seemingly similar features is different. The context of the "land issue" allows us to consider the population identity in these territories under the conditions of the frontier from the property, legal, and ethnographic points of view. **Conclusions.** Since the analysis was performed only in the context of the land issue, it is necessary to proceed with it taking into account other perspectives, such as religion, customary law, national consciousness in the twentieth century, and collective and historical memory.

Key words: frontier, identity, Bratslavshchina, agrarian issue, peasantry.

References:

- Borisevych, S. A.** (2009). *Zakonodavche rehuljuvannja pozemelnykh vidnosyn ta jogho socialjni naslidky dlja Pravoberezhnoji Ukrainy (1793–1886 roky) [The Legislative Adjusting of Land Relations and his Social Consequences for Right-bank Ukraine (1793-1886 years)]*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Institute of history of Ukraine of NAN of Ukraine. Kyiv. [in Ukrainian]
- Borovikowsky, A.** (1909). *Otchet sudi [Judge's report]* (Vol. 3). St. Petersburg. [in Russian]
- Chornovol, I.** (2010). Istorioghrafija Avstraliji u svitli tezy Ternera [Historiography of Australia in the Light of Turner's Thesis]. *Rehionalna istoriia Ukrainy - Regional History of Ukraine* (4), 239–248). Kyiv [in Ukrainian]
- Chornovol, I.** (2015). *Komparatyvni frontyry: svitovyj i vitchyznjanij vymir [The Frontier Thesis: A Comparative Approach and the Ukrainian Context]*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]
- Eremin, N. V.** (1913). *Opyt razdeleniya Podolskoy gubernii na selskokhozyaytvennye rayony [Experience of division of Podolsk governorate into rural areas]*. Kamenets-Podolsk. [in Russian]
- Fitzpatrick, B.** (1947). The Big Man's Frontier and Australian Farming. *Agricultural History*, 21(1), 8-12. [in English]
- Haidai, O.** (2015). *Radjansjka spadshhyna v polityci pam'jati ta svidomosti naselennja Ukrainy 1991–2014 rr. (na materialakh Vinnycjkoji, Zhytomyrsjkoji, Cherkasjkoji ta Poltavskjkoji oblasti) [The Soviet Heritage in the Politics of Memory and Perception of the Ukrainian Population 1991–2014. (On the Materials of Vinnytsia, Zhitomyr, Cherkassy and Poltava regions)]*. (Extended abstract of Candidat's thesis). Institute of history of Ukraine of NAN of Ukraine. Kyiv. [in Ukrainian]
- Hrymych, M.** (2006). *Zvyhajeve cyviljne pravo ukrajinciv XIX – pochatku XX st. [Customary Law of the Ukrainians in the 19th – beginning of the 20th centuries]*. Kyiv. [in Ukrainian]
- Hurzhiy, I.** (1954). *Rozklad feodaljno-kriposnyckoji systemy v siljskomu ghospodarstvi Ukrainy [The Decay of Feudal Serfdom in Agriculture of Ukraine]*. Kyiv, 1954. [in Ukrainian]
- Kievskaya guberniya [Kiev governorate]** (1906) *Statistika zemlevladieniya 1905 g. [Statistical data on land tenure, 1905]*. St. Petersburg, (43) [in Russian]
- Komarnytskyi, O. B.** (2002). Mistechka Pravoberezhnoji Ukrainy i vybory do Vserosijskykh Ustanovchykh zboriv [The Right-Bank Ukraine Towns and the Elections to the All-Russian Constituent Assembly]. *Kraieznavsto - Regional Studies*, 1-4, 86–89 [in Ukrainian]
- Kryskov, A. A.** (2015). *Zemlevolodinnja i zemlekorystuvannja v ghubernijakh Pravoberezhnoji Ukrainy kincja XVIII – pochatku XX st. [Landownership and Land-tenure in Provinces of the Right Bank Ukraine in the end of 18th – the beginning of 20th centuries]*. (Extended abstract of Doctor's thesis). Pereyaslav-Khmelnytsky. [in Ukrainian]
- Mamonova, N.** (2015). Resistance or Adaptation? Ukrainian Peasants' Responses to Large-Scale Land Acquisitions. *Journal of Peasant Studies*, 42(3-4), 607-634. [in English]
- Masnenko, V. V.** (2018). Jak ukrajinsjki seljany staly vojnamy (do sociokulturnykh i militarykh aspektiv revoljuciji 1917–1921 rr.) [How Ukrainian Peasants Became Warriors (to Socio-cultural and Military Aspects of 1917–1921 revolution)]. In *Ukrainskyi selianyn - Ukrainian Peasant*. (19), 49-59). Cherkasy [in Ukrainian]
- Nagorna, L.** (2008). *Rehionaljna identychnistj: ukrajinsjkyj kontekst - Regional Identity: Ukrainian Context*. Kyiv. [in Ukrainian]
- Prysiazhniuk, Yu. P.** (1999). Mentaljnistj ukrajinsjkogho seljanstva v umovakh kapitalistychnoji transformaciji suspiljstva (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [The Mentality of the Ukrainian Peasantry in the Conditions of Capitalist Transformation of Society (second half of XIX – beginning of XX century)]. *Ukrainskyi istorychnyj zhurnal - Ukrainian Historical Journal*, 3, 23–33. [in Ukrainian]
- Rieber, A.** (2003). The Comparative Ecology of Complex Frontiers. In A. Miller, A. Rieber (Eds.), *Imperial Rule*, 178–210. Budapest, New York. [in English]
- Spiski po vsej Podolskoy gubernii lits, uchrezhdenij, obshchestv, tovarishchestv i kompanij, imeyushchikh pravo uchastiya v vyborakh zemskikh glasnykh na trekhletie s 1911 goda (1911) [Lists throughout all Podolsk governorate of persons, institutions, societies, associations, and companies entitled to participate in election of zemstvo deputies for the three years since 1911]. (1911). Kamenets-Podolsk. [in Russian]**
- Stepankov, V.** (1989, July 19). Homonilo Podillja... [Podillya Murmured...] *Prapor Zhovtnia - October Flag*. [in Ukrainian]
- Szajnocha, K.** (1865). *Two Years of our History. 1646, 1648.* (Vol. 1). Lviv. [in Polish].
- Troynitsky, A.** (1861). *Krepostnoe naselenie v Rossii po 10-y narodnoj perepisi [The Serf Population in Russia according to the 10th National Census]*. St. Petersburg. [in Russian]
- Trygub, P. M.** (2006). Seljanstvo Ukrainy na vyborakh do Ukrajinsjkykh Ustanovchykh zboriv [The Peasantry of Ukraine in the Elections to the Ukrainian Constituent Assembly]. *Ukrainskyi selianyn - Ukrainian Peasant*. (10), 278–281. [in Ukrainian]
- Vasilchikov, A.** (1876). *Zemlevladienie i zemledelie v Rossii i drugikh evropejskikh gosudarstvakh [Land tenure and agriculture in Russia and other European states]* (Vol. 2). St. Petersburg. [in Russian]

.....
Vasyljev, V., Linn, V. (1997) *Kolektyvizacija i seljanskyj opir na Ukrajinі (lystopad 1929 – berezenj 1930 rr.) [Collectivization and Peasant Resistance in Ukraine (November 1929 – March 1930)].* Vinnytsia. [in Ukrainian]

Статтю надіслано до редколегії 06.08.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 04.09.2020 р.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(477) «18»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-83-89>**Ірина Кривошея**

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: iiivahnuk@i.uaORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/X-2583-2019>Scopus-Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57218539738>**Київський митрополичий хор у XIX столітті: реконструкція одягу півчих**

Анотація. Мета – проаналізувати відому інформацію про основні предмети чоловічого гардеробу міщан у XIX столітті та порівняти її з відомостями про одяг хористів. Відтворити образи урочистого вбрання півчих Київського митрополичого хору за допомогою писемних архівних та візуальних (картин і фото) джерел. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності, науковості, міждисциплінарності. Культурно-антропологічний підхід до проблеми передбачає вивчення людини на основі відтворення соціальних зв'язків у певній локації. У цьому випадку вивчається елемент повсякдення, одяг хористів через систему функціонування хорів та їх взаємодію. Застосовано такі загальноісторичні методи: історико-генетичний, термінологічного аналізу, порівняльний. Використання проблемно-хронологічного методу передбачає систематизацію подій в хронологічній послідовності, що дозволило прослідкувати можливості використання парадного одягу хористів не для одного хору, а також те, як на ці процеси впливали економічні чинники. **Наукова новизна** роботи полягає в оприлюдненні нових джерел та спробі реконструювати урочистий та повсякденний одяг чоловіків та хлопчиків, які були півчими Митрополичого хору у XIX столітті. **Висновки.** Завдяки збереженню архівним джерелам, а також зразкам художнього мистецтва XIX століття дізнаємося про стиль, матеріал з якого було виготовлено тканину та колір, а також елементи гардеробу хористів. Проведений порівняльний аналіз дозволяє стверджувати, що повсякденний одяг півчого нічим не відрізнявся від одягу міщанина середнього достатку. Основними елементами гардеробу були картуз, шинель, сюртук, штани та тулуп. Для їх пошиття використовувалися недорогі тканини – нанка, сукно, пестрядь. На відміну від повсякденного, урочистий одяг Митрополичих півчих вирізнявся використанням дорогої оксамитової тканини червоного або синього кольору з позолоченими оздобленнями та китицями. Зібрана інформація допоможе читачу уявити зовнішній вигляд Митрополичих півчих XIX століття.

Ключові слова: Маковський В. Є., Митрополичий хор, повсякденний одяг півчого, урочистий одяг півчого, XIX століття.

Постановка проблеми. Процеси глобалізації та культурне взаємопроникнення не заважають багатьом націям зазірати в колективне підсвідоме та прагнути збагнути у чому ж власна сила та неповторність. Історія церковних хорів Київської єпархії дозволяє розкрити чимало аспектів культурної неповторності українців через призму музичної культури та повсякдення її творців. До таких належить й спроба з'ясувати те, який одяг носили півчі одного конкретного хору – Митрополичого. Вивчення деталей повсякдення цього хору робить публікацію актуальною.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Дослідження матеріальної культури – тема не нова. Інтерес до вивчення зовнішнього вигляду давно існує в істориків, етнографів, краєзнавців та культурологів. Відтак, є чимало праць українських та російських дослідників, в яких побіжно йдеться про моду XIX століття у містах та селах Російської імперії. Переважно вивчалось буденне вбрання різних верств суспільства. Для порівняння буденного гардеробу міщан XIX століття з гардеробом півчих Митрополичого хору в статті задіяні матеріали, зібрані в праці Л. Беловінського [Беловинский, 1995]. Предмети урочистого та буденного гардеробу півчих ще не були предметом наукових досліджень. Більшість інформації для публікації почерпнуто з архівних джерел та творів мистецтва. Використано справи фондів Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря (Ф.169) та Києво-Печерської Лаври (Ф.128) Центрального державного історичного архіву міста Києва, в яких є дані про одяг хористів або їхні звернення з проханнями про матеріальну допомогу на поновлення гардеробу.

Мета статті – проаналізувати наявну інформацію про основні предмети гардеробу міських чоловіків у XIX столітті та порівняти її з інформацією про одяг хористів. Відтворити образи урочистого вбрання півчих Київського митрополита за допомогою інформації з архівних джерел, картин та фото.

Виклад основного матеріалу. Одяг – це предмет матеріальної культури, який несе багато інформації про його власника. За зовнішнім виглядом можна визначити соціальний статус, матеріальну забезпеченість, характер людини і навіть професійну приналежність. Головний атрибут одягу лікаря – це білий халат, військового – мундир, священника – риза тощо. Особливий тип одягу був і в півчих Митрополичого хору – найпрестижнішого церковного хору єпархії, до якого мріяли потрапити чи не усі чоловіки та хлопчики (жінки здебільшого не допускалися ні до співу, ні до читання у церкві), які мали хист до співу. Привабливим для майбутніх хористів був досить банальний фактор – забезпечення продуктами та одягом. Київські архієреї у XIX столітті добре дбали про своїх підопічних: дорослим півчим, окрім повного забезпечення, виплачували ще й невеликі кошти, а малі отримували освіту за училищною програмою.

У Архієрейського хору було два комплекти одягу: повсякденний та для урочистих богослужінь. Повсякденним одягом півчих забезпечував Митрополичий дім. На той час він нічим не відрізнявся від одягу звичайного міського жителя середнього достатку. До прикладу, киянин у XIX столітті носив сюртук (на початку XIX століття був нижче коліна, але з кожним десятиліттям ставав коротшим). Молодь носила однобортні піджаки, що нагадували сильно укорочений сюртук. Щодо кольорової гами, то найчастіше використовувалася тканина чорна або темні відтінки інших кольорів. Верхній одяг підшивався шовковою або шерстяною оборкою в колір тканини. Літом для пошиття одягу використовували легкі світлі тканини, інколи в клітинку. У 40-х роках у чоловічу моду входять однобортні або двобортні жилети з коміром із напівсукна, оксамиту, плюшу, білого і кольорового піке. Прості панталони з атласними лампасами або відстроченими швами, або брюки, які носили з піджаками. Головними уборами були фуражки і картузи [Беловинский, 1995: 101].

Як зазначає Беловінський Л.: «В 70 – 80-х гг. мужская мода окончательно стабилизировалась, шло только упрощение линий. В этот период появляются брюки современного типа, с заглаженной складкой, без штрипок, с отворотами внизу» [Беловинский, 1995: 103]. У кінці XIX – на початку XX століття костюм із піджаком або сюртуком став повсякденним одягом, а у 1910-х роках піджак – базовим елементом гардеробу для чоловіків різного віку та статусу. У теплу пору року використовували білі або світлі тканини, поєднуючи темний верх зі світлим низом і навпаки. Інколи доповнювали такий костюм жилетом.

Модні тенденції у XIX столітті існували, але їх дотримувалися переважно заможні верстви населення, адже це було дорогим задоволенням. Міщани одягалися у змішаному стилі, використовуючи в одязі елементи традиційного народного костюма та спрощеного міського. Тільки купці, більш заможна верства населення, тяжіли до дворянства як у побуті, так і в одязі. Беловінський Л. звертає увагу на процеси культурної дифузії в одязі: «Квалифицированные рабочие непременно приобретали хорошо сшитую пиджачную пару, котелок, носили галстук на стоячих накрахмаленных воротниках, а иногда и сюртук с жилетом. В целом разрушение сословных перегородок вело к стиранию резких границ и во внешнем облике, а разнородные настроения приводили даже к своеобразной «диффузии» в костюме» [Беловинский, 1995: 104].

З архівних джерел відомо, що саме входило до гардеробу півчих Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1843 році [ЦДІАК. Ф.169. Оп.2 (ст.5, §14). Спр.7. Арк.5]. До набору повсякденного одягу для дорослих хористів належали: суконна шинель на підкладці (на 3 роки), суконний сюртук (на 2 роки), нанковий сюртук, нанкові штани, суконний картуз, 3 пари білизни та 15 рублів на чоботи (на 1 рік). Малих півчих забезпечували простим тулупом із суконною підкладкою (поки не зноситься), суконним сюртуком на підкладці та теплим картузом (на 2 роки), пестрядєвим літнім халатом, нанковим літнім сюртуком, нанковими штанами, нанковим жилетом, теплою нанковою ватною курткою, 3-ма парами білизни, 2-ма парами чобіт, картузами суконними літніми (на 1 рік).

У праці Беловінського Л. В. знаходимо пояснення та зображення зазначених предметів гардеробу та матеріалів, з яких вони були виготовлені: «Сюртук (рис. 1) [Беловинский, 1995: 106] – мужская одежда до колен или немного выше, одно- или двубортная, глухая или с открытой грудью, со стоячим или отложным воротником, в талию, с узкими длинными рукавами» [Беловинский, 1995: 106]. Сюртуки були на дві пори року – тепло та холодну. Легкі сюртуки для дітей та дорослих виготовляли з нанка – однієї із найдешевших бавовняних тканин: грубої, щільної, жовтуватого або сірого кольору [Беловинский, 1995: 35]. Таку тканину використовували здебільшого бідняки. Теплі сюртуки виготовляли із сукна – щільна тканина з вовняного або напіввовняного прядива, на лицьовій поверхні якої утворюється

повстяноподібний застил, що закриває переплетення ниток [Словник української мови, 1978: 831].

Рис. 1. Сюртуки. XIX століття

Чоловіки та хлопчики хористи носили також картузи (рис. 2) [Верещагін, 1880 – 1901] – «мужской головной убор типа фуражки (рис. 3) [Верещагін, 1866] с высоким околышем и низкой полужесткой тульей, с козырьком, суконный, полотняный либо меховой, имевший высокой отворотный клапан сзади» [Беловинский, 1995: 105]. Завдяки картинам «Парень в черном картузе» та «Бурлак в фуражке» відомого російського художника XIX століття Василя Верещагіна можна побачити, як саме виглядали головні убори. На картинах цього художника є безліч зображень людей в різноманітних головних уборах.

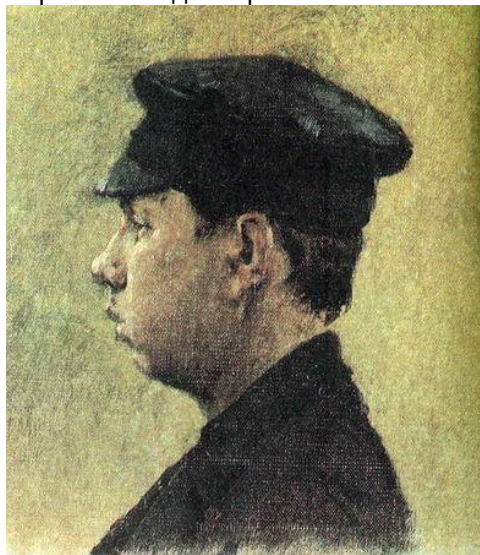

Рис. 2. Верещагін В. Хлопець в чорному картузі. 1880 – 1901 рр.

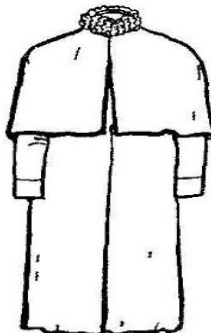
Рис. 3. Верещагін В. Бурлак у фуражці. 1866 р.

Ще одним цікавим елементом гардеробу, який згадується у переліку одягу для хлопчиків, був літній халат – предмет напівдомашнього образу із пестряді – дешевої тканини, яка виготовлялася із залишків прядива різної якості (льон, шерсть) та різного кольору, що мала злегка шерстку поверхню. Колір зазвичай був строкатий, інколи в дрібну клітинку.

Оскільки Архиерейський хор був на повному утриманні, то півчі час від часу зверталися безпосередньо до Київського митрополита з проханнями оновити гардероб: «Сюртуки обветхли... ничего нет кроме шинелей». Таке прохання було написане 1816 року до Іринія Фальковського. Наступного ж дня митрополит дав завдання «Главному Надзирателю певчих», щоб той склав список необхідного одягу для півчих хору, а потім: «Объявить всем певчим, что одежда и прочие принадлежности, будут им впредь доставляемы по точной силе сего печатного Расписания, сверх которого не должны они ничего более требовать» [ЦДІАК. Ф.169. Оп.1. Спр.51. Арк.21]. Схоже звернення надійшло 13 вересня 1818 року, у якому півчий Сергій Окулевич пише «Прошение» до митрополита Іринія і просить дозволу харчуватися у монастирській трапезній та виділення коштів на одяг, пояснюючи, що походить із бідної сім'ї, яка

.....
не може забезпечити найпростіших потреб. Щедрий митрополит розпорядився виділити 30 рублів для хлопця [ЦДІАК. Ф.169. Оп.1. Спр.51. Арк.24]. А 25 вересня 1818 року до нього звертається хорист Костянтин Розумовський, який зазначає, що його шинель надто стара, тому просить грошей на зимовий одяг. У відповіді вказано, що потрібно виділити 37 рублів, а шинель повернути [ЦДІАК. Ф.169. Оп.1. Спр.51. Арк.26].

Так, зі звернень хористів до митрополита дізнаємося, що до того, як в моду ввійшли сюртуки, найпоширенішим верхнім одягом була шинель (рис. 4). Прообраз шинелі з'явився в російській армії наприкінці XVIII століття. Поступово цей елемент чоловічого гардеробу перейшов у цивільну моду. З XIX століття суконні шинелі взимку носила значна частина чоловічого населення – від гімназистів і студентів до пожежників та держслужбовців [Беловинский, 1995: 102]. Не стали винятком і митрополичі півчі. Гімназисти носили двобортні шинелі світло-сірого кольору, прикрашені двома рядами срібних гудзиків. Шинелі шили із сукна на хутряній підкладці або драпі – все залежало від рівня достатку.

Шинель. 1840 е.гг

Рис. 4. Шинель. XIX століття

Щодо урочистого одягу Митрополичих півчих, то це була своєрідна професійна уніформа, яка повинна передавати єдність хору та його статус, а також урочистість богослужбового дійства. Урочиста форма не зберігалася у хористів, а лише видавалася їм за потреби. Такою потребою міг бути візит півчих разом із Митрополитом до столиці імперії, або ж навпаки – візит імператора до Києва. На найбільші православні свята півчі також одягали урочистий одяг: на Великдень, Різдво, Успіння Богородиці, храмове свято тощо. За урочистими костюмами доглядала спеціально уповноважена особа. Ця людина займалася також і закупкою тканин та замовленням нового одягу. При Києво-Печерській лаврі існувала швейна майстерня, яка забезпечувала потреби монастирської братії, священників, митрополита та півчих одягом.

Пошив урочистого одягу для півчих вартував чималих коштів, тому не рідко зустрічалися випадки, коли старий урочистий одяг у Архієрейського хору купували управління монастирів та соборів менш заможних. Такий випадок зафіксовано в одному із джерел. Києво-Печерська лавра пропонує Софійському Собору купити такий одяг: «В настоящее время имеют в Лавре форменную одежду певческого хора не встречается надобности, потому нахожу возможность уступить таковую Киево-Софийскому Кафедральному Собору: 11 кунтушей больших во всей исправности с новыми приборами шнуров и кистей по 50 руб. – 550 руб., 2 кунтуша малых с такими же приборами шнуров и кистей по 44 руб. – 88 руб. и 9 кунтушей таких же (малых) с подержанными приборами шнуров и кистей по 38 руб. – 342 руб. А всего 22 кунтуша в общей сложности стоят 980 руб» [ЦДІАК. Ф.128. Оп.1заг. Спр.2799. Арк.6].

Виникає запитання: чому Києво-Печерській лаврі більше не потрібна урочиста форма одягу для півчих? Очевидно тому, що Митрополича кафедра, а відповідно і Митрополичий хор у 1880-х роках були при Софійському Соборі. Протоієрей П. Лебединцев, який дбав про одяг митрополичих півчих при Соборі вважає, що Лавра завищує ціну на одяг: «Бывшая несколько лет в употреблении певческая форменная одежда не может быть принята от Лавры за объявленную цену так как пошить 12 кунтушей на больших ростом и 12 на малых ростом из нового материала обойдется лишь 480 рублей» [ЦДІАК. Ф.128. Оп.1заг. Спр.2799. Арк.6]. Підтвердженням того, що Софійський Собор не придбав одяг у Києво-Печерської лаври, є фото кінця 1880-х років (рис. 5) [Пархоменко].

На ньому зображений той самий хор, для якого Петро Лебединцев хотів придбати одяг, – славнозвісний хор регента Якова Калішевського (по центру). Чітко видно, що півчих рівно 24 – 12 дорослих та 12 малих. Очевидно, що для хористів Софійського собору пошито дешевший варіант урочистої форми для півчих, який відрізнявся від усталеної церковної моди початку та середини XIX століття. Тоді святковим одягом для півчих митрополита слугували кунтуші

червоного або синього кольору із дорогої тканини, прикрашені позолоченим орнаментом та китицями. Такий одяг бачимо на картинах.

Рис. 5. Яків Калішевський (у центрі) з хором київського Софійського собору, кінець 1880-х рр.

Відомий російський художник XIX століття, член Петербурзької Академії художніх мистецтв Володимир Єгорович Маковський у своїй картині «Півчі на кліросі» (рис. 6) [Маковський, 1870] зобразив хористів в урочистому вбранні під час богослужіння. На цій картині зображено п'ятьох дорослих чоловіків одягнених у яскраві червоні кунтуші, прикрашені позолоченими стрічками вздовж коміра, на рукавах та на плечах, а також із золотистими китицями. Картина зберігається у Севастопольському художньому музеї ім. М. П. Крошицького.

Рис. 6. Маковський В. Є. Півчі на кліросі 1870 р.

Висновки. Отже, повсякденний одяг хориста нічим не відрізнявся від одягу звичайного міського жителя XIX століття середнього достатку. Півчі одягалися просто, тканини були дешевими. Але варто зауважити, що нові предмети гардеробу шили за потребою хористів, інколи щороку. Основними елементами гардеробу були картуз, шинель, сюртук, штани та тулуп; нижньою білизною та чоботами півчих також забезпечували. Для їх пошиття використовувалися недорогі тканини – нанка, сукно, пестрядь. А от урочиста форма одягу Митрополичих півчих була вишуканою та дорогою, для її пошиття використовували оксамитову тканину червоного або синього кольору з позолоченим оздобленням та китицями. Презентабельність Митрополичого хору була важливою і на такому вбранні не економили. Тільки наприкінці XIX – на початку XX століття відбувається поступовий відхід від пишності в одязі. Особливо в урочистому, хоча і буденний також спрощується. Поступово починають домінувати прості лінії та форми. Кольори також використовували менш яскраві, без позолоти та коштовних оздоблень. Навіть золоті та срібні ґудзики у чоловічому повсякденному гардеробі стають великою рідкістю. Зібрана інформація допоможе сучасному читачу краще уявити зовнішній вигляд Митрополичих півчих XIX століття, а також буде маленькою сходиною до наступних досліджень.

Джерела та література:

- Беловинский, Л. (1995). *История русской материальной культуры: Учебное пособие. Часть I.* Москва: Издательство МГУК, 112 с.
- Білодід, І. (ред.). (1978). *Словник української мови* (в 11 т. Т.9). Київ: Наукова думка. 831 с.
- Верещагин, В. (1866). *Бурлак в фуражке*. URL: <https://www.booksite.ru/vereschagin/13.html>
- Верещагин, В. (1880-1901). *Парень в черном картузе*. URL: https://www.booksite.ru/vereschagin/13_4.html
- Маковский, В. (1870). *Певчие на клиросе*. URL: <https://vsdn.ru/museum/catalogue/exhibit13916.htm>
- Пархоменко, Л. Легендарний Яків Калішевський в українській хорівій культурі. URL: <https://parafia.org.ua/person/kalishevskiy-yakiv/comment-page-1/>
- ЦДІАК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Ирина Кривошея

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Київський митрополичий хор в ХІХ столітті: реконструкція одягу півчих

Анотація. *Цель – проаналізувати відому інформацію про основні предмети чоловічого гардероба горожан в ХІХ столітті і порівняти її з даними про одяг хористів. Відтворити образи торжественного наряду півчих Київського митрополичього хору з допомогою письмових архівних і візуальних (картин і фото) джерел.*

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, системності, науковості, міждисциплінарності. Культурно-антропологічний підхід до проблеми передбачає вивчення людини на основі відтворення соціальних зв'язків в певній локації. В даному випадку вивчається елемент повсякденності, одяг хористів через систему функціонування хорів і їх взаємодія. Застосовані наступні загальноісторичні методи: історико-генетичний, термінологічного аналізу, порівняльний. Використання проблемно-хронологічного методу передбачає систематизацію подій в хронологічній послідовності, що дозволило прослідкувати можливості використання парадного одягу хористів не для одного хору, а також те, як на ці процеси впливали економічні фактори. **Наукова новизна** роботи заключається в відкритті нових джерел і спробі реконструювати торжественний і повсякденний одяг чоловіків і хлопчиків, які були півчими Митрополичього хору в ХІХ столітті.

Висновки. *Благодаря сохранившимся архивным источникам, а также образцам художественного искусства ХІХ століття узнаем о стиле, материале из которого было изготовлено ткань и цвет, а также элементы гардероба хористов. Проведенный сравнительный анализ позволяет утверждать, что повседневная одежда певчего ничем не отличалась от одежды горожанина среднего достатка. Основными элементами гардероба были картуз, шинель, сюртук, брюки и тулуп. Для их пошива использовались недорогие ткани – нанка, сукно, пестрядь. В отличие от обычной, торжественная одежда митрополичьих півчих отличалась использованием дорогой бархатной ткани красного или синего цвета с позолоченной отделкой и кистями. Собранный информация поможет читателю представить внешний вид митрополичьих півчих ХІХ століття.*

Ключевые слова: *Маковский В. Е., Митрополичий хор, повседневная одежда певчего, торжественная одежда певчего, ХІХ століття.*

Iryna I. Kryvosheia

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

**The Kyiv Metropolitan Choir in the XIX century:
reconstruction of choirmen's clothes**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the known information about the main items of men's wardrobe of the bourgeois in the XIX century and compare it with the data on the choirmen's clothes. To recreate the images of the ceremonial choirmen's clothes of the Kyiv Metropolitan Choir using written archival and visual (paintings and photos) sources. **The research methodology** is based on the principles of historicism, consistency, scientific character, and interdisciplinary. The cultural and anthropological approach to the problem involves the study of a person on the basis of the social ties reproduction in a particular location. In this case, the element of everyday life, the clothes of*

the choirmen are studied through the system of the choirs' functioning, and their interaction. The following general historical methods were applied: historical-genetic, terminological analysis, and comparative. The use of the problem-chronological method presupposes the systematization of events in chronological sequence, which made it possible to trace the possibilities of using the ceremonial clothes of choirmen for more than one choir, as well as how these processes influenced on economic factors. **The scientific novelty** of the article consists in the disclosure of new sources and an attempt to reconstruct the ceremonial and everyday clothes of men and boys who were the choirmen of the Metropolitan Choir in the XIX century. **Conclusions.** Thanks to the saved archival sources, as well as samples of art in the XIX century, we learn about the style, the material from which the fabric and color were made, as well as the elements of the choirmen's wardrobe. The comparative analysis allows us to assert that the daily clothes of the choirman did not differ in any way from the clothes of the middle-class bourgeoisie. The main elements of the wardrobe were a cap, an overcoat, a frock coat, trousers, and a sheepskin coat. For its sewing were used inexpensive fabrics such as nankin, cloth, and motley fabric. The difference from the usual and ceremonial clothes of metropolitan choirmen was distinguished by the use of red or blue velvet fabric with gilded trim and tassels. The collected information will help the reader to imagine the appearance of the metropolitan choirmen of the XIX century.

Key words: Makovskiy V.E., the Metropolitan Choir, daily clothes of a choirman, ceremonial clothes of a choirman, XIX century.

References:

- Belovinskiy, L.** (1995). *Istoriya russkoy materialnoy kultury: Uchebnoe posobie* [History of Russian Material Culture: Textbook.]. Chast I. Moskva: Izdatelstvo MGUK, 112 s. [in Russian].
- Bilodid, I. (red.)**. (1978). *Slovnnyk ukraïnskoi movy* [Ukrainian language Dictionary] (v 11 t. T.9). Kyiv: Naukova dumka. S. 831. [in Ukrainian].
- Vereshchagin, V.** (1866). *Burlak v furazhke* [Burlak in a peaky cap]. URL: <https://www.booksite.ru/vereschagin/13.html>. [in Russian].
- Vereshchagin, V.** (1880-1901). *Paren v chernom kartuze* [The guy in the black cap]. URL: https://www.booksite.ru/vereschagin/13_4.html. [in Russian].
- Makovskiy, V.** (1870). *Pevchie na klirose* [Choirmen on the choir balcony]. URL: <https://vstdn.ru/museum/catalogue/exhibit13916.htm> [in Russian].
- Parkhomenko, L.** *Leghendarnyj Yakiv Kalishevsky v ukrainskij khorovij kulturi*. [Legendary Yakiv Kalishevsky in Ukrainian choral culture]. URL: <https://parafia.org.ua/person/kalishevskiy-yakiv/comment-page-1/>. [in Ukrainian].
- CDIAK** – Centralnyj derzhavnyj istorychnyj arkhiv Ukrainy, m. Kyiv [Central State Historical Archives]. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 23.07.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 01.09.2020 р.

Олена Авдєєва

Бердянський державний педагогічний університет

кандидат історичних наук, доцент

e-mail: lennitsa@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1248-7819>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/G-3173-2019>

Образ відьми в уявленнях мешканців Північного Приазов'я у ХХ–ХХІ століттях

Анотація. Метою статті є відтворення образу відьми в уявленнях мешканців Північного Приазов'я у ХХ–ХХІ столітті на основі польових матеріалів, зібраних під час археографічних експедицій у підрегіоні, висвітлення основних аспектів відьомських практик у повсякденному житті суспільства. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні методів аналізу, синтезу та узагальнення з універсальними принципами історизму та наукової об'єктивності, що дозволили проаналізувати зібрані матеріали та детально відтворити образ відьми в уявленнях мешканців Північного Приазов'я. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що спираючись на матеріали польових досліджень, проведених у населених пунктах Північного Приазов'я на початку ХХІ століття, було детально відтворено образ відьми в уявленнях мешканців підрегіону у ХХ–ХХІ століттях. Проаналізовано ставлення населення до відьом, особливості взаємодії та захисту від чорної магії. **Висновки.** Образ відьми є одним з ключових в українській демонології. Згадки про відьом зустрічаються в абсолютній більшості інтерв'ю, зібраних під час експедицій Північним Приазов'ям. Не зважаючи на десятиліття радянської атеїзації, процеси урбанізації та глобалізації, образ відьми є стійким явищем повсякденного життя. Респонденти під час інтерв'ю відповідали на запитання щодо наявності відьом у населеному пункті, їх негативних дій по відношенню до інших, особливостей життя та зовнішнього вигляду, методів ідентифікації та захисту. Частина респондентів заперечувала сам факт існування відьом у сучасному світі, частина детально описувала досвід взаємодії з ними (свій власний чи знайомих та родичів). Основні сюжети розповідей стосувались проблем крадіжок молока, перевертництва, різноманітного шкідництва, розлучення подружжя, специфічної смерті, передачі сили спадкоємцям.

Ключові слова: відьма, відьмак, чорна магія, усна історія, Північне Приазов'я.

Постановка проблеми. У сучасній Україні триває процес переосмислення традиційної духовної культури українського народу. Поступово зникають носії традиційних знань і без належного збирання та упорядкування цінна інформація переходить у категорію невідновлюваної. Північне Приазов'я як полікультурний підрегіон Південної України в останнє десятиліття стає об'єктом наукових пошуків, здебільшого у царині збереження традиційної культури. У народній свідомості значне місце все ще посідають міфологічні уявлення, зокрема, віра у таких надприродних істот як відьми. Збирання емпіричного матеріалу з подальшим його аналізом не втрачає наразі актуальності.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Сучасні розвідки стосуються переважно вірувань в межах цілої України [Борисенко, 2003 : 4-10]. Дослідниця Ю. Буйських висвітлює міфологічні вірування українців не лише у загальному контексті [Буйських, 2012 : 64-72], а й у регіональному [Буйських, 2013 : 78-84]. Уявлення про потойбічний світ, які побутували на Одещині, висвітлює Г. Захарченко [Захарченко, 1999 : 40-44]. Локальний образ відьми розкриває у своїй розвідці А. Світлиць [Світлиць, 2016 : 105-110].

Джерельну базу дослідження становлять матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям. На кафедрі історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету існує наукова школа, представники якої займаються проблемами історичного розвитку підрегіону. З початку 2000-х років на кафедрі формується архів інтерв'ю, до якого мають доступ усі зацікавлені особи. Основна частина респондентів є мешканцями Північного Приазов'я у віці понад 75 років. Акцент в анкетах зроблено на спогадах до 1945 року. Окремий блок запитальника присвячений обрядовості та демонології. Ряд інтерв'ю наразі опубліковані [Лиман, 2011 : 34-326].

Мета статті – базуючись на польових матеріалах, зібраних в межах підрегіону, розкрити образ відьми в уявленнях мешканців Північного Приазов'я у ХХ–ХХІ століттях.

Виклад основного матеріалу. Віра у відьом є поширеним явищем в Україні загалом, та у Північному Приазов'ї зокрема. Вона не зникла під тиском атеїзації радянського суспільства, процесів урбанізації та глобалізації. Хоча й зазнала певних трансформацій. До запитальника для археографічних експедиції, розробленого на кафедрі історії та філософії Бердянського

державного педагогічного університету, були включені питання про наявність/відсутність відьом у населеному пункті, їх можливу шкоду, зовнішній вигляд, заходи з протидії їх впливам тощо. Відповіді респондентів щодо існування відьом були неоднотайними. Деякі респонденти заперечували їх наявність у цьому світі, деякі описували власний досвід взаємодії з ними. При цьому більшість переповідали спогади своїх родичів чи знайомих та наголошували, що раніше відьом було більше, вони були сильнішими. Основні сюжети, висвітлені під час інтерв'ю, присвячувались проблемам крадіжок молока, перевертництва, різноманітного шкідництва, «розведення» подружжя, специфічної смерті тощо.

За народними віруваннями відьми є своєрідними посередниками між світом живих та потойбіччям. Це дає їм надприродні сили та можливість шкодити людям. Для того, щоб взаємодіяти з відьмою або ж уникати її, необхідно знати надійні прикмети, за якими можна розпізнати відьму у своєму оточенні. Серед найбільш розповсюджених ознак родимої відьми часто називали хвіст: «Якщо в сім'ї було сім дівчат, а хлопця не було – то одна з них мала бути відьмою. Родима відьма має хвіст, який уві сні висувається. У дорослої відьми він у шерсті, а у маленької голий» [Інтерв'ю №30 : 140]; «Розказують, баба була на селі [...], кажуть, вона відьма... Так ото як пішли діти подивитися, чи є і неї хвіст (бо відьми ж з хвостами), та хотіли подивитися, так кажуть: як задрали спідницю, хвіст з долоню був завбільшки. Так вона лаялася тоді» [Інтерв'ю №14 : 82]. Тетяна Гончаренко в інтерв'ю розповідала, що коли вона була маленька, то у селі померла жінка, яку вважали відьмою: «От мама пішли обмивать її, вона вмерла. А кажуть, у ведьми должен хвостик быть, ну, іззаді, на початку того... заду хвостик. Прийшла мама, а я кажу: «Ма, ну шо, баба Сусанна ведьма?». Так вони мене чуть не били: «Я тобі дам, ведьма! Хто це тобі наказав, ведьма? Обикновенна жінка». «А вона з хвостиком була?» [Інтерв'ю №50 : 232].

Більшість опитаних стверджували, що зовнішньо відьма нічим не відрізнялася від інших. Подекуди ідентифікація відбувалась доволі ірраціонально: «вона худенька така була і той...називали «ведьма» [Інтерв'ю №50 : 232]; «казали, що вона відьма була... А хтозна, я ж так не бачила» [Інтерв'ю №10 : 65]; «Ну, вона така була, ходила неопрятна, ліцом некрасива якась така була, химерна вона на ліце» [Інтерв'ю №41 : 180]. Наводились й більш специфічні зовнішні ознаки: «Ну, в нас большинство їх називають по усах, да. У неї уси, як у мужика, у відьом. Оце так» [Інтерв'ю №48 : 220].

Однак найчастіше відьом розпізнавали по їх поведінці та вчинках: «невеличка бабка така. І то в неї у дворі одної снігу немає... Як моя мати послала невістку до неї поворожити, її і ще сусідську дівчину. Ну, вони пішли зимою через річку, а у річці очерет старий, а в очереті нанесло снігу. А наша невістка і каже: «Чортова баба, що вона поміла чи не поміла, а ми так мучимось!» Ну, і все. Пішли вони, через річку перейшли і пішли до неї. А в неї снігу немає у дворі. Зайшли у хату — вона сидить, в куточку там сидить і каже: «А тобі я ворожить не буду!» [на нашу]. А вона: «Бабусю, ну, чого Ви мені не будете ворожить?» (а вона на зорі ворожила). « Ну чого, я тобі сказала шо не буду, ти мене тільки шо лаяла». Оце таке! «Ми ж у річці були, а Ви хтозна-де!» Каже: «Ти мене тільки шо лаяла». Оце таке!» [Інтерв'ю №67 : 298].

Більшість респондентів розпізнавали відьом за поганими вчинками та специфічною поведінкою. Свідками цього вони ставали або особисто, або їм переповідали про ці випадки знайомі та родичі: «у нашем селі була одна бабка, вона только вред робила людям, всяку гадость підсипала, підливала на перехресті, кажуть: «Це баба К[...] делае». ... Вона Богу не вірила, вона це вообще, сміялася, в 12 часов ночі вийде, по садку ходе, шось балакае, шось сміється, нечеловеческим голосом кричить. Оце така баба в нас» [Інтерв'ю №1 : 37]; «І кой-шо вона шептала дійствительно, було прийде, я пам'ятаю, в нас кішка така була хароша, вона прийшла, каже: «Яке красиве кошенья! Я, мабуть, його заберу». На другий день воно здохло» [Інтерв'ю №41 : 180]; «Вона пагано робила людям. Усе пагано. Вона мого сина оце Володую розвела» [Інтерв'ю №9 : 60]. Довіру викликала інформація щодо відьом, яку надавали представники Церкви: «А в нас приїжджає сюди піп каждую неділю. Приглашають і читає він і молебень, і співають, так він заходе і каже, поздоровається, і каже: «Тут есть відьми, я не могу работать». Выходе одна за одною і ото такі» [Інтерв'ю №10 : 224].

У спогадах очевидців поширеним є сюжет про відьму, «жінку в білому», яка бігає посеред ночі та лякає перехожих: «йду з гульні, провів дівку й іду... Коли передо мною вискочила шось таке удіте в білому, напнуте, — каже, — я аж так здригнувся, так, — каже, — видно, якась відьма» [Інтерв'ю №10 : 65]; «Іде баба Варивониха і білою простельною обіпнута. Це ж називається вже ж відьма у дванадцять час ночі» [Інтерв'ю №12 : 72]. Однак респонденти припускали, що то «хтось налякав». Зустрічались розповіді і про свідомі лякливі розіграші, які спирались на подібні сюжети. Марія Безугла розповідала, що жили на одній вулиці дві дівчинки і була в них «сусідка-ровесниця», яка захотіла їх налякати. Вдягла сусідка на себе довгу білу сорочку, взяла у руки простирадло, дочекалась коли пізно ввечері дівчата підуть додому і

.....
вискочила за ними. Пізніше подруги довго розказували у селі, що за ними відьма ганялась. Лише у старості сусідка зізналась їм, що то вона їх лякала [Інтерв'ю №35 : 152].

Важливою ознакою відьми є її здатність до перевертництва. До найпоширеніших варіантів перевтілення варто зарахувати кішку, переважно чорну: «А йдуть же ж шляхом, біжить кішка, вони вдарять, воно перевернулося та й пішла. Да, вдарили кішку, а на друге... утрім іде жінка крива» [Інтерв'ю №12 : 72]; «двері одчинив, кішка вискочила, і він вдарив ту кішку по голові. На другий день це ж ходили через город, до баби Олени, по воду, через город, і ви ж ходили. Іде баба Кайдиха і голова перев'язана. Значить це відьма, відьма» [Інтерв'ю №63 : 291]. Фіксувались розповіді про перетворення на собаку: «А в сусідки в нашої собака був біленький, та йшов її батько з гульнів, це ще не за мене було, біжить їхня собачка, він узяв її на руки, несе додому, приходять до хати, а з сіней як загавка їхній собачка, так він так злякався, що й двері вибив» [Інтерв'ю №14 : 82].

У спогадах респонденти часто згадували не якусь конкретну істоту, а щось «чорне» та «лохмате»: «Іду вечором по улиці, тут раз, шось на плечі стрибнуло таке в шерсті як кіт, я схватив руками і так у кулаку держу і йду в хату. Не видно було нічого в руках, а кулаки так і держав зжати. І кажу жінці: «Отут ріж понад кулаками». Різнула жінка. А наутро дивиться: кума йде з перев'язаною рукою. А її питають: «Чого руки перев'язані?» «Та порізалась» [Інтерв'ю №62 : 288]. Євдокія Писаренко розказувала, як одного разу її брат відмовився підвозити відьму і, коли ночував у машині, йому всю ніч спати заважало «щось чорненьке». Після повернення додому та сама істота кинулась йому під ноги і він упав у воду з мосту [Інтерв'ю №67 : 298].

Зустрічаються оповідання і про перевтілення у неживі об'єкти: «колесо котиться. «Візьмемо колесо та й уловимо». Вловили і одрубали одну спицю. А утрім баби немає, не виходе. Шо таке? Вони туди, а в неї рука перев'язана, без пальця вона» [Інтерв'ю №14 : 81].

Вважалося, що до перевертництва відьми часто вдавались під час крадіжок молока. Тетяна Гончаренко згадувала, як її дід намагався простежити за відьмою, яка відбирала молоко у його корови. На другу ніч стеження він спіймав її на гарячому: « І він начав її бити, і перебив, коли він її бив, так вона стала лохмата і зробилася чорна.... Бросив дед, вона ж пішла. Виходе ж невістка на вулицю, а жінки і питають: «А чо не виходе мати гулять?», а вона каже: «Мати захворяла: вона упала і так руку поламала». А дід її ото побив. І вона в скорості... пішло ж зараження, і вона умерла» [Інтерв'ю №50 : 232]. Батько Віри Горбачової застав свою куму, яка крапа молоко, і потім перетворилась на кішку. Він сокирою відрубав їй лапу, а на ранок пішов до кума у гості, де побачив куму з перев'язаною рукою [Інтерв'ю №65 : 295].

Сюжет про крадіжку молока відьмою був популярним у Північному Приазов'ї. У спогадах респонденти наводили інформацію, що корови ногами б'ються, доїти себе не дають. Допомогти могли лише навчені бабки, які давали воду свячену, наказували молитви читати, хрестити корову. Для того, щоб краще «одробити» необхідно було ідентифікувати, хто саме краде молоко. Для цього бабки-шептухи радили взяти свячену сіль на сковорідку та смажити поки диміти не почне. Одразу після цього та, що «поробила» прийде щось просити, якщо їй нічого не дати, то корова одужає [Інтерв'ю №62 : 288].

Побутувала думка про те, що відьом, які крадуть молоко необхідно «матом посилать». Особливо коли напади є частими, з важкими наслідками для худоби: «Ото страшні люди, вони мені наставаніли оті відьми. І корову зарізала, одна дійка нічого не давала, а одна [показує] отака стала. Купила я в Стипаненчіхи корову, а другу — молоко зелене стало, чуть не черви там — всьо отдала, на ковбаси туди відвезла, оце так. Тут тіки купиш — уже шось є, подохло, мабуть, штук три корови» [Інтерв'ю №72 : 314].

Систематично відьом звинувачували у шкідництві, яке ґрунтувалось на чорній маґії. Зокрема, відьми підливали, підсипали різне, робили зілля, вбивали курей та поросят, «зло думали» тощо. Шупта Василь розказував: «візьмуть на крильце тобі насиплять, чи яйчко кинуть чи соли насиплять, чи так шось зроблять. А ти йшла й, допустім, наступила ногой — ото вже тобі й шкода, вже ти будеш страдать от етого» [Інтерв'ю №73 : 319]. Поширеною була практика підсипання «мертвої» землі з кладовища: «І натрусювали якусь землю людям. Підтрисювали шоб шось там чи скот, чи коні подохли, чи шо. Робили пагане вони або шоб люди боліли тоже шось посипали, начітували» [Інтерв'ю №10 : 65]. Зустрічаються спогади про підсипане пшоно, скло, сіль, хлібні крихти, волосся тощо. Марія Крючкова згадувала, як одного дня вийшла на двір, а там наче якась біла стрічка. Вона придивилась, на язик скуштувала і виявилось, що це сіль. Доріжка ця була просипана до самого цвинтаря, однак пішов дощ і змив її. Хоча Марія стверджувала, що саме після того, як вона по солі походила, ноги в неї заслабли і від того змушена вона з ціпком ходити [Інтерв'ю №57 : 269]. Катерині Коряковій систематично щось підкидали у двір. Для того щоб позбутися негативного впливу, вона кликала сусідку, яка ногами все топтала, віником змітала і потім викидала під міст, щоб водою змило: «воно на тебе все робилось, на мене не перейде» [Інтерв'ю №28 : 135].

Відповідно до вірувань те, що підкинуто, необхідно змити водою або спалити вогнем. Якщо палити вогнем, то та особа, яка підсипала, мала прийти проти своєї волі: «Якщо будуть речі у Вас незнакомі у дворі, так Ви ізжигайте. І на те місто прийде та людина, котра Вам поделала, ілі котра робить Вам вред». Так і є. Я спалив ту гардину, соляркою облив. Через 5 минут ідуть на те місце на жужалку, рвуть цей борщавник і понесли кролям. Кажу: «Шо, притягло?!» Я всігда кажу: «Шо, на вогонь прийшла? Спасібо! Як тобі не стидно?!» Та виматюкав її добре! І вони пішли мовчки...» [Інтерв'ю №66 : 297].

Звинувачували часто відьом у пристрїті, казали, що око в них лихе. Щоб не потрапити під «поганій погляд» намагались приховувати цінне майно, щоб відьма не зурочила: «Ось у сусїдкі нашої, Катя Шелуйчина, прийшла ця відьма і до каченят, і двоє ї здохло. Вона пішла, вони ї здохли. Вона їй казала: «Не приходь до мене, зглядаєш прийдеш». Тїки пішла – ї каченята подохли. А чи воно чи совпаденїє, чи воно таке є таке? А як борються? Хтозна-як борються, ховать нада все» [Інтерв'ю №49 : 224].

В елементах народного захисту від відьом поєднались пережитки давніх релїгійних уявлень та християнського світогляду. Абсолютна більшість респондентів вірила в те, що тільки Церква захищає від нечистої сили загалом та відьом зокрема: «Ми завжди ходили до церкви. А як на ніч лягали спати, обов'язково молилися і хрестилися. Туди пізніше я вже знала, що потрібно носити на шиї крестик від нечистої сили» [Інтерв'ю №18 : 98]; «Кажуть, перехреститись нада. Щоб крестик був у людини. І «Геть нечиста сила» сказать» [Інтерв'ю №14 : 80]. Окрім молитви та хреста допомагала ї освячена вода: «Одна казала: їхала в город, в неї дитинка мала, тоже сусїдка ось наша. І вона, каже, сказала: «Ой, яке красиве дитятко!» Так воно страшне. Та це ї мені таке було з дитиною, та ї і не вірувала, а ї прийшлося до одної, кажу, пішла та кажу: «Бабусю, немає в Вас священїї води?» А вона каже: «А хто в Вас був?» А я сказала. А вона сказала: «Сукина падлюка зглазила». І я побризкала — пройшло» [Інтерв'ю №49 : 224].

Надійним оберегом від нечистої сили вважалась булавка, яку необхідно було застїбнути на спїдній білизні догори ногами. Голки мали оберїгати оселю, якщо їх вставити у двері [Інтерв'ю №22 : 111]. Подекуди робили цілі обряди задля того, щоб ідентифїкувати відьму та захиститися від неї: «Моя свекруха доїла і на сковороду голку кидала, мїдні гроші кидала, вилку кидала, ніжик кидала. І ото молока скїльки надое — і на сковороду. І в дванадцять час ночі вікна позакривай і вари. От і визнаєш, хто відьма. Вона прийде до тебе, по шось прийде. Коли прийшла: «Палашко, дай голки чулочні, хотїла виплести носочки і не найду своїх голок. Палашко, Палашко». І то вона ходила, а тоді ото шоб бросила варить, як вона прийшла і як оте молоко осталося, і шоб ти ї облила (корову) і вилочка отї всі чисто покидала на неї. І помагало. Ви знаєте, не стала ревсти корова, стала давати молоко» [Інтерв'ю №9 : 60].

Допомогти захиститися від відьом або навіть «відробити» вже «пороблене» подекуди могли бабки-шептухи. При цьому деякі респонденти наголошували на тому, що нічого вже не можна зробити після того, як відьма начарувала. Однак мешканці Північного Приазов'я доволі часто описували досвід звернення до шептук: «Зі мною такого не було, але було подруга, яка пішла до бабки, і та їй відливала на воску, і їй допомогло. А що там ще було вона не говорила» [Інтерв'ю №18 : 98]; «Був у нас дїд Олесь, він відробляв, і в корови якщо хтось молоко забере, або якась відьма поробить. Хтось у нашої корови молоко забрав, от я до цього дїда нашу корову і повела. Він шось пошептав, а тоді дав маку і каже: «Оце на і посип від рїг до хвоста. І хто цей мак позбирає — у корови молоко забере». А ти ж мак не збереш. От і допомогло». [Інтерв'ю №9 : 104]. Відробити шкоду могла лише «сильна» бабка-шептуха, яка багато усього знала та вмїла.

Водночас побутувала думка, що відьми занадто сильні і захиститися від них неможливо. Єдина можливість залишитися поза відьомськими діями – фізично уникати будь-якого контакту. За цих обставин найголовніше – не дивитися прямо в очі та не торкатися: «Ну, ото ж кажуть, що вони в глаза дивляться. Ото як підозрїтельна людина, так не нада їй прямо в глаза дивиться, бо вона шось по глазах отовочки калдує. Щоб уникнути вигляду глаз, щоб не було сокоприкосновенїя» [Інтерв'ю №45 : 209].

Поширеним сюжетом в інтерв'ю була смерть відьми та передача нею своїх сил спадкоємцю. Вважалось, що відьма (чи відьмак) передає свою силу перед смертю комусь із родичів: «Оце був дядько відьмич і дочці передав. Її хату, оце як вона вмєрала, так стелю пробивали... Парася. Ото була відьма — батько їй передав» [Інтерв'ю №9 : 61]. Більшість оповїдачів, які згадували про смерть відьми, сходилися на думці, що відьма три дні лежить помирає і не помре, поки у стелі отвір не зроблять: «Ходили і ходять, но вона вже померла, а як помирала, так пришлося бить потолок, не могла кончиться: зїває, зїває. День зїває, два зїває, а тоді зайшли люди та кажуть ... А слухи за неї ходили, що вона це робить, вона тут живе, но я не буду казати хто. Зайшла одна жінка та каже: «Бийте отам у потолку дирку. І зараз, — каже, — мати кончиться». Він, син, — матом, а вона каже: «Матюкайся, ще днів 5 і вона буде лежать».

.....
Вона не вмире, вона з нечистими зв'язана — це нехороше діло. Це сатана її водила, не Господь Бог, а сатана». А ця жінка каже: «Вийдіть усі, хай проб'є». Він узав якийсь лом, пробив, щоб ломик пробив. Поки зі столу став, а мати руки опустила і померла» [Інтерв'ю №28 : 134].

Висновки. Міфологічні уявлення є невід'ємною складовою української релігійності. Образ відьми надійно зафіксований у народній свідомості мешканців Північного Приазов'я. Не зважаючи на те, що підрегіон є полікультурним, більшість сюжетів є класичними для української демонології – відьми крадуть молоко, роблять капості, обертаються на різні живі та неживі об'єкти. Люди сприймали відьом та відьмаків, як невід'ємну складову свого повсякденного життя. Спогади про відьом зафіксовані у кожній із проведених експедицій. Деякі респонденти вступали у контакт з відьмами свідомо чи ставали об'єктом для чорної магії з якихось суб'єктивних причин. Більшість опитаних зазначали, що відьми є, контактувати з ними не варто, бо зазвичай, поки відьму не чіпаєш, вона тебе теж оминає. Якщо у населеному пункті жила відьма, то багато нещасть у родинах приписувались саме її діяльності, а об'єктивні причини зазвичай залишались поза увагою й лише подекуди ставали предметом аналізу.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність колегам та студентам кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету за збереження унікальних усних джерел з історії Північного Приазов'я; усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література

Борисенко, В. (2003). Вірування в повсякденному житті українців на початку XXI століття. *Етнічна історія народів Європи*, 15, 4-10.

Буйських, Ю. (2012). Міфологічні уявлення в повсякденному житті сучасних українців на початку XXI століття: теоретико-методологічні аспекти вивчення. *Народна творчість та етнологія*, 6, 64-72.

Буйських, Ю. (2013). Міфологічні уявлення українців Півдня: іноетнічні впливи. *Народна творчість та етнологія*, 2, 78-84.

Захарченко, Г. (1999) Уявлення про душу, смерть та потойбічний світ у світогляді слов'ян (за матеріалами експедицій на Одещині). *Етнічна історія народів Європи*, 2, 40-44.

Інтерв'ю № 1. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 34-38.

Інтерв'ю № 9. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 54-61.

Інтерв'ю № 10. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 61-66.

Інтерв'ю № 12. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 70-73.

Інтерв'ю № 14. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 75-82.

Інтерв'ю № 18. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 94-99.

Інтерв'ю № 19. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 99-104.

Інтерв'ю № 22. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 109-111.

Інтерв'ю № 28. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 128-135.

Інтерв'ю № 30. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 138-141.

Інтерв'ю № 35. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 147-153.

Інтерв'ю № 41. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 171-181.

Інтерв'ю № 45. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 202-209.

Інтерв'ю № 48. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 218-220.

Інтерв'ю № 49. (2011). *Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям*. Запоріжжя: АА Тандем, 220-224.

- Інтерв'ю № 50.** (2011). Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям. Запоріжжя: АА Тандем, 224-234.
- Інтерв'ю № 57.** (2011). Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям. Запоріжжя: АА Тандем, 263-269.
- Інтерв'ю № 62.** (2011). Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям. Запоріжжя: АА Тандем, 286-288.
- Інтерв'ю № 63.** (2011). Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям. Запоріжжя: АА Тандем, 288-292.
- Інтерв'ю № 65.** (2011). Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям. Запоріжжя: АА Тандем, 293-295.
- Інтерв'ю № 66.** (2011). Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям. Запоріжжя: АА Тандем, 295-297.
- Інтерв'ю № 67.** (2011). Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям. Запоріжжя: АА Тандем, 297-299.
- Інтерв'ю № 72.** (2011). Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям. Запоріжжя: АА Тандем, 310-315.
- Інтерв'ю № 73.** (2011). Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям. Запоріжжя: АА Тандем, 317-319.
- Лиман, І.** (Упоряд.) (2011). Трансформація релігійності в умовах полікультурного регіону (матеріали археографічних експедицій Північним Приазов'ям. Запоріжжя: АА Тандем, 360с.
- Світлицький, А.** (2016). Образ відьми в уявленнях жителів Боржавської долини в кінці ХХ – на початку ХХІ століття. *Етнічна історія народів Європи*, 50, 105-110.

Елена Авдеева

Бердянський державний педагогічний університет
кандидат історических наук, доцент (Україна)

Образ ведьмы в представлениях жителей Северного Приазовья в XX–XXI веках

Аннотация. Цель статьи – воссоздание образа ведьмы в представлениях жителей Северного Приазовья в XX–XXI вв. на основе полевых материалов, которые были собраны во время археографических экспедиций в подрегионе; описание основных аспектов магических практик ведьм в повседневной жизни общества. **Методология исследования** опирается на комплекс методов анализа, синтеза, обобщения и универсальных принципов историзма и научной объективности, который позволил проанализировать собранные материалы и подробно раскрыть образ ведьмы в представлениях жителей Северного Приазовья. **Научная новизна** работы состоит в том, что опираясь на материалы полевых исследований, проведенных в населенных пунктах Северного Приазовья в начале ХХІ века, был подробно создан образ ведьмы в представлениях жителей подрегиона в XX–XXI вв. Проанализировано отношение населения к ведьмам, особенности их взаимодействия и защиты от черной магии. **Выводы.** Образ ведьмы является одним из ключевых в украинской демонологии. Упоминания о ведьмах встречаются в абсолютном большинстве интервью, которые были собраны во время экспедиций по Северному Приазовью. Несмотря на десятилетия советской атеизации, процессы урбанизации и глобализации, образ ведьмы является неотъемлемой частью повседневной жизни. Респонденты в своих интервью отвечали на вопросы о присутствии ведьм в населенных пунктах, их отрицательное воздействие на других жителей, особенности жизни и внешнего вида, методы идентификации и защиты. Часть респондентов отрицала сам факт существования ведьм в современном мире, часть респондентов детально описывала опыт взаимодействия с ними (свой собственный или опыт знакомых и родственников). Основные сюжеты рассказов были посвящены проблемам воровства молока, превращения в живые и неживые объекты, различного вредительства, разведения семейных пар, специфической смерти, передачи силы наследникам.

Ключевые слова: ведьма, ведьмак, черная магия, устная история, Северное Приазовье.

Olena S. Avdieieva

Berdyansk State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

**The image of a witch in the imagination of the inhabitants of the Northern Priazovya
in the 20-21 centuries**

Abstract. *The aim of the article is to recreate the image of a witch in the imagination of the inhabitants of the Northern Priazovya in the XX - XXI century on the basis of field materials collected during archeographic expeditions in the subregion; coverage of the main aspects of witchcraft practices in the daily life of society. The research methodology is based on a combination of methods of analysis, synthesis and generalization with universal principles of historicism and scientific objectivity, which allowed to analyze the collected materials and reproduce in detail the image of a witch in the imagination of the inhabitants of the Northern Priazovya. The scientific novelty of the paper is that based on the materials of field research conducted in the settlements of the Northern Priazovya in the early XXI century, the image of a witch was reproduced in detail in the minds of the inhabitants of the subregion in the XX - XXI centuries. The attitude of the population to witches, features of interaction and protection from black magic are analyzed. Conclusions.* *The image of a witch is one of the main in Ukrainian demonology. Mentions of witches are found in most of the interviews collected during expeditions to the Northern Priazovya. Despite decades of Soviet atheism, the processes of urbanization and globalization, the image of the witch is a stable phenomenon of everyday life. During the interview, respondents answered questions about the presence of witches in the village, their negative actions towards others, features of life and appearance, methods of identification and protection. Some respondents denied the existence of witches in the modern world, some described in detail the experience of interacting with them (their own or the experience of familiars and relatives). The main plots of the stories concerned the problems of milk theft, shape-shifting, various mischief, divorce of married couples, specific death, and the transfer of power to heirs.*

Key words: *witch, witcher, black magic, oral history, Northern Priazovya.*

References:

- Borysenko, V.** (2003). Viruvannia v povsiakdennomu zhytti ukraintsiv na pochatku 21 stolittia. [Beliefs in the everyday life of Ukrainians at the beginning of the 21 century]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy - Ethnic History of European Nations*, 15, 4-10.
- Buiskykh, Yu.** (2012). Mifolohichni uiavlennia v povsiakdennomu zhytti suchasnykh ukraintsiv na pochatku 21 stolittia: teoretyko-metodolohichni aspekty vyvchennia. [Mythological ideas in everyday life of modern Ukrainians at the beginning of the 21 century: theoretical and methodological aspects of the study.]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia - Folk Art and Ethnology*, 6, 64-72.
- Buiskykh, Yu.** (2013). Mifolohichni uiavlennia ukraintsiv Pivdnia: inoetnichni vplyvy. [Mythological ideas of Ukrainians in the South: foreign ethnic influences]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia - Folk Art and Ethnology*, 2, 78-84.
- Zakharchenko, H.** (1999) Uiavlennia pro dushu, smert ta potoibichnyi svit u svitohliadi slovia (za materialamy ekspedytsii na Odeshchyni). *Etnichna istoriia narodiv Yevropy - Ethnic History of European Nations*, 2, 40-44.
- Interview # 1.** (2011). *Transformatsiia relihiinosti v umovakh polikulturnoho rehionu (materialy arkhheografichnykh ekspedytsii Pivnichnym Pryazoviam) [Transformations of religiosity in circumstances of a multicultural region (materials of archeographical expeditions in the Northern Pryazovya)].* Zaporizhzhia: AA Tandem, 34-38.
- Interview # 9.** (2011). *Transformatsiia relihiinosti v umovakh polikulturnoho rehionu (materialy arkhheografichnykh ekspedytsii Pivnichnym Pryazoviam) [Transformations of religiosity in circumstances of a multicultural region (materials of archeographical expeditions in the Northern Pryazovya)].* Zaporizhzhia: AA Tandem, 54-61.
- Interview # 10.** (2011). *Transformatsiia relihiinosti v umovakh polikulturnoho rehionu (materialy arkhheografichnykh ekspedytsii Pivnichnym Pryazoviam) [Transformations of religiosity in circumstances of a multicultural region (materials of archeographical expeditions in the Northern Pryazovya)].* Zaporizhzhia: AA Tandem, 61-66.
- Interview # 12.** (2011). *Transformatsiia relihiinosti v umovakh polikulturnoho rehionu (materialy arkhheografichnykh ekspedytsii Pivnichnym Pryazoviam) [Transformations of religiosity in circumstances of a multicultural region (materials of archeographical expeditions in the Northern Pryazovya)].* Zaporizhzhia: AA Tandem, 70-73.
- Interview # 14.** (2011). *Transformatsiia relihiinosti v umovakh polikulturnoho rehionu (materialy arkhheografichnykh ekspedytsii Pivnichnym Pryazoviam) [Transformations of religiosity in circumstances of a multicultural region (materials of archeographical expeditions in the Northern Pryazovya)].* Zaporizhzhia: AA Tandem, 75-82.

.....
circumstances of a multicultural region (materials of archeographical expeditions in the Northern Pryazovya)]. Zaporizhzhia: AA Tandem, 295 – 297.

Interview # 67. (2011). *Transformatsiia relihiinosti v umovakh polikulturnoho rehionu (materialy arkhеohrafichnykh ekspedytsii Pivnichnym Pryazoviam) [Transformations of religiosity in circumstances of a multicultural region (materials of archeographical expeditions in the Northern Pryazovya)]. Zaporizhzhia: AA Tandem, 297 – 299.*

Interview # 72. (2011). *Transformatsiia relihiinosti v umovakh polikulturnoho rehionu (materialy arkhеohrafichnykh ekspedytsii Pivnichnym Pryazoviam) [Transformations of religiosity in circumstances of a multicultural region (materials of archeographical expeditions in the Northern Pryazovya)]. Zaporizhzhia: AA Tandem, 310 – 315.*

Interview # 73. (2011). *Transformatsiia relihiinosti v umovakh polikulturnoho rehionu (materialy arkhеohrafichnykh ekspedytsii Pivnichnym Pryazoviam) [Transformations of religiosity in circumstances of a multicultural region (materials of archeographical expeditions in the Northern Pryazovya)]. Zaporizhzhia: AA Tandem, 317 – 319.*

Lyman, I. (Uporiad.) (2011). *Transformatsiia relihiinosti v umovakh polikulturnoho rehionu (materialy arkhеohrafichnykh ekspedytsii Pivnichnym Pryazoviam) [Transformations of religiosity in circumstances of a multicultural region (materials of archeographical expeditions in the Northern Pryazovya)]. Zaporizhzhia: AA Tandem, 360s.*

Svitlynets, A. (2016). *Obraz vidmy v uiavlenniakh zhyteliv Borzhavskoi dolyny v kintsi 20 – na pochatku 21 stolittia. [The image of a witch in the imagination of the inhabitants of the Borzhavska valley in the late 20 - early 21 century]. Etnichna istoriia narodiv Yevropy - Ethnic History of European Nations, 50, 105-110.*

Статтю надіслано до редколегії 18.07.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 25.08.2020 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94(477)"185/192":070.482(477.41):[37.091.2:2-535
DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-99-107>

Зінаїда Священко

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
доктор історичних наук, професор (Україна)

e-mail: szv09@meta.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5845-3115>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/B-5144-2019>

Церковна преса Київської єпархії про навчання церковного співу у другій половині XIX – на початку XX століття

Анотація. Мета – аналіз публікацій про навчання церковного співу у церковній пресі другої половини XIX – початку XX століття («Церковно-приходская школа» (з 1906 року «Западно-Русская начальная школа»), «Киевские епархиальные ведомости», «Руководство для сельских пастырей»). **Методологія дослідження** – джерелознавчий аналіз, методи класифікації і критики джерел, їх ідентифікації, аналізу та синтезу. **Наукова новизна** цієї статті полягає в тому, що на основі виявлених у церковній періодичній пресі Київської єпархії публікацій про навчання церковного співу у початкових народних школах показані проблеми шкільництва і намагання церковно-шкільної адміністрації їх вирішити. З усіх публікацій про церковний спів у Київській єпархії окремим сегментом виділено матеріали про навчання співу у найнижчій, але найпоширенішій ланці шкільництва – церковнопарафіяльних школах. Особливий акцент зроблено на аналіз публікацій методичного характеру, які найбільше свідчать про намагання вирішити ключову проблему – навчання учителів церковного співу. **Висновки.** Церковна періодична преса є досить інформативним джерелом для вивчення початкового шкільництва другої половини XIX – початку XX століття, її публікації сприяють поглибленню вивчення церковного співу та культурно-освітньої ролі Православної церкви. Зазначено, що періодичні видання в Київській єпархії містять низку публікацій про важливість навчання церковного співу, його програму для церковнопарафіяльних шкіл, проблеми підготовки учителів співу, посібники з навчання співу у початкових школах. Виявлення та систематизація публікацій у церковній періодиці Київської єпархії дали можливість показати, що такому навчанню церковно-шкільна адміністрація приділяла пильну увагу. У пресі зазначалося, що саме церковний спів має непереборний релігійно-моральний вплив на душі учнів, адже у формі наспівів діти найлегше запам'ятовують церковні істини та молитви. Саме церковний спів забезпечує чуттєво-емоційне сприйняття богослужіння.

Ключові слова: Київська єпархія, методика навчання співові, церковна преса, церковне шкільництво, церковний спів.

Постановка проблеми. Історія Православної церкви на українських землях упродовж останніх десятиліть є одним із актуальних та перспективних напрямів наукових досліджень. Цікавість до цієї теми зумовлюється двома чинниками, а саме: великим значенням Церкви в духовній сфері соціуму та тривалою заборонаю радянсько-атеїстичної влади стосовно висвітлення її ролі. Цікавість підсилюється і тим, що деякі кризові явища сучасного суспільства зумовлені зниженням духовності та проблемами у вихованні молодого покоління. Тому актуальним є звернення до історичного досвіду діяльності Церкви як суспільної інституції, яка впливала на формування світогляду та відіграла важливу роль в освітній сфері. Церковний спів був частиною богослужбової практики і одним із основних навчальних предметів парафіяльних шкіл. За оцінками сучасників, він мав «неотразимое религиозно-нравственное влияние на души учащихся, так как вообще посредством церковных песнопений всего легче запечатлеваются в детских восприимчивых сердцах религиозные истины и в частности молитва, при посредстве пения» [По вопросу об обучении..., 1868: 522]. Тому церковно-шкільна адміністрація приділяла пильну увагу співові.

Аналіз джерел та останніх досліджень. У історіографії культурно-освітньої діяльності Православної церкви є дослідження ролі і значення церковно-богослужбового співу, але ця тема не могла вважатися повністю вивченою, оскільки не всі історичні джерела ґрунтовно досліджені.

Одним із комплексів історичних джерел є церковна періодична преса. У другій половині XIX – на початку XX століття в Київській єпархії великими тиражами виходили «Церковно-

приходская школа» (1887–1906), «Западно-Русская начальная школа» (1906–1917), «Руководство для сельских пастырей» (1860–1917). На сторінках цих видань висвітлювалися різні аспекти діяльності православного духовенства, зокрема і питання церковного шкільництва. Окремі з публікацій чи тем потрапляли у поле дослідницької уваги науковців. Так, С. Бричок аналізувала журнал «Церковно-приходская школа» як історико-педагогічне джерело вивчення діяльності церковнопарафіяльних шкіл кінця XIX – початку XX століття [Бричок, 2013: 92–97], Т. В. Шелюк досліджувала питання естетичного виховання у школах духовного відомства за публікаціями журналу «Церковно-приходская школа» [Шелюк, 2015: 287–294]. Окремі матеріали з церковної періодичної преси використала Т. В. Кузнець у дослідженні про церковний спів у системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX століття [Кузнець, 2016: 47–51]. Близькою до нашої теми є стаття Т. В. Кузнець про церковний спів у системі початкової освіти Київської єпархії початку XX століття [Кузнець, 2016: 43–48], але у фокусі її дослідження знаходився феномен церковного співу та значення його вивчення.

Мета статті. Метою цієї наукової розвідки є аналіз публікацій у церковній пресі Київської єпархії другої половини XIX – початку XX століття про навчання церковного співу у початкових школах.

Виклад основного матеріалу. Важливе значення для популяризації церковного співу та оволодіння ним відіграла церковна преса, зокрема, так звані церковно-педагогічні видання. Одним з таких був щомісячний журнал «Церковно-приходская школа», який видавався при Київській Єпархіальній Училищній Раді з 1887 до 1906 року. З 1903 року це видання набуло статусу педагогічного журналу. А з 1906 року журнал змінив назву, зважаючи на нові завдання школи, яка «насаждая и распространяя знания, так необходимые для устройства внешнего человеческого благополучия, главным образом должна удовлетворять внешним потребностям и стараниям человеческого духа, укрепления в душе человеческой высшие и необходимые основы духовной жизни человека...» [Задачи журнала..., 1906: 1], і до 1917 року виходив як щомісячний педагогічний журнал «Западно-Русская начальная школа». Цілоком закономірно, що на шпальтах такого видання друкувалися методичні поради учителям щодо викладання усіх предметів шкільної програми, зокрема й церковного співу. Окрім того, публікувалися матеріали про кращий досвід навчання церковного співу та про заходи державно-церковної адміністрації щодо поліпшення постановки викладання цього шкільного предмета. Так, у «Церковно-приходской школе» за 1888 рік опубліковані статті «Учительские курсы церковного пения в Киеве в 1888 году» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1888: 22–31], «Уроки по обучению церковного пения в начальной школе» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1888: 17–23], у яких підкреслювалося значення церковного співу у духовному житті вірян, показувалися конкретні кроки державно-церковної адміністрації щодо поліпшення викладання його у церковнопарафіяльних школах.

У книзі 5-й журналу за 1891 рік опубліковано матеріал «Необыкновенный певческий хор в сельской церкви» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1891: 148–159], яким редакційна комісія пропагувала кращий досвід хорового виконавства. Продовженням практики висвітлення кращих традицій навчання церковного співу була опублікована в журналі стаття про школу церковного співу при Благовіщенському монастирі у м. Ніжині Чернігівської губернії [К-ий, 1895: 244–346]. Як про один з ефективних засобів поліпшення навчання церковного співу – курси для учителів церковного співу писала «Церковно-приходская школа» і у 1894 році [Корчинский, 1895: 14–26].

Поряд із загальними матеріалами про церковний спів, про кращий досвід організації хорових колективів «Церковно-приходская школа» пропонувала практичні поради навчання учнів церковного співу. У 1887 р. щомісячник друкував матеріал «Первые уроки по обучению церковному пению в начальной школе» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1887: 7–16]. Автор публікації наголошував на важливості церковного співу, на обов'язковості його навчання у початкових школах, адже спів «может действовать на религиозно-нравственное чувство детей, может посеять в них любовь к храму Божею и службам церковным, сделать их самих деятельными участниками в богослужении...» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1887: 8]. Також автор викладає конкретні поради щодо початку навчання співу у школі. Насамперед учитель повинен з'ясувати чи мають учні якісь «задатки, к которым можно было бы прикрепить то, что он имеет сообщить им» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1887: 8]. На перших уроках Закону Божого учитель повинен дізнатися: що діти знають про Бога і які знають молитви. Зазвичай з'ясовувалося, що учні мають деякі уявлення та навички, які необхідні для навчання співу. Оскільки матеріалом церковного співу служать тони (звуки) різної висоти і протяжності, то діти ще до школи знайомі з ними. Зокрема, у сім'ї – це звуки колискової пісні, а поза нею – спів під час церковних богослужінь, світські пісні у виконанні їх батьків та інших родичів. Тобто, прийшовши до школи, наймолодші учні мали уявлення про спів загалом.

Апелюючи до досвіду, автор публікації радив починати навчання співу не відразу після приходу дітей до школи, а через деякий час. Умотивовував він свою пораду тим, що такий спів «является естественным подспорьем Закону Божию (особенно изучению молитв), и, следовательно, требует предварительного усвоения текста, который впоследствии придется распевать звуками различной высоты и продолжительности» [Церковно-приходская школа. Ежемесячный журнал..., 1887: 9]. А також тим, що між хоровим читанням молитов і співом грань є не значною. І нарешті тим, що учні мають розуміти поняття про букви як знаки звуків, бо і ноти є знаками звуків. Тому спочатку учні мають вивчити алфавіт і почати читати, адже спів за нотами – це теж своєрідне читання. Автор переконаний у тому, що успішнішим навчання церковного співу буде за умови опанування учнями хорового читання. Тут важливою умовою було те, щоб забезпечити чітке, складороздільне, протяжне і співоче хорове читання.

Учителю церковного співу у початковій школі рекомендувалося відразу навчити дітей правильно тримати корпус при співові і правильно тримати рот. Автор журнальної публікації досить детально описав стан тіла під час співу, підкреслюючи важливість правильної пози і важливість оптимального розкривання рота під час співу. Вагомою настановою для учителя було і те, що він власним співом повинен показувати приклад. Проспіваючи різні звуки, учитель повинен виділити тих учнів, хто правильно повторював тон. Тих, хто мав з цим проблеми, рекомендувалось звести в одну групу і на перших порах запропонувати їм слухати, а потім учитися попаданню в тон. Досить детальними були рекомендації проспівування кожної ноти. На думку автора публікації, такі рекомендації мали сприяти поліпшенню навчання церковного співу у початковій школі.

Одним із виявів уваги церковної преси Київської єпархії до навчання церковного співу стала публікація 1891 р. у «Церковно-приходской школе» рукопису з творів Є.М. Крижанівського «Обучение церковному пению в народных школах» [Церковно-приходская школа, 1891: 327–337]. Євтимій Михайлович Крижанівський (1931–1888) – уродженець Київської губернії – був відомим богословом, у 1860 р. почав видавати «Руководство для сельских пастырей», викладав у Київській духовній академії, був членом Навчального комітету при Святійшому Синоді. Глибоко відданий православ'ю, він залишив чимало творів, окремі з яких були видані 1889 року.

Своє звернення до питання щодо навчання церковного співу Є. М. Крижанівський пояснив чітко: «Ныне пение не только в сельских церквях, но и в городских и в небогатых даже монастырях, по общему признанию, в упадке» [Церковно-приходская школа, 1891: 333]. Тому цілком умотивованим було викладення низки міркувань про церковний спів загалом і про вивчення його в школах. Найважливішим він вважав з'ясування питання «чому именно из всего круга церковного пения следует и можно обучать и как обучать, чтобы в результате получилось умение петь по церковному» [Церковно-приходская школа, 1891: 327]. Він стверджував, що недостатньо сказати про необхідність вивчення того чи іншого по Обіходу, а потрібно ще й показати чи відповідає такий круг предметів навчання завданню церковного співу в школі.

Богослов вважав, що «пение в церковном богослужении служит средством к оживлению, восполнению и объединению молитвенного чувства присутствующих в церкви. Оно не только согревает и растит молитвенное чувство, но и возвышает его до молитвы едиными устами и единым сердцем» [Церковно-приходская школа, 1891: 327]. У церковному співі представлені два елементи, які точно визначає це почуття і робить його спільним для усіх хто молився. Ці два елементи в церковному співі невіддільні. Є.М. Крижанівський наголошував, що Церква завжди турбувалася про точність вираження молитовного почуття за допомогою співу, а тому оберігала раз і назавжди прийняті мелодії, які найбільше відповідали тому чи іншому молитовному змісту і почуттю, оберігала їх «власного» виконання співців. Богослов цитував церковний Тіпикон, де йшлося про те, що «подобаает пети благочинно и согласно возсылати Владельце всех и Господу славу, яко единым усты от сердец своих...» [Церковно-приходская школа, 1891: 329]. Зважаючи на це, Є.М. Крижанівський визначив завдання і межу навчання церковного співу в школі. Це мало бути «живое участие в общественном богослужении, молитва едиными устами и сердцем» [Церковно-приходская школа, 1891: 329]. І хоча кожен за своїми голосовими даними може бути церковним хористом, але, наголошував він, кожен зобов'язаний «участвовать в общественной молитве, проникаться духом ея, растить и укреплять в себе молитвенное чувство по руководству Святой Церкви» [Церковно-приходская школа, 1891: 329]. Тому церковний спів, вважав богослов, повинен бути обов'язковим для усіх учнів, як був Закон Божий.

Отже, навчання церковного співу в початковій школі, на думку Є.М. Крижанівського, повинно забезпечувати для усіх учнів прагнення до безпосередньої участі в загальній молитві. Для недільних слухом і голосом – участь у хорі церковних півчих. А відтак, шкільний курс навчання співу повинен був мати два рівні: 1) навчання простого і найбільш важливого в церковному співі – мелодії, які являли собою доступне для всіх керівництво молитовним почуттям; 2) навчання мелодії більш складне і важче.

Перший рівень повинен бути обов'язковим для усіх учнів, а другий – не обов'язковий або додатковий. І саме перший рівень повинен стати головною турботою народної школи, оскільки від його постановки залежав другий. З огляду на такі міркування, Є.М. Крижанівський резюмував: «Находясь в теснейшем единении с Законом Божиим и церковно-славянским языком, церковное пение должно выполнить свою долю религиозного воспитания, то есть возбудить и прояснить в душе воспитанника необходимость и способ исполнения церковно-общественной молитвы, дабы, по выходе из школы, он мог, насколько свойственно юному возрасту, сознательно участвовать в ней, возрастать и укрепляться в ней» [Церковно-приходская школа, 1891: 330].

Далі автор розповідає про набір церковних мелодій, необхідних для вивчення в школі. Він зазначає, що вони – у церковно-богослужбових півчих книгах: Обіход, Ірмологій, Октоїх, Празники. Ці мелодії були основою кількох церковних розспівів і можуть слугувати джерелом для високої художньої творчості. Так, повний курс церковних мелодій або церковного співу за наявними церковно-богослужбовими півчими книгами доступний тільки для талановитих церковних півчих. Він зібраний у виданому Святійшим Синодом «Обиходе нотного церковного пения» і в «Сокращенном Обиходе». Але це не посібники для навчання співу, вони призначені для самостійних кліросних півчих, адже «зібрані к ним піснопіви непосильні для учнів».

Цікавими були і міркування відомого богослова щодо традиційних можливостей школи та новітніх впливів на спів. Він писав, що «гласы» складають головне керівництво у церковному співі, тому будь-який відступ від закону вісьмиголосся є порушенням церковного уставу. Тобто «гласы» «представляют тот минимум, которого должно требовать для ознакомления с церковным пением» [Церковно-приходская школа, 1891: 331]. Ця вимога більше адресувалася учасникам церковного хору і менше тим, хто молився в церкві, хоч мала стосуватися і одних, і других. Чи було підсильним таке завдання для сільської школи? Відповідь на це питання Є.М. Крижанівський дає таку, що здавна народна школа не мала й тіні сумніву щодо цього і ставила своїм завданням підготувати учнів до співу на кліросі, з чим успішно справлялася. Свідченням тому слугує точне збереження прадавніх церковних наспівів (великого та малого знаменного, грецького, болгарського, київського). А те, що чимало сільських церков славились своїми півчими, які навчалися співу у народних школах, почало занепадати.

На думку Є.М. Крижанівського причиною було те, що «преобразовательница нашей школы – наша новейшая педагогика, в торопливом стремлении улучшения, занялась только пересадкою иностранных образцов обучения. Все в школьном курсе поддавалось – хотя наружно – этой пересадке. Одно церковное пение встретило к тому неодолимые препятствия, но своему глубокому различию на западе и у нас» [Церковно-приходская школа, 1891: 333]. Адже у католицькій церкві молитви виконуються тільки священником і кліросом (органом), у лютеранській церковного богослужіння майже не існує, і тільки у православній віряни безпосередньо беруть участь у богослужінні разом із священником, оскільки одні і ті ж молитви та піснопіви виконуються і кліром, і вірянами. Але, на перевеликий жаль, не дивлячись на такі суттєві відмінності у богослужбовій практиці, спроби пересадки західного здійснювалось наполегливо.

У 1909 р. у «Западно-Русской начальной школе» опубліковано замітку І. Давидовича «Начальный курс обучения детей нотному пению» [И. Давичович, 1909: 77–80]. Це був узагальнений досвід дописувача, який упродовж кількох років викладав церковний спів у сільському училищі з двома молодшими відділеннями учнів від 7–8 до 9–10 років, по два уроки на тиждень у кожному відділенні. У примітці до заголовку публікації її автор зазначив, що він навмисне не вказав назву сільської школи, бо представлений ним початковий курс навчання дітей нотному співу може використовуватися в будь-якому початковому навчальному закладі.

І. Давидович зазначає, що теоретичною основою підготовленого ним, на основі власного учительського досвіду, початкового курсу навчання дітей нотному співу слугували думки відомого педагога-письменника С.І. Миропольського, викладені у кількох статтях та книзі «О музыкальном образовании народа в России и Западной Европе». Завдячуючи поглядам С. І. Миропольського, І. Давидович узагальнив власний досвід, вихідними положеннями якого стали такі: 1) оскільки основою знання нот і опанування співу є тверде засвоєння основної діатомічної гама, послідовності і взаємовідношення її звуків, то предметом теоретичного навчання на початку курсу була ця гама, чи точніше перша октава в скрипичному ключі, загальному для нерозділених ще на дискантові та альтові дитячих голосів; 2) предметом практичного вивчення обрані церковні піснопіви літургії І. Златоустого (у наспівах «Церковного Обіходу» та придворному). Зумовлений такий вибір тим, що з дошкільного віку діти чули ці піснопіви у церкві, їх текст і мотив є доступними для дітей 7–8 років, а музично-виховне значення для народу є незаперечним; 3) відносно методу навчання, то прийняте таке правило: слідувати тим самим положенням дидактики, за якими велось у школі навчання мови, лічби,

письма, а точніше – розміщувати навчальний матеріал (теоретичний і практичний) у суворій послідовності з елементами евристичного пошуку.

Складений на таких основах «Початковий курс навчання дітей нотному співові» учитель представив умовними чотирма концентричними колами, які поступово збільшуються. У першому з них вивчалися перші чотири звуки до-мажорної гами, у другому – уся гама (чи октава). Ці два круги слугували підготовкою третього, у якому вивчалася октава на кожному стані і яким завершувався перший навчальний рік. У четвертому крузі, тобто на початку другого року навчання, теоретично ознайомлені з висотою звуків школярі управляються у співі в межах півтори октави, дізнаються про восьмі долі такту, значення крапок тощо. Цим завершуються теоретичні відомості елементарного курсу, а друге півріччя другого року навчання присвячене практиці: розучування і спів за нотами на один і два голоси усієї літургії І. Златоустого. Така послідовність навчання церковного співу учителем називалася оптимальною і легкою для засвоєння. До того ж він рекомендував учителям мати під рукою нотні видання, які допоможуть навчати учнів.

У 1883 році на шпальтах щотижневика «Руководство для сельских пастырей» опубліковано розлогий матеріал авторства П. К-ія «Обучение пению в народной школе (Метод и руководства для элементарного обучения пению в народной школе; духовно-музыкальные произведения необходимые при обучении учеников сельской школы церковному хоровому пению)» [К-ий, 1883: 209–225]. Хоч більше уваги автор приділив праці члена Російського музичного товариства Н. Потулову у царині гармонізації давніх церковних наспівів, все ж, як і свідчить назва публікації, у ній порушені питання стосовно навчання церковного співу у початкових класах.

Насамперед автор публікації намагався спростувати поширене твердження про неможливість опанування сільськими дітьми церковного співу. На його думку, це стосується вищих ступенів мистецтва, а елементарне навчання співу є цілком доступним для сільських дітей. Для підтвердження він цитує Одоєвського, який зазначав, що усяка музика – низка з'єднань семи основних величин та їх похідних, точно так само, як усякий малюнок, усяка будівля є з'єднання прямої і кривої ліній, як усякий живопис є поєднанням семи основних кольорів, як математика є комбінацією 10-ти основних чисел. Так, для елементарного навчання співу не потрібно особливих задатків та надзвичайних голосових даних. «Кто может говорить, тот может и петь», – резюмував автор публікації [К-ий, 1883: 210]. А на питання про причину живучості твердження про складність опанування мистецтвом співу він відповідав, що причин цьому дві: «недостаточность метода обучения пению и трудность усвоения нотации» [К-ий, 1883: 210].

Щодо методів елементарного навчання співу, то автор назвав їх два: синтетичний та аналітичний. За синтетичним учні спочатку завчають окремі музичні звуки – гами, а потім переходять до складніших музичних вправ, а ще згодом вивчають музичні п'єси. Саме на такому методі побудовані усі посібники з навчання співу. Між тим він відразу утворює труднощі, які часто побороти початківцям не під силу. Ноти з їх назвами при такому методі невідомо звідки беруться, а вправи з їх вивчення не викликають у дітей цікавості.

Противагою синтетичному, на думку автора публікації, був метод аналітичний, за яким навчання церковного співу починалося не з елементів, а з цілого, тобто з найпростіших п'єсок. Такі п'єски учні засвоювали з голосу, як і в мовленні діти спочатку в пісні не розпізнають окремі елементи, а сприймають усе загалом. Під керівництвом учителя ціле потім розкладається на окремі елементи – звуки, які розрізняються за силою, висотою та протяжністю. Тобто навчання співу дуже подібне до навчання грамоти. А тому його доцільно починати з підготовчих вправ, мета яких зводиться до: 1) виявлення голосових здібностей дітей та їх підготовка до співу; 2) підготовчого розвитку слуху, такту, інтонації, голосу, до формування уміння розпізнавати високі та низькі тони; 3) заготовлення матеріалу для подальшого навчання.

Автор публікації зазначав, що одним із прийомів елементарного навчання співу може бути пропозиція учителя учням заспівати якусь пісеньку. А для аналізу – підібрати таку пісню чи молитву, у яких поступове підвищення звуків було б чітко вираженим. І тільки коли пісня чи молитва засвоєні учнями, учитель пропонує записати її на дошці (голос можна записати на дошці за допомогою цифр).

Висновки. На основі виявлених у церковній періодичній пресі Київської єпархії другої половини ХІХ – початку ХХ століття публікацій про навчання церковно-богослужбового співу у початкових школах можна стверджувати, що цей навчальний предмет перебував під пильною увагою державно-церковної адміністрації. У статтях показано, що це важливий предмет навчальної програми для учнів найпоширенішого типу шкіл – церковнопарафіяльних.

На шпальтах єпархіальних періодичних видань друкувалися матеріали про навчання церковного співу, про кращий досвід організації його вивчення в церковнопарафіяльних школах, про місце співу у богослужбовій практиці тощо. Але з-поміж інших опублікованих матеріалів

.....
відзначаються своєю деталізацією методичні поради для навчання церковного співу у початкових школах. Їх автори критично оцінювали різні методичні прийоми, рекомендували своє бачення форм і методів навчання, окреслювали коло вимог до учителів, викладали аналіз навчальної літератури і пропонували учителям найдосконаліші, на їх думку, посібники. Оскільки єпархіальна церковна преса виходила великими тиражами, то опубліковані в ній матеріали були суттєвою допомогою учителям церковнопарафіяльних шкіл.

Основні результати дослідження полягають в тому, що посилена оцінка церковного співу як важливого елементу богослужбової практики Православної церкви, а також показати проблеми у навчанні співу у початкових школах. Також проаналізовані публікації з методики навчання співу. З'ясовано, що періодична преса в Київській єпархії XIX – початку XX століття об'єктивно висвітлювала стан справ щодо вивчення співу у школах. У церковній періодиці висвітлювався позитивний досвід навчання церковного співу у народних школах, які з 1884 року одержали офіційну назву – церковнопарафіяльні. Підкреслювалося, що з часу затвердження Положення про початкові народні училища 1864 року навчання церковного співу стало одним із основних навчальних предметів програми початкових шкіл. Та з викладанням його було чимало проблем, основна з яких – низький рівень підготовки самих учителів співу. Тому єпархіальні церковні журнали пропонували детальні методичні поради для учителів. Оскільки в Київській єпархії другої половини XIX – початку XX століття церковна періодика видавалася великими тиражами, то журнальні публікації були своєрідними посібниками для учителів початкових шкіл.

Аналіз публікацій єпархіальних періодичних видань дав можливість зробити висновок, що наявні проблеми у навчанні церковного співу у школах жваво обговорювалися, а це полегшувало шляхи їх вирішення. Питання про рівень підготовки самих учителів церковного співу та якість навчальних посібників з цього предмету критично висвітлювалися у церковній пресі. Практичне значення цієї наукової розвідки полягає в тому, що вона сприятиме розширенню джерелознавчого ресурсу з дослідження церковного шкільництва та ролі Церкви в історії та культурі України.

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Авторка не отримала фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бричок, С. (2013). Журнал «Церковно-приходская школа» як історико-педагогічне джерело вивчення діяльності церковнопарафіяльних шкіл (кінець XIX – початок XX століття). *Педагогічний дискурс*. 15, 92–97.

Шелюк, Г. (2015). Естетичне виховання у школах духовного відомства (за публікаціями журналу «Церковно-приходская школа»). *Інноватика у вихованні. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*. 2, 287–294.

Кузнець, Т. (2016). Церковний спів в системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX століття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 24, 47–51.

Кузнець, Т. (2016). Церковний спів в системі початкової освіти Київської єпархії початку XX століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2, 43–48.

Задачи журнала «Западно-Русская начальная школа». *Западно-Русская начальная школа*. 1906. 1. С. 1.

Церковно-приходская школа. *Ежемесячный журнал, издаваемый при Киевском Епархиальном Училищном Совете*. Киев. В Типографии Киево-Печерской Лавры. 1888. Кн. 4. С. 22–31.

К-ого (1895). Школа церковного пения и устава при Благовещенском монастыре в г. Нежине Черниговской г. *Ежемесячный журнал, издаваемый при Киевском Епархиальном Училищном Совете*. Киев. В Типографии Киево-Печерской Лавры. 1888. Кн. 12. С. 244–346.

Корчинский, Х. (1895). Курсы церковного пения и ручного труда в 1894 г. в Киеве для учителей и учительниц церковно-приходских школ и школ грамоты. *Церковно-приходская школа*. 7. 14–26.

Корчинский, Х. (1887). Курсы церковного пения и ручного труда в 1894 г. в Киеве для учителей и учительниц церковно-приходских школ и школ грамоты. *Церковно-приходская школа*. 4. 7–16.

Корчинский, Х. (1891). Курсы церковного пения и ручного труда в 1894 г. в Киеве для учителей и учительниц церковно-приходских школ и школ грамоты. *Церковно-приходская школа*. 1. 327–337.

Методические заметки к программе по церковному пению для одноклассных церковно-приходских школ. *Церковно-приходская школа*. 1891. Т.1. Кн.2. С. 67–86.

Методические заметки к программе по церковному пению для одноклассных церковно-приходских школ. *Церковно-приходская школа*. 1891. Т.1. Кн.3. С. 148–171.

Методические заметки к программе по церковному пению для одноклассных церковно-приходских школ. *Церковно-приходская школа*. 1891. Т.1. Кн.4. С. 202 – 220.

Начальный курс обучения детей нотному пению. *Западно-Русская начальная школа*. 1909. 5-6. С. 77–80.

По вопросу об обучению пению в сельских школах и руководственных пособиях по этому предмету. *Руководство для сельских пастырей*. 1868. 49. С. 522–535.

По вопросу об обучению пению в сельских школах и руководственных пособиях по этому предмету. *Руководство для сельских пастырей*. 1868. 51. С. 608–619.

К-ий, П. (1883). Обучение пению в народной школе (Метод и руководства для элементарного обучения пению в народной школе; духовно-музыкальные произведения необходимые при обучении учеников сельской школы церковному хоровому пению. *Руководство для сельских пастырей*, 26, 209–225.

Зинаида Священко

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Церковная пресса Киевской епархии об обучении церковному пению во второй половине XIX – начале XX века

Аннотация. *Цель* – анализ публикаций об обучении церковному пению в церковной прессе второй половины XIX – начала XX века («Церковно-приходская школа» (с 1906 года «Западно-Украинская начальная школа»), «Киевские епархиальные ведомости», «Руководство для сельских пастырей»). **Методология исследования** – источниковедческий анализ, методы классификации и критики источников, их идентификации, анализа и синтеза. **Научная новизна** данной статьи заключается в том, что на основе выявленных в церковной периодической печати Киевской епархии публикаций об обучении церковному пению в начальных народных школах показаны проблемы школ и попытки церковно-школьной администрации их решить. Из всех публикаций о церковном пении в Киевской епархии отдельным сегментом выделено материалы об обучении пению в самом низшем, но самом распространенном звене школы – церковно-приходских школах. Особый акцент сделан на анализе публикаций методического характера, которые наиболее свидетельствуют о попытке решить ключевую проблему – обучение учителей церковному пению. **Выводы.** Церковная периодическая печать является достаточно информативным источником для изучения начальной школы второй половины XIX – начала XX века, ее публикации способствуют углублению изучения церковного пения и вообще – культурно-образовательной роли Православной церкви. Отмечено, что периодические издания в Киевской епархии содержат ряд публикаций о важности обучения церковному пению, о программе церковного пения для церковно-приходских школ, о проблемах подготовки учителей пения, о пособиях по обучению пения в начальных школах. Выявление и систематизация публикаций в церковной периодике Киевской епархии дали возможность показать, что обучению церковного пения церковно-школьная администрация уделяла пристальное внимание. В прессе отмечалось, что именно церковное пение имеет значительное религиозно-моральное воздействие на души учеников, так как в форме церковных напевов дети легче запоминают церковные истины и молитвы. Именно церковное пение обеспечивает чувственно-эмоциональное восприятие богослужения.

Ключевые слова: Киевская епархия, методика обучения пению, церковная пресса, церковное учительство, церковное пение.

Zinaida V. Svyaschenko

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Dr. (History), Professor (Ukraine)

**Church press of the Kyiv eparchy on teaching church singing
in the second half of the 19th - early 20th century**

Abstract. The aim of the article is to analyze publications on teaching church singing in the church press in the second half of the 19th - early 20th centuries ("Parochial School" (since 1906, "West Ukrainian Primary School"), "Kyiv Diocesan Journal", "Guidelines for Rural Priests"). **The research methodology** includes different methods of classification, criticism of sources, identification, analysis, and synthesis. **The scientific novelty** of the article lies on the basis of the revealed church publications of the Kyiv eparchy on teaching church singing in elementary public schools. Various problems of schools and the attempts of the church-school administration to solve them are shown in the publications. Among all the publications about church singing in the Kyiv eparchy, a separate segment is dedicated to materials about teaching singing in the lowest, but the most widespread link of the school - church schools. The particular emphasis is placed on the analysis of methodological publications, most evidence of an attempt to solve a key problem - the training of church singing teachers. **Conclusions.** Church publications are the sufficiently informative source for the study of primary school education in the second half of the 19th - early 20th centuries. These publications contribute to the deepening study of church singing in general, in the cultural and educational role of the Orthodox Church. It is noted that periodicals in the Kyiv eparchy contain a number of publications about the importance of teaching church singing, about the program of church singing for parochial schools, about the problems of training singing teachers, about teaching aids to sing in elementary schools. The identification and systematization of publications in the church periodicals of the Kyiv eparchy made it possible to show that the church and school administration paid close attention to teaching church singing. The press noted that the church singing has an irreparable religious and moral impact on the pupils' souls, since in general, in the form of church chants, children are more easily remember church truths and prayers. The church singing provides a sensual and emotional perception of worship.

Key words: Kyiv eparchy, method of teaching singing, church press, church teaching, church singing.

References:

- Brychok, S.** (2013). Zhurnal «Tserkovno-prykhodskaia shkola» yak istoryko-pedahohichne dzherelo vyvchennia diialnosti tserkovnoparafiialnykh shkil (kinets KhKh – pochatok KhKh stolittia) [Journal «Church-parish school» as a historical and pedagogical source for studying the activities of church-parish schools (late nineteenth – early twentieth century)]. *Pedahohichni dyskurs. – Pedagogical discourse*, 15, 92–97. [in Ukrainian].
- Sheliuk, H.** (2015). Estetychne vykhovannia u shkolakh dukhovnoho vidomstva (za publikatsiiamy zhurnalu «Tserkovno-prykhodskaia shkola») [Aesthetic education in schools of the clerical department (according to the publications of the magazine «Church-parish school»)]. *Innovatyka u vykhovanni. Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu – Innovation in education - Collection of scientific works of Rivne State University for the Humanities*, 2, 287–294. [in Ukrainian].
- Kuznets, T.** (2016). Tserkovnyi spiv v systemi dukhovnoi osvity Kyivskoi yeparkhii KhKh – pochatku KhKh stolittia [Church singing in the system of spiritual education of the Kyiv eparchy of the XIX – beginning of the XX century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia. – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyyi State Pedagogical University. Series: History. Issue.*, 24, 47–51. [in Ukrainian].
- Kuznets, T.** (2016). Tserkovnyi spiv v systemi pochatkovoї osvity Kyivskoi yeparkhii pochatku KhKh stolittia [Church singing in the system of primary education of the Kyiv diocese of the early twentieth century]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlynskoho. Istorychni nauky. – Scientific Bulletin of Mykolayiv National University named after VO Sukhomlynsky. Historical sciences*, 2, 43–48. [in Ukrainian].
- Zadachi zhurnala «Zapadno-Russkaya nachalnaya shkola» [Objectives of the journal «West Russian Primary School»]. *Zapadno-Russkaya nachalnaya shkola. – West Russian primary school, 1906. 1. S. 1.* [in Russian].
- Tserkovno-prikhodskaya shkola [Parish school]. *Yezhemesyachnyy zhurnal, izdavaemyy pri Kievskom Yeparkhialnom Uchilishchnom Sovete. – Monthly magazine published by the Kiev Diocesan School Council, Kiev. V Tipografii Kievo-Pecherskoy Lavry. 1888. Kn. 4. S. 22–31.* [in Russian].

K-ogo (1895). Shkola tserkovnogo peniya i ustava pri Blagoveshchenskom monastyre v g. Nezhine Chernigovskoy g. [School of church singing and charter at the Annunciation Monastery in the city of Nizhyn, Chernigov]. *Yezhemesyachnyy zhurnal, izdavaemyy pri Kievskom Yeparkhialnom Uchilishchnom Sovete. – Monthly magazine published by the Kiev Diocesan School Council, Kiev. V Tipografii Kievo-Pecherskoy Lavry. 1888. Kn. 12. S. 244–346.* [in Russian].

Korchinskiy, Kh. (1895). Kursy tserkovnogo peniya i ruchnogo truda v 1894 g. v Kieve dlya uchiteley i uchitelnits tserkovno-prihodskikh shkol i shkol gramoty [Church singing and manual labor courses in 1894 in Kiev for teachers and female teachers of parish and literacy schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 7. 14–26.* [in Russian].

Korchinskiy, Kh. (1887). Kursy tserkovnogo peniya i ruchnogo truda v 1894 g. v Kieve dlya uchiteley i uchitelnits tserkovno-prihodskikh shkol i shkol gramoty [Church singing and manual labor courses in 1894 in Kiev for teachers and female teachers of parish and literacy schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 4. 7–16.* [in Russian].

Korchinskiy, Kh. (1891). Kursy tserkovnogo peniya i ruchnogo truda v 1894 g. v Kieve dlya uchiteley i uchitelnits tserkovno-prihodskikh shkol i shkol gramoty [Church singing and manual labor courses in 1894 in Kiev for teachers and female teachers of parish and literacy schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 1. 327–337.* [in Russian].

Metodicheskie zametki k programme po tserkovnomu peniyu dlya odnoklassnykh tserkovno-prihodskikh shkol [Methodological Notes for the Church Singing Program for One-Class Parish Schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 1891. T.1. Kn.2. S. 67–86.* [in Russian].

Metodicheskie zametki k programme po tserkovnomu peniyu dlya odnoklassnykh tserkovno-prihodskikh shkol [Methodological Notes for the Church Singing Program for One-Class Parish Schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 1891. T.1. Kn.3. S. 148–171.* [in Russian].

Metodicheskie zametki k programme po tserkovnomu peniyu dlya odnoklassnykh tserkovno-prihodskikh shkol [Methodological Notes for the Church Singing Program for One-Class Parish Schools]. *Tserkovno-prihodskaya shkola. – Parish school, 1891. T.1. Kn.4. S. 202–220.* [in Russian].

Nachalnyy kurs obucheniya detey notnomu peniyu [Elementary course for teaching children music singing]. *Zapadno-Russkaya nachalnaya shkola. – West Russian primary school, 1909. 5-6. S. 77–80.* [in Russian].

Po voprosu ob obucheniyu peniyu v selskikh shkolakh i rukovodstvennykh posobiyakh po etomu predmetu [On the issue of teaching singing in rural schools and guides on this subject]. *Rukovodstvo dlya selskikh pastyrey. – A Guide for Rural Shepherds, 1868. 49. S. 522–535.* [in Russian].

Po voprosu ob obucheniyu peniyu v selskikh shkolakh i rukovodstvennykh posobiyakh po etomu predmetu [On the issue of teaching singing in rural schools and guides on this subject]. *Rukovodstvo dlya selskikh pastyrey. – A Guide for Rural Shepherds, 1868. 51. S. 608–619.* [in Russian].

K-iy, P. (1883). Obuchenie peniyu v narodnoy shkole (Metod i rukovodstva dlya elementarnogo obucheniya peniyu v narodnoy shkole; dukhovno-muzykalnye proizvedeniya neobkhodimye pri obuchenii uchenikov selskoy shkoly tserkovnomu khorovomu peniyu [Singing teaching in a folk school (Method and guidelines for elementary teaching singing in a folk school; spiritual and musical works necessary for teaching church choral singing to students of a rural school)]. *Rukovodstvo dlya selskikh pastyrey. – A Guide for Rural Shepherds, 2., 209–225.* [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 23.07.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 29.08.2020 р.

Тимофій Герасимов

Вінницький національний технічний університет

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: timger84@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4861-9825>

Scopus-Author ID: (<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57208176381>)

Повсякденне життя Києва доби Гетьманату П. Скоропадського за спогадами О. Гольденвейзера

Метою статті є висвітлення окремих аспектів повсякденного життя Києва періоду Гетьманату П. Скоропадського на основі спогадів О. Гольденвейзера – відомого тогочасного адвоката й громадського діяча. **Методологія дослідження** ґрунтується на фундаментальних принципах наукового пізнання діалектики і детермінізму та наукових – історизму та об'єктивності. Для розкриття теми використано антропологічний, системний та історико-ситуативний підходи, а також загальнонаукові (загальнологічні прийоми аналізу та синтезу, описово-розповідний, індукції та дедукції), спеціальні та міждисциплінарні методи наукового дослідження (історико-порівняльний, історико-типологічний). **Наукова новизна** роботи полягає в критичному аналізі мемуарів О. Гольденвейзера як важливого історичного джерела для вивчення київського повсякдення доби Української Держави 1918 р. **Висновки.** Спогади О. Гольденвейзера містять багато пізнавального та змістовного матеріалу про повсякденну історію Києва досліджуваного періоду. У них неодноразово згадується про величезний вплив на життя міста військового контингенту з Німеччини та Австро-Угорщини, який більшість киян вважала окупаційним. Упродовж майже всього періоду правління П. Скоропадського (квітень–жовтень 1918 р.) Київ завдяки присутності іноземних військ мав репутацію безпечного для життя міста, що дуже приваблювало тих колишніх підданих Російської імперії, котрі рятувалися втечею від більшовицького терору. Внаслідок цього столиця Української Держави буквально задихалася від перенаселеності – знайти тоді вільне помешкання було практично неможливо. За таких умов різко погравалися соціально-економічні та соціокультурні аспекти міської повсякденності. Це, наприклад, знайшло вираження в торговельній сфері, зокрема, в її «темному боці» – небаченому зростанні спекуляції, та в переповненості місцевих культурно-розважальних закладів.

Ключові слова: Гетьманат, Київ, О. Гольденвейзер, повсякденність, спогади.

Постановка проблеми. Доба Української революції 1917–1921 рр. відзначалася грандіозними соціально-економічними, суспільно-політичними, культурно-національними перетвореннями, які охопили всі без винятку верстви населення. Особливість цього періоду також полягала в тому, що маятник революційних змін постійно хитався в різні боки внаслідок приходу до влади тих чи інших політичних сил. В епіцентрі Визвольних змагань опинилися мешканці Києва, котрим тоді доводилося постійно пристосовуватися до нових повсякденних реалій, продиктованих діями чергового політичного режиму. У період Гетьманату П. Скоропадського перманентний політичний хаос лише ненадовго перервався відносною політичною стабільністю. Забезпечена військами Центральних держав стабілізація влади в Києві наклала свій відбиток на повсякденне життя киян. Одним із них був Олександр Гольденвейзер – відомий у місті адвокат, який залишив по собі спогади про особливості київського повсякдення революційної доби, зокрема періоду Української Держави 1918 р.

Події сторічної давнини тісно перегукуються із сучасністю – починаючи з 1991 р., Україна продовжує свій державотворчий процес, що супроводжується трансформацією усіх сторін життя суспільства, з усіма позитивними і негативними наслідками. Як і тоді, відсутність ефективних системних реформ, невисока політична культура населення і воєнна загроза з боку «північного сусіда» роблять подальший плин української історії важкопрогнозованим. Тому вивчення уроків «Визвольних змагань» є для нас життєво важливим.

Складний і напружений перебіг революційних процесів, невдача низки державотворчих проєктів, життя в еміграції стали потужним спонукальним мотивом до мемуарної творчості багатьох непересічних постатей тієї доби [Пиріг, 2009 : 31]. Спогади займають особливе місце в джерельній базі історика: незважаючи на високий ступінь суб'єктивності, вони не позбавлені гносеологічного потенціалу. Крім очевидного «пожвавлення» і уточнення історичного тексту, вони несуть в собі цілий пласт інформації, пов'язаної з історією духовного життя: сприйняття,

переживань, оцінок і емоцій, викликаних певними історичними подіями. Важливо те, що автор мемуарів проявляє себе не тільки як індивід, який згадує своє минуле, а й насамперед як носій колективної пам'яті. Індивідуальний досвід дуже фрагментарний, тому унікальний і охоплює відносно нетривалий період історичного часу, тому основу історичної пам'яті утворює інформаційний простір, що формує той «життєвий світ», який автор намагається «оживити» в мемуарах. Повідомляючи про важливі для себе події, автор передає їх у тих унікальних тонах і фарбах, в яких вони існували, і саме це лежить в основі дослідницького інтересу [Пашковская, 2016 : 110–111].

Аналіз джерел та останніх досліджень. Спогади О. Гольденвейзера про життя в Києві під назвою «Из киевских воспоминаний» вперше вийшли друком у 1922 р. в «Архиве русской революции» [Гольденвейзер, 1922] – історико-археографічному альманасі російської еміграції, що видавався у Берліні в 1921–1937 рр. Матеріали архіву передруковувалися в СРСР у серійному виданні «Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев». Окремий том цієї серії мав назву «Революция на Украине по мемуарам белых» (1930 р.) [Гольденвейзер, 1930], де компанію О. Гольденвейзеру склали такі видатні діячі, як В. Винниченко, Д. Дорошенко, А. Денікін. Всі вони, незважаючи на очевидні радикально суперечливі погляди, були віднесені укладачами до білогвардійського руху [Гавва, 2012 : 137].

На сьогодні в українській історіографії є лише одна праця, що безпосередньо присвячена мемуарній спадщині О. Гольденвейзера. Нею є стаття А. Гавви [Гавва, 2012], в якій аналізується уривок зі спогадів про діяльність Української Центральної Ради, адже мемуарист упродовж нетривалого часу входив до її складу.

Мета статті полягає у висвітленні окремих аспектів повсякденного життя Києва періоду Гетьманату П. Скоропадського на основі спогадів О. Гольденвейзера.

Виклад основного матеріалу. О. Гольденвейзер прожив довге і насичене життя. Він народився в Києві в 1890 р. Навчався в Київському університеті і був слухачем в університеті в Гейдельберзі. Отримавши блискучу юридичну освіту, працював у Києві адвокатом і читав лекції з теорії права й державного права. У липні 1921 р. разом із дружиною він емігрував до Німеччини, де видав кілька своїх книг. У 1937 р. О. Гольденвейзер через репресії нацистського режиму вирушив до Нью-Йорку, де прожив до кінця життя (1979 р.), займаючись активною громадською діяльністю.

Громадська активність мемуариста значною мірою визначилася його освітою й професійною сферою. Річ у тім, що в Російській імперії створення адвокатури відбувалося на засадах фаховості, незалежності, самоврядності, поєднання в діяльності адвокатів функцій судового захисту і судового представництва, самостійності у висловленні правової позиції по справах, свободи критики діянь владних структур по конкретних справах. Це особливо проявилось у так званих політичних справах, коли судові промови адвокатів були концентрованим вираженням громадської думки і сприяли розвитку демократичних процесів. Тож не дивно, що внаслідок Лютневої революції 1917 р. чимало провідних адвокатів, зокрема, О. Керенський, на короткий час стали відомими політичними та державними діячами [Меланчук, 2014 : 10].

Період Гетьманату П. Скоропадського О. Гольденвейзер тісно пов'язує з фактором присутності в Україні збройних сил Німеччини та Австро-Угорщини. Попри те, що війська цих держав увійшли на українську територію на запрошення уряду УНР, тобто де-юре в статусі союзників, їх мемуарист відверто називає «окупаційними». Безперечно, така категоричність автора ґрунтувалася не на юридичній термінології – те, що введення іноземних військ не завжди є окупацією висококваліфікований київський адвокат не міг не знати. Для нього, як і для більшості киян, німці й австро-угорці були окупантами де-факто. По-перше, це пояснювалося тим, що населення їх небезпідставно вважало справжніми господарями в Україні через величезний вплив на уряди УНР і П. Скоропадського. По-друге, варто врахувати, що в березні 1918 р. війська Центральних держав увійшли на територію, жителі якої ще донедавна були мобілізовані до лав збройних сил Російської імперії й проливали кров у запеклих боях проти армій Німеччини та Австро-Угорщини. Не дивлячись на всі історичні обставини, які призвели до розвороту зовнішньополітичного курсу на 180 градусів, у масовій свідомості населення вчорашній «ворог» так і не став сьогоднішнім «союзником».

Поява іноземних солдатів і офіцерів на вулицях Києва, як свідчить О. Гольденвейзер, викликала в місцевих жителів неабияку цікавість. Одним із перших впало в око незвичне для них ставлення «гостей» до санітарії. Свою адміністративну діяльність вони розпочали з того, що «нарядили сорок жінок, яким доручили гарячою водою й милом вимити київський вокзал». Неординарний характер цієї події перетворив її на міську легенду. Утім, не всі дії союзників, спрямовані на наведення ладу в міському благоустрої, мемуарист сприйняв позитивно, адже неважко було зрозуміти, що вони насамперед робилися для військових потреб. О. Гольденвейзер, зокрема, зазначив, що з приходом іноземців, «все місто було, як павутиною,

.....
обплутане телеграфними і телефонними дротами ... Ці дроти ніби символізували те, як по руках і ногах зв'язувала нас окупація» [Гольденвейзер, 1930 : 27].

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. призвів до поживлення адвокатської діяльності. По-перше, певна активізація фінансово-промислової сфери спричинила високий запит на відповідні юридичні послуги. По-друге, у зв'язку з діяльністю військово-польових судів союзників і політичними переслідуваннями гетьманським урядом соціалістів, постала необхідність надання арештованим особам адвокатської допомоги. Так, наприклад, О. Гольденвейзер взяв участь у захисті кількох київських високопосадовців, обвинувачених у антинімецькій пропаганді. Несподівано для нього, суд виніс виправдувальний вирок [Гольденвейзер, 1930 : 39–42].

Серед інших змін, принесених режимом П. Скоропадського, автор відзначив покращення економічного становища міста, назвавши Гетьманат періодом «високої кон'юнктури» [Гольденвейзер, 1930 : 38]. Втім, поживлення торгівельної сфери хоч і призвело до певного розширення товарного асортименту на полицях київських магазинів, воно, за твердженням О. Гольденвейзера, розбурхало «темний бік» господарського життя – спекуляцію. Тоді між виробниками і споживачами утворилася величезна кількість посередницьких організацій, які безпідставно підвищували ціни на товари широкого вжитку. Жорсткі заходи влади щодо подолання спекуляції були малоефективними. Один із них, наприклад, безпосередньо стосувався сфери діяльності О. Гольденвейзера: 24 липня 1918 р. набрав чинності Закон «Про кримінальну відповідальність за перевищення граничних цін та спекуляцію», де заборонялася будь-яка система представництва інтересів підозрюваного в суді [Дерій, 2019 : 20].

У спогадах автора наголошується на зростанні ролі Києва в тогочасному постімперському просторі на тлі занепаду Петрограду й Москви, де відбувалося становлення більшовицького режиму. Про це О. Гольденвейзер, зокрема, писав: «На півночі починався вже голод, який був нам ще зовсім незнайомий ... і всі, хто тільки як-небудь міг, кинулися до нас на південь. Київ, хоча й на короткий час, став справжнім всеросійським центром. До нас переїхали правління всіх банків, великі промисловики і фінансисти, представники аристократії, придворних і бюрократичних кіл. За ними потягнулася і інтелігенція – адвокати, професори, журналісти. Все кинулося до Києва... У ці кілька місяців, з серпня по грудень 1918 р. у нас, можна сказати, перебував «весь Петроград» і «вся Москва». Були засновані газети з Петрограду редакторами і співробітниками, в театрах гастролювали столичні артисти, в місцевих банківських філіях притулилися центральні правління банків ... На вулицях було незвичайне поживлення, кінематографи і театри не вміщали всіх жадаючих розваг, відкрилися десятки нових кабаре, кафе, гральних клубів» [Гольденвейзер, 1930 : 39–42].

Прихід біженців з названих російських міст призвів не лише до нестримного спекулятивного росту цін у Києві – серед новоприбулих осіб було багато любителів легкої наживи. О. Гольденвейзер вказує на катастрофічну ситуацію в житловій сфері, за якої пошук вільної кімнати чи квартири перетворився на безнадійну справу [Гольденвейзер, 1930 : 39]. В перенаселеному місті знайти дах над головою могли собі дозволити винятково дуже заможні люди.

Висновки. У спогадах О. Гольденвейзера Київ доби Гетьманату П. Скоропадського постає своєрідним оазисом безпеки й відносного добробуту на теренах колишньої імперії Романових. Тимчасова політична та економічна стабільність забезпечувалася присутністю німецьких і австро-угорських військ, які для мемуариста (і, власне кажучи, для широкого загалу) попри статус союзників сприймалися окупаційними. Це призвело як до поживлення торгово-промислової, фінансово-ділової і культурної сфери, певної стабілізації продовольчого ринку, так і до стрімкого росту спекуляції й неабиякого загострення квартирної проблеми через прихід до міста великої кількості біженців з російської півночі. Навіть у період відсутності революційних перетворень, характерних для доби Центральної Ради, темпи міського повсякденного життя української столиці продовжували бути стрімкими – бурхливі політичні зміни 1917 р. з надлишком компенсувалися перипетіями соціально-економічної сфери перенаселеного міста.

Джерела та література:

- Гавва, А. (2012). Киевский адвокат А. А. Гольденвейзер о Центральной Раде // *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. Т. 1. № 4. С. 136–140.
- Гольденвейзер, А. (1922). *Из Киевских воспоминаний (1917 – 1921 гг.)* // Архив Русской Революции. Т. 6. Берлин, Изд. И. В. Гессена, С. 161–303.
- Гольденвейзер, А. (1930). *Из Киевских воспоминаний* // Революция на Украине по мемуарам белых. Москва-Ленинград, Государственное издательство, С. 1–63.
- Дерій, О. (2019). Організаційно-правові засади функціонування інституту адвокатури за добу Української революції (1917 – 1921 рр.) // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Вип. 55. Т. 1. С. 19–22.

- Меланчук, А.** (2014). *Адвокатура в Російській імперії і сучасній Україні (порівняльно-правовий аналіз)* : автореф. дис ... канд. юрид. іст. наук: 12.00.10. Одеса, 22 с.
- Пашковская, Т.** (2016). Эвристический потенциал мемуаристики в историческом исследовании // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов, Грамота, № 7 (69). С. 110–112.
- Пиріг, Р.** (2009). *Мемуари сучасників як джерело з історії Української революції* // Проблеми вивчення історії української революції. 1917 – 1921 рр. Київ, Інститут історії України, Вип. 4. С. 31–58.

Тимофей Герасимов

Винницький національний технічний університет
доктор исторических наук, доцент (Украина)

**Повседневная жизнь Киева в период Гетманата П. Скоропадского
по воспоминаниям А. Гольденвейзера**

Целью статьи является освещение отдельных аспектов повседневной жизни Киева периода Гетманата П. Скоропадского на основе воспоминаний А. Гольденвейзера – известного в то время адвоката и общественного деятеля. **Методология исследования** основана на фундаментальных принципах научного познания диалектики и детерминизма и научных – историзма и объективности. Для раскрытия темы использованы антропологический, системный и историко-ситуативный подходы, а также общенаучные (общелогические приёмы анализа и синтеза, описательно-повествовательный, индукции и дедукции), специальные и междисциплинарные методы научного исследования (историко-сравнительный, историко-типологический). **Научная новизна** работы заключается в критическом анализе мемуаров А. Гольденвейзера как важного исторического источника для изучения киевской повседневности времён Украинской Державы 1918 г. **Выводы.** Воспоминания А. Гольденвейзера содержат много познавательного и содержательного материала о повседневной истории Киева исследуемого периода. В них неоднократно упоминается о огромном влиянии на жизнь города военного контингента из Германии и Австро-Венгрии, который большинство киевлян считала оккупационным. На протяжении почти всего периода правления П. Скоропадского (апрель-октябрь 1918 г.) Киев, благодаря присутствию иностранных войск, имел репутацию безопасного для жизни города, что очень привлекало бывших подданных Российской империи, спасавшихся бегством от большевистского террора. В результате столица Украинской Державы буквально задыхалась от перенаселенности – найти тогда свободное жильё было практически невозможно. При таких условиях резко оживились социально-экономические и социокультурные аспекты городской повседневности. Это, например, нашло выражение в торговой сфере, в частности в её «темной стороне» – в невиданном росте спекуляции, и в переполненности местных культурно-развлекательных заведений.

Ключевые слова: Гетманат, Киев, А. Гольденвейзер, повседневность, воспоминания.

Timofii Y. Herasymov

Vinnitsia National Technical University
Dr. (History), Associate Professor (Ukraine)

**Everyday life of Kyiv during the Hetmanate of P. Skoropadskyi according
to the memoirs of O. Goldenweiser**

The purpose of the article is to cover certain aspects of everyday life in Kyiv during the period of Hetman P. Skoropadskyi based on the memoirs of O. Goldenweiser – a well-known lawyer and public figure of the time. **The methodology of the research** is based on the fundamental principles of scientific knowledge of dialectics and determinism and also scientific – historicism and objectivity. Anthropological, systemic and historical-situational approaches were used to reveal the topic, as well as general scientific (general methods of analysis and synthesis, descriptive-narrative, induction and deduction), special and interdisciplinary methods of scientific research (historical-comparative, historical-typological). **Scientific novelty** of the work lies in the critical analysis of O. Goldenweiser's memoirs as an important historical source for the study of Kyiv everyday life of Ukrajinsjka Derzhava in 1918. **Conclusions.** O. Goldenweiser's memoirs contain a lot of cognitive and meaningful material about the everyday history of Kyiv in the period of the study. They repeatedly mention the huge impact on the life of the city of the military contingent from Germany and Austria-Hungary, which the most of kyivans considered as occupation. Throughout almost the entire period of P. Skoropadsky's rule (April

.....
– October 1918) Kyiv had a reputation as a safe city for the presence of foreign people, and it was very attractive to those former subjects of the Russian Empire who ran away from Bolshevik terror. As a result, the capital of the *Ukrajinsjka Derzhava* was literally suffocating from overcrowding – it was almost impossible to find a free apartment at that time. Under such conditions, the socio-economic and socio-cultural aspects of urban everyday life revived sharply. This, for example, found expression in the trade sphere, in particular in its "dark side" – the unprecedented growth of speculation – and in the overcrowding of local cultural and entertainment establishments.

Key words: *Hetmanate, Kyiv, O. Goldenweiser, everyday life, memories.*

References:

- Derij, O.** (2019). Orghanizacijno-pravovi zasady funkcionuvannja instytutu advokatury za dobu Ukrajinsjkoji revoljuciji (1917 – 1921 rr.) [Organizational and legal bases of functioning of the institute of advocacy during the Ukrainian revolution (1917 - 1921)] // *Naukovyj visnyk Uzhhorodskogho nacionaljnogho universytetu. Serija: Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Right.* 55. T. 1. S. 19–22. . [in Ukrainian].
- Ghava, A.** (2012). Kyeviskyj advokat A. A. Gholjdenvejzer o Centralnoj Rade [Kiev lawyer AA Goldenweiser about the Central Rada] // *Visnyk studentsjkogho naukovogho tovarystva DonNU imeni Vasylja Stusa – Bulletin of the student scientific society of DonNU named after Vasyl Stus.* T. 1. № 4. S. 136–140. . [in Ukrainian].
- Goldenveyzer, A.** (1922). *Iz Kievskikh vospominaniy (1917 – 1921 gg.)* // *Arkhiv Russkoy Revolyutsii* [From the Kiev memories (1917 - 1921)] // *Archive of the Russian Revolution.* T. 6. Berlin, Izd. I. V. Gessena, S. 161–303. [in Russian].
- Goldenveyzer, A.** (1930). *Iz Kievskikh vospominaniy* // *Revoljutsiya na Ukraine po memuarom belakh* [From Kiev memories // Revolution in Ukraine according to white memoirs.]. Moskva-Leningrad, Gosudarstvennoe izdatelstvo, S. 1–63. [in Russian].
- Melanchuk, A.** (2014). *Advokatura v Rosijskij imperiji i suchasnij Ukraini (porivnjajno-pravovyj analiz)* [Advocacy in the Russian Empire and modern Ukraine (comparative legal analysis)]: avtoref. dys ... kand. juryd. ist. nauk: 12.00.10. Odesa, 22 s. . [in Ukrainian].
- Pashkovskaya, T.** (2016). *Evristscheskiy potentsial memuaristiki v istoricheskom issledovanii* [The heuristic potential of memoirs in historical research] // *Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki – Historical, philosophical, political and legal sciences, culturology and art history. Questions of theory and practice.* Tambov, Gramota, № 7 (69). S. 110–112. [in Russian].
- Pyrygh, R.** (2009). *Memuary suchasnykiv jak dzherelo z istoriji Ukrajinsjkoji revoljuciji* // *Problemy vyvchennja istoriji ukrajinsjkoji revoljuciji. 1917 – 1921.* [Memoirs of contemporaries as a source on the history of the Ukrainian revolution // Problems of studying the history of the Ukrainian revolution. 1917 - 1921] Kyjiv, Instytut istoriji Ukrajiny, 4. S. 31–58. . [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 28.07.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 02.09.2020 р.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 342.814:351.858:008 "1960/1970"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-113-117>**Юрій Телячий**

Директор департаменту контролю у сфері вищої, фахової передвищої освіти і освіти дорослих
Державної служби якості освіти України
доктор історичних наук, професор (Україна)
yute70@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0565-2211>

**Кіндрачук Н. М. Простір українського національного «Я»: 60-ті – 70-ті рр. ХХ ст.:
монографія. – Івано-Франківськ: НАІР, 2020. – 502 с.**

Анотація. Метою статті є аналіз монографії Надії Мирославівни Кіндрачук, яка присвячена аналізу соціально-культурних процесів в українському етнічному середовищі УРСР протягом 60-х – 70-х рр. ХХ ст. У роботі досліджено трансформацію соціально-культурного обличчя титульної нації; виявлено демографічні зміни в українському етносі на загальноукраїнському і регіональному рівнях; з'ясовано значення руху шістдесятників в розширенні етнокультурних меж українців; висвітлено боротьбу української інтелігенції за збереження українського мовного простору та національно-духовної складової; проаналізовано національну самовизначеність українських митців в культурно-мистецькій творчості, показано еволюцію державницьких, національних поглядів українців щодо підтримки ідеї незалежності України; розкрито роль української діаспори в змаганнях за окремішність української нації та незалежність і соборність Української держави.

Ключові слова: українське етнічне середовище, соціально-культурні процеси, національне виокремлення, національна ідентичність, національна культура, українська діаспора.

Монографічне дослідження Надії Мирославівни Кіндрачук «Простір українського національного «Я»: 60-ті – 70-ті рр. ХХ ст.» присвячене актуальній і мало дослідженій у вітчизняній історіографії проблемі національної самоідентифікації українського суспільства радянської доби в умовах наступу комуністичного режиму на національно-культурні, політичні та громадянські права, часів брежнєвського «застою», відкату від політики «відлиги», відновлення репресивно-каральних заходів, насамперед щодо творчої, національно-патріотично налаштованої інтелігенції, а також масової політики «російщення» українців у сферах освіти, науки й культури. У сучасних умовах розбудови державотворчого процесу в Україні вищезазначене питання особливо потребує ґрунтовного наукового вивчення. Тож ця монографія є однією з праць, які покликані заповнити означену прогалину.

У ході дослідження авторка використала широке коло праць українських та зарубіжних авторів. Здійснений нею аналіз наявних доробків дав підстави зробити висновок про відсутність спеціальної наукової праці в форматі монографії, у якій би всесторонньо простежувалися соціально-культурні процеси в середовищі титульної нації УРСР протягом 1960-х – 1970-х рр.

Джерельна база запропонованого наукового проєкту охоплює джерела, різноманітні за видами та походженням: законодавчі акти, опубліковані у збірниках документів матеріали щодо реалізації інтернаціональної політики КПРС – КПУ, публікації радянської преси, спогади, епістолярна спадщина, дані офіційної статистики, зокрема, Всесоюзних переписів населення 1959, 1970, 1979 рр. Значний масив використаних у монографії джерел складається і з робіт партійних та державних діячів, співробітників апарату агітації та пропаганди ЦК КПРС – ЦК КПУ, комсомолу, профспілок тощо. У вищезазначених документах віддзеркалюється тогочасний офіційний погляд на проблему національно-культурного руху в УРСР.

Дослідницею введено до наукового обігу документи національного архівного фонду, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, Державних архівах ряду областей: Дніпропетровської, Івано-Франківської, Львівської, Одеської, Тернопільської, Харківської, Хмельницької, Чернівецької. Це дало можливість зробити авторські висновки про досить високий рівень джерельної репрезентативності, обґрунтованості висловлених наукових положень, узагальнень та рекомендацій.

У монографії характеризуються такі ключові поняття як «титульна нація» та «корінний народ» в УРСР, що ототожнюються нею (авторкою. – Ю. Т.) передусім з українцями, які

.....
консолідувалися спільною мовою, вірою, духовністю, національними традиціями, звичаями, багатоміровою культурою, етнічним походженням та споконвічним проживанням на території України, офіційне найменування котрої визначилося їх національністю.

Що ж таке простір, сутність українського національного «Я»? Н. М. Кіндрачук наголошує, що в радянський період українців можна було віднести до титульної нації УРСР тільки за формальною ознакою – національністю більшості населення та назвою маріонеткової квазідержави – УРСР. Титульна нація радянської України, на думку авторки, не мала повноцінного українського змістовного наповнення. Фактично в українському національному просторі «лежало російськомовне і російськокультурне начало». Дослідниця підкреслює, що компартійною правлячою верхівкою робилося все, щоб українці не увійшли в свій законний статус державотворюючої титульної нації.

Н. М. Кіндрачук наголошує, що всупереч усьому чисельність українців сповільнено, але все ж зростала як в кількісному, так і в якісному відношеннях. Попри нівеляційну національну політику радянської влади український етнос зберігав своє національне обличчя, державницький соціально-культурний потенціал (чого лише варті фундаментальні, багатомірові, довгострокові проекти, такі як багатотомна «Історія міст і сіл Української РСР», «Національний музей народної архітектури та побуту України», «Національний заповідник «Хортиця». – Сучасні назви. – Ю. Т. та ін.). На думку авторки, усвідомлення самоідентичності українського народу крізь призму національно-культурного піднесення було тією основою, на якій ґрунтувалося прагнення українців як на материковій Україні, так і поза її межами, мати свою власну, ні від кого незалежну, соборну, демократичну державу. Саме через культуру українці сприяли пробудженню та піднесенню українського національного «Я».

Обрані для вивчення 60-ті – 70-і рр. ХХ ст. представляють особливий інтерес для науковців і широкої громадськості головним чином тому, що саме на завершальному етапі радянської індустріальної модернізації гасла інтернаціоналізму вступили в протиріччя із стрімким зростанням національної свідомості українців в УРСР. Прагнення компартійної еліти до побудови безнаціонального суспільства не знайшло підтримки в українському етнічному середовищі. Нівелювання національних інтересів в Українській УРСР, на думку дослідниці, належало до числа основних дестабілізуючих факторів в історії радянської держави, які в кінцевому результаті й призвели до зникнення з політичної карти світу СРСР.

Наукова новизна монографії Н. М. Кіндрачук полягає в тому, що з урахуванням нововиявлених джерел і різноманітних матеріалів (виходячи з авторської концепції) всебічно досліджується вплив різноманітних соціально-економічних і політичних чинників, що спричинили демографічні втрати українського етносу на загальноукраїнському і регіональному рівнях у 1960-х – 1970-х рр.; здійснено висвітлення релігійного життя українців та показано їх прагнення до збереження власної національно-духовної ідентичності; виявлено чинники, що звужували застосування української мови та гальмували її розвиток, прискорювали процес русифікації і денаціоналізації українців; документально підтверджено функціонування радянських мас-медіа як важливого механізму боротьби КПРС – КПУ з проявами самостійницьких (читай – національних. – Ю. Т.) прагнень українців; показано заборону національної самобутності українців в історичній науці УРСР. У монографічному дослідженні суттєво доповнені й поглиблені питання, що висвітлюють роль і значення руху шістдесятників у збереженні та розширенні етнокультурного простору титульної нації УРСР, простежують основні тенденції, специфіку й форми націотворчих процесів у середовищі українських митців, характеризують національно-патріотичні аспекти культурно-мистецької спадщини української творчої інтелігенції, з'ясовують її роль у збереженні національної самобутності українців.

На основі архівних і опублікованих документів, значна частина яких вперше вводиться до наукового обігу, вітчизняної та наукової літератури, Н. М. Кіндрачук дещо емоційно, як на думку рецензента, демонструє об'єднувальну силу української національної ідеї в загальнонаціональному масштабі, показує активізацію державницьких, національних поглядів українців у напрямку підтримки ідеї незалежності України, висвітлює роль української діаспори в змаганнях за окремішність української нації та Української держави.

У монографії йдеться, що протягом 60-х – 70-х рр. ХХ ст. кількісне переважання українців в УРСР носило домінуючий характер. До того ж Н. М. Кіндрачук зазначає, що багатонаціональне суспільство УРСР, основу якого складали українці, унаслідок внутрішньо-республіканських міграційних процесів, штучно спланованих національною політикою радянської правлячої верхівки, поступово перетворювалося на «двонаціональне», де українська більшість співіснувала поряд російською «меншістю», що безупинно зростала. Аналізуючи переписи населення УРСР у 1959 р., 1970 р. та 1979 р., авторка монографії доводить, що порівнюючи з іншими націями, росіяни виступили вагомим фактором асиміляції та російщення корінного населення України, штучного формування її національно-етнічного складу.

У дослідженні наголошується, що релігія та інститут національної церкви виступали духовно-ідеологічним об'єднувальним фактором для української нації, слугували засобом національного самовираження та традиційно відігравали важливу роль у культурному, соціально-політичному, духовному житті українського етнічного середовища. Аналізуючи різноманітні за джерелами походження документи й матеріали, Н. М. Кіндрачук стверджує, що правляча комуністична верхівка вела наполегливу боротьбу за вплив на свідомість українців і поступатися у цьому церкві вона не збиралася. На початку 1960-х рр. радянська влада проголосила курс на «побудову комуністичного атеїстичного суспільства», в якому не передбачалося місця релігії та відновила призупинену в період Другої світової війни руйнацію безцінних українських храмів із столітньою історією.

Авторка доводить, що попри політику всеохоплювального атеїзму в радянській тоталітарній державі так і не вдалося викоринити споконвічні національні звичаї та традиції з українського етнічного середовища періоду 1960-х – 1970-х рр. Дослідниця дійшла висновку про те, що релігійність українців виявилась сильнішою чиненого на неї тиску. Християнські цінності продовжували залишатися основою духовного життя абсолютної більшості українців.

Н. М. Кіндрачук наголошує, що універсальним інструментом тогочасного об'єднання української нації в єдиний життєтворчий організм залишалася українська мова. Проте масштаби російщення, які посилювалися в 1970-х рр., носили руйнівний характер для українського етнічного середовища. Зважаючи на уявні переваги «інтернаціонального» над «національним», партійно-державні ідеологічні структури Української УРСР офіційною мовною політикою значно принижували соціальну роль національної школи корінного, найчисельнішого населення республіки – українців. Дослідниця встановила, що така невтішна ситуація в національно-мовній політиці початку 1960-х рр. викликала протест серед значної групи свідомих українців та сприяла появі руху на захист рідної мови.

У монографії показано, що основний зміст офіційної культури в УРСР 60-х – 70-х рр. ХХ ст. носив відверто агітаційну та ідеологічну спрямованість. Також авторка аргументує, що період початку 60-х рр. ХХ ст. характеризувався коротким сплеском культурно-мистецького життя українців. Хрущовська «відлига», на думку Н. М. Кіндрачук, стала нетривалим періодом послаблення впливу комуністичної ідеології та виходу на поверхню тих українських національних сил, які ще не були остаточно зламані в попередній період. Дух вільнодумства, морально-естетичні новації, турбота про відновлення національно-духовних цінностей українського народу наповнили діяльність шістдесятників, представників інших національно-визвольних рухів, спілок, товариств та ін.

Дослідниця з'ясувала, що в окреслений період відбулися спроби відродження національного обличчя української культури, підняття з глибин народної, фольклорної, пісенної творчості українських митців, відродження взаємозв'язку національного і духовного. Проте, як зазначає Н. М. Кіндрачук, реальної свободи культурно-духовної творчості українці так і не отримали. У роботі зазначено, що в наступні 1970-ті рр. офіційна культура УРСР пішла шляхом ще більшої уніфікації, русифікації та відриву від українських національних традицій.

На основі широкого кола архівних джерел авторка дійшла до висновку про те, що нівелюючи поняття нації, народності, національних особливостей і традицій, радянська влада під гаслами «розквіту та зближення націй в СРСР» переслідувала мету сформувати з українця людину «нового типу», яка б мала пригнічену ініціативу, подавлену волю, неспроможність приймати самостійні рішення. Унаслідок у галузі української культури було запроваджено тотальне панування ідеології КПРС – КПУ, що спрямовувалася на глобальні зміни в світогляді й духовному житті українського етнічного середовища. Дослідниця доводить, що радянська тоталітарна держава ставила перед собою чітку мету – послабити національну свідомість українців для забезпечення максимального поширення інтернаціоналізму в усіх сферах соціально-культурного життя.

У монографії встановлено, що різноманітні обмеження прав і свобод людини за національними ознаками протягом 60-х – 70-х рр. ХХ ст. призвели до появи нонконформізму як соціокультурного явища в Україні, а це породило суспільні трансформації, духовний злам, руйнування багатьох усталених стереотипів, насаджених ідеологією КПРС – КПУ. Н. М. Кіндрачук звертає увагу на те, що короткочасної хрущовської «відлиги» було достатньо, (? – Ю. Т.) щоб на світ з'явилося покоління, яке очолило духовне відродження української нації, стало на сторожі відновлення національної культури, захисту рідної мови, популяризації здобутків літератури та мистецтва, української історії. Авторка стверджує, що представники нової генерації української інтелігенції не дозволили розірвати, при всіх намаганнях радянської влади, взаємозв'язок багатьох українських поколінь. У професійних руках відомих українських митців культура ставала важливою зброєю в боротьбі за збереження історичної самобутності українського народу, відродження української національної ідеї та якісних змін у соціально-культурній системі.

Надія Кіндрачук робить висновок про те, що звернення української творчої еліти до теми національної культури та ігнорування нею в своїй творчості основ радянської культури свідчило про наявність і зростання в українському етнічному середовищі 60-х – 70-х рр. ХХ ст. національно-культурної опозиції до радянської компартійної верхівки. Виконане дослідження дозволяє стверджувати, що національні суперечності в УРСР належали до числа основних дестабілізуючих факторів в історії радянської України.

Надія Кіндрачук висловлює аргументи, що невід'ємною складовою української етнічної цілісності виступала українська діаспора, котра демонструвала світові сутність, простір українського національного «Я». Створені емігрантами в місцях їхнього проживання численні громадські та культурно-освітні установи стояли на сторожі українських національних інтересів, вели плідну співпрацю з українцями на материковій Батьківщині. У дослідженні документально підтверджено, що основне завдання української діаспори полягало в збереженні етнічної ідентичності та культурної самобутності української нації, консолідації розкиданих еміграційних сил задля єдиної мети – підготовки політичного, професійного підґрунтя для відновлення самостійної, соборної Української держави.

Авторка монографії вдало застосувала антропологічний метод у дослідженні. У роботі багато прізвищ, імен героїв і антигероїв історико-культурного процесу.

Водночас, на нашу думку, у роботі повніше треба було б розглянути питання про роль і місце вчених природничих й технічних наук, представників «східної» діаспори у збереженні української культури й національної свідомості.

Загалом рецензованій праці характерна цілісність й логічність структурної побудови, органічний взаємозв'язок розділів як пріоритетних напрямків досліджуваної проблеми, що дало змогу авторці проаналізувати залучений нею до розгляду фактичний і теоретичний матеріал у історико-хронологічній та проблемній послідовності. У висновках належним чином узагальнено результати дослідження.

Вищезазначене дає підстави констатувати, що монографія Н. М. Кіндрачук «Простір українського національного «Я»: 60-ті – 70-ті рр. ХХ ст.» носить суспільну актуальність і містить наукову новизну, відповідає важливим завданням сучасної історичної науки та суттєво збагачує напрацювання вітчизняної історіографії. Праця становить цікавість і заінтересованість для науковців (істориків, культурологів, філологів), краєзнавців, педагогів, студентів, а також усіх, хто цікавиться минулим України.

Юрій Телячий

Директор департаменту контролю в сфері вищого, професійного предвисшого
образования и образования взрослых Государственной службы качества образования Украины
доктор исторических наук, профессор (Украина)

**Кіндрачук Н. М. Пространство украинского национального «Я»: 60-е – 70-е гг. ХХ в.:
монография. – Ивано-Франковск: НАИР, 2020. – 502 с.**

Аннотация. Целью статьи является анализ монографии Надежды Мирославовны Кіндрачук, которая посвящена анализу социально-культурных процессов в украинской этнической среде УССР в течение 60-х – 70-х гг. ХХ в. В работе исследована трансформация социально-культурного образа титульной нации УССР, выявлены демографические изменения в украинском этносе на общеукраинском и региональном уровнях, выяснено значение движения шестидесятников в расширении этнокультурных границ украинцев, освещена борьба украинской интеллигенции за сохранение украинского языкового пространства и национально-духовной составляющей, проанализировано национальное самоопределение украинской творческой интеллигенции в культурной деятельности, продемонстрирована объединяющая сила украинской национальной идентичности, показана эволюция государственных, национальных взглядов украинцев относительно поддержки идеи независимости Украины, раскрыта роль украинской диаспоры в борьбе за обособленность украинской нации, независимость и соборность Украинского государства.

Ключевые слова: украинская этническая среда, социально-культурные процессы, национальное обособление, национальная идентичность, национальная культура, украинская диаспора.

Yurii V. Teliachyi

Director of the Control Department in the Field of Higher, Professional Higher Education and Adult Education of the State Service for the Quality of Education of Ukraine
Dr (History), Professor (Ukraine)

Kindrachuk N. M. The environment of Ukrainian national self: 60' – 70' of the XX century : monograph. – Ivano-Frankivsk : NAIR, 2020. – 502 p.

Abstract. *The aim of the article is to analyze the monograph of Nadiya Myroslavivna Kindrachuk, which is devoted to the analysis of socio-cultural processes in the Ukrainian ethnic environment of the Ukrainian SSR during the 1960's and 1970's. The transformation of the socio-cultural face of the titular nation is investigated in the work; demographic changes in the Ukrainian ethnic group at the national and regional levels have been identified; the importance of the Sixtiers' movement in expanding the ethnocultural boundaries of Ukrainians; the struggle of the Ukrainian intelligentsia for the preservation of the Ukrainian linguistic space and the national-spiritual component is highlighted; the national self-determination of the Ukrainian artists in the cultural and artistic creativity is analyzed, the evolution of the statesmen, national views of the Ukrainians in support of the idea of Ukrainian independence is shown; the role of the Ukrainian diaspora in the fight for the separation of the Ukrainian nation, the independence and unity of the Ukrainian state are revealed.*

Key words: *Ukrainian ethnic environment, socio-cultural processes, national separation, national identity, national culture, Ukrainian diaspora.*

Статтю надіслано до редколегії 20.07.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 28.08.2020 р.

УДК 930(438):94(477)"19"

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-33-118-120>

Іван Романюк

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

доктор історичних наук, професор (Україна)

E-mail: ivanvin811@gmail.com

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6427-9229>

ResearcherID AAB-4381-2020

Морозова О. Дослідження історії України першої половини ХХ ст. в сучасній польській історіографії: напрями, концепції, дискусії. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. П. Могили, 2020. – 431 с.

Анотація. У статті прорецензовано монографію, у якій автор, використовуючи насамперед польську історіографію, а також напрацювання сучасних українських істориків, на основі широкої джерельної бази робить аналіз української історії першої половини минулого століття істориками Польщі. На підставі цього визначено оригінальність дослідження, авторську концепцію бачення проблеми і практичну значимість наукової роботи.

Ключові слова: Україна, Польща, історія, проблеми, відносини, підходи, оцінки, події.

Ольга Морозова – відома вітчизняна дослідниця сучасної польської історіографії. Зокрема того, як польські науковці трактують історію України і польсько-українські відносини першої половини ХХ ст. Низка опублікованих статей і розвідок доповнені виходом монографії з цієї проблематики. Робота насичена суперечливими подіями, висвітлює нагромадження стереотипів та «білі плями» навколо українсько-польської минувшини.

Уже загальний погляд на структуру рецензованої монографії дає підстави відзначити, що авторка викладає матеріал не тільки в подієвому ключі, а в геополітичному ракурсі, аналізуючи доробок сучасних польських науковців і проводячи паралелі з напрацюваннями українських істориків та представників польської й української діаспори. Крім вступу, робота має п'ять розділів, висновки, короткий виклад матеріалу англійською мовою, список джерел, біограми польських українців, іменний покажчик.

Дослідниця слушно зауважує, що український і польський народи поєднує спільне багатівікове минуле, яке сприяє поглибленню співпраці на міжнародній арені. Однак українсько-польська минувшина залишила у спадок і трагічні події, які вносять дисонанс в українсько-польські відносини та оцінки історичної спадщини.

У першому розділі, розглядаючи історіографічні, джерелознавчі та методологічні аспекти, авторка зосередилася на загальному стані вивчення проблеми. На її переконання, критичний підхід до спільної минувшини урізноманітнив теми досліджень польських вчених, доповнив їх джерельним матеріалом. Вагомий внесок в інтелектуальне середовище Республіки Польща здійснив поборник польсько-українського порозуміння і співпраці Єжи Гедройць. Також істотний вплив на формування бачення польсько-українських відносин мав лист Б. Осадчука до Л. Валенси. Певне місце у пошуку спільних оцінок минувшини здійснила Польсько-українська комісія істориків. Сучасну польську історіографію історії України першої половини ХХ століття дослідниця пропонує розділити на сім періодів. Поворотним моментом у дослідженні історичної спадщини мала поява наукових осередків, таких як Інститут політичних досліджень ПАН, Фондація Святого Володимира, Південно-Східний науковий інститут в Перемишлі, Інститут Центрально-Східної Європи в Любліні та ін. Привертає увагу аналіз доробку польських істориків українського походження.

Характерно, що розвідки польських вчених кінця ХХ століття здебільшого характеризувалися пошуком фактів, ніж їх науковою інтерпретацією. Другий розділ «Новітня польська україністика: інституції, періодика, персоналії» характерний тим, що для розуміння загального процесу дослідження історії України в сучасній польській історіографії важливо з'ясувати стан та актуальні проблеми розвитку польської україністики, висвітлити історичний контекст її становлення, основні етапи поступу, особливості та напрями.

Перша світова війна поклала початок розвалу Європейських і Євразійських імперій, що дало шанс полякам і українцям відродити втрачену колись державність. Якщо поляки і українці були союзниками у боротьбі з російським самодержавством, то на Галичині історія українсько-польських відносин має своєю складовою давній конфлікт між двома народами. Висвітленню

польськими істориками цієї проблематики щодо періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. присвячений третій розділ монографії.

«Українська проблематика міжвоєнного часу в сучасних польських наукових дослідженнях» – під таким заголовком значиться четвертий розділ монографії О. Морозової. На переконання дослідниці, міжвоєнний період заклав підвалини того жорсткого протистояння двох народів на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни. Аналізуючи праці А. Хойновського, В. Менджецького, М. Папежинської-Турек, А. Новака, Я. Кенсика, Л. Капральської, Л. Кулінської, Р. Дрозда, Г. Купріяновича, Ч. Партача, Г. Грицюка та ін., дослідниця не випустила з-під уваги й напрацювання українських істориків В. В'ятровича, В. Комара, Ю. Макара, М. Кучерепи, О. Рудої, М. Швагуляка, Є. Сінкевича, І. Срібняка та ін.

Найбільш болісний відтинок в українсько-польських відносинах, який і понині збуджує негативні рефлексії у двосторонніх відносинах, – це 1939–1947 рр. На цей час приходяться найбільші втрати поляків та українців під час Другої світової війни, розв'язаної двома тоталітарними потугами – нацистською Німеччиною і сталінським Радянським Союзом, а також братовбивча Волинська трагедія і операція Вісла. У монографії достатньо ретельно проаналізовано ситуацію, у яку потрапили поза власною волею українці та поляки. Висвітлено два кардинально різні підходи польських істориків при оцінці Волинської трагедії. Дослідниця зазначає значну політизацію тих кривавих в історії наших народів подій.

Як і кожне значне за обсягом і охопленням у часі, це дослідження не позбавлено певних проблемних місць та упущень. Концентруючи свою увагу на статтях і монографічних дослідженнях, автор менше зосередилася на виданих у Польщі підручниках та навчальних посібниках, які відображають події першої половини ХХ століття. Не потрібно забувати, що саме в підручниках зазвичай знаходиться відображення офіційна позиція складних подій минувшини. У роботі час від часу зустрічаються певні повтори, хоча, можливо, автор вдається до них свідомо щоб чітко засвідчити власну позицію з ключових питань, піднятих у монографії.

Проте вказані недоліки не впливають на загальне. Праця певним чином підсумовує стан дослідження проблеми і займає помітне місце в сучасній українській історіографії.

Нагромаджений у праці матеріал свідчить про наявність широких можливостей для його використання при написанні підручників і посібників, у навчальному процесі, з історії українсько-польських відносин, практичній, викладацькій і науковій роботі.

Вважаю, що виконане О. Морозовою монографічне дослідження допоможе скласти загальне уявлення щодо стану вивчення сучасної польської історіографії України першої половини ХХ століття.

Иван Романюк

Винницький государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
доктор исторических наук, профессор (Украина)

Морозова О. Исследование истории Украины первой половины ХХ в. в современной польской историографии: направления, концепции, дискуссии. – Николаев: Изд-во ЧНУ им. П. Могили, 2020. – 431 с.

Аннотация. В статье прорецензировано монографию, в которой автор, используя прежде всего польскую историографию, а также наработки современных украинских историков, на основе широкой источниковой базы делает анализ украинской истории первой половины прошлого века историками Польши. На основании проведенного анализа определены оригинальность исследования, авторская концепция видения проблемы и практическая значимость научной работы.

Ключевые слова: Украина, Польша, история, проблемы, отношения, подходы, оценки, события.

Ivan M. Romaniuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University
Dr (History), Professor (Ukraine)

Morozova O. Research of the history of Ukraine in the first half of the XXth century in modern Polish historiography : directions, concepts, discussions. – Mykolaiiv : Publishing house of ChNU named after P. Mogili, 2020. – 431 p.

Abstract. The article reviews a monograph in which the author, using primarily Polish historiography, as well as the work of modern Ukrainian historians, on the basis of a broad source base makes an analysis of Ukrainian history of the first half of last century by Polish historians. Based

.....
on the analysis, the originality of the research, the author's concept of the vision of the problem and the practical significance of the scientific work are determined.

Key words: *Ukraine, Poland, history, problems, relations, approaches, assessments, events.*

Статтю надіслано до редколегії 23.07.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 24.08.2020 р.

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць “**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія**” входить до категорії «Б» **переліку фахових видань**, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України №409 від 17.03.2020 р.)

Журнал індексується в Index Copernicus та Google Scholar.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напрямку. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті стаття може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. **Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування статті (чи виконувалася вона за грантові кошти).** Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність даного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:**Загальні вимоги:**

Наукові статті, відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України», мають містити такі необхідні елементи:

- постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

Усі структурні елементи у тексті статті мають бути позначені так:

Постановка проблеми.

Аналіз джерел та останніх досліджень.

Мета статті.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

Технічні вимоги:

- Наукові статті повинні включати: УДК (друкується зверху зліва звичайним шрифтом); через 1 інтервал посередині напівжирним курсивом друкуються ім'я та прізвище автора; в наступних стрічках звичайним шрифтом вказуються: навчальний заклад чи наукова установа, в якій працює автор; науковий ступінь та вчене звання (в разі відсутності – посада), країна (в дужках); електронна адреса (e-mail); номер **ORCID** (<http://orcid.org/>); номер **ResearcherID** (<http://www.researcherid.com/>); **Scopus-Author ID** (зазначається при наявності індексованих публікацій у Scopus). Усі відомості наводять у називному відмінку. Номери **ORCID**, **ResearcherID** та **Scopus-Author ID** визначає автор. Через 1 інтервал по центру – назва статті напівжирними літерами; через 2 інтервали симетрично до тексту звичайним курсивом – анотація (**не менше 1800 знаків**) і ключові слова українською мовою (чи мовою подання статті) (4-7 слів в алфавітному порядку); після цього через 2 інтервали – основний текст (**в тексті статті обов'язково виділяються напівжирним шрифтом подані вище структурні елементи**); в кінці статті через 2 інтервали симетрично до тексту заголовков "Джерела та література:", формування списку здійснюється у стовпчик, в алфавітному порядку за поданим нижче зразком (**посилання на кожен позицію списку є обов'язковим; бажаним є посилання на статті журналу, статті іноземних авторів, а також статті, що мають індекс DOI**); через 2 інтервали подаються анотації (**не менше 1800 знаків кожна**) та ключові слова (4-7 слів) російською та англійською мовами (із зазначенням імені та прізвища автора (авторів), установи, наукового ступеня та вченого звання (за наявності), назви статті, перекладеної анотації. Завершується стаття транслітерацією списку використаних джерел та літератури (**References**). Анотації подаються згідно з вимогами наукометричних баз як структуровані реферати, що містять такі виділені елементи: **мета роботи, методологія, наукова новизна, висновки**. Анотації рецензій подаються у звичайній формі. Анотація подається одним абзацом з вирівнюванням по ширині. Звертаємо увагу на належний рівень англійської анотації чи статті англійською мовою. **Матеріали із низьким рівнем англійського перекладу не розглядатимуться і редакція не вестиме переписку із її автором.**

- обсяг авторських рукописів: статті – 12-24 сторінок (20-40 тис. знаків); рецензії – до 4 сторінок;

- формат аркуша А4; усі поля 2 см; шрифт Times New Roman, розмір шрифту -14 кеглів, стиль "нормальний" ("звичайний"); міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1 см (в автоматичному режимі); текст друкувати без переносів, вирівнюючи по ширині аркуша;

- Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62]. (перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Посилання на декілька джерел одночасно подаються так: [Мерінов, 2015 : 62; Стародубець, 2013 : 52]. **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл)**. Авторські примітки оформлюються наприкінці сторінок з використанням символу * як знаку виноски;

- список використаних джерел та літератури «Джерела та література» подається наприкінці статті (розмір шрифту – 14, через 1,5 інтервала) **в алфавітному порядку** відповідно до стандартів бібліографічного опису. Бібліографічні описи джерел мають обов'язково містити прізвище та ініціали авторів, назви їхніх праць, місто (повністю) та рік видання, видавництво, кількість сторінок видання.

- Обов'язкове розрізнення знаків тире (–) і дефіс (-), використання лапок такого формату – «» («текст»); скорочення на зразок т. п., т. д., ініціали при прізвищах (напр., І. І. Іванов), указівки на сторінки (с. 34), назви населених пунктів (м. Київ), рр. – роки, перед квадратними чи круглими дужками, а також в них – **друкувати через нерозривний відступ** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+пробіл). Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки»; гіперпосилання вилучати із списку літератури.

- кожну абрєвіатуру (або скорочення) слід вводити в текст у дужках після першого згадування відповідного повного словосполучення і лише потім нею можна користуватися;

- на всі таблиці й рисунки давати посилання в тексті статті;

– усі таблиці повинні мати заголовки (над таблицею, окремим абзацом тексту, без відступу, напівжирний);

– рисунки мають супроводжуватися підписами (під рисунком, окремим абзацом, напівжирний, вирівнювання за центром, без відступу; підпис не має бути елементом рисунка); нумерувати рисунки за порядком посилань у тексті.

- між словами ставити тільки один пробіл;

- дати подавати через тире з пробілами. Перед скороченнями р., рр., ст. ставити нерозривний пробіл. Якщо дати наводити в дужках, то «рр.» не писати (1861 р., 1945 – 1947 рр., (1945 – 1947), XV – XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік);

- часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44);

- у цифрових даних, що включають більше п'яти цифр, після кожних трьох цифр ставити нерозривний пробіл (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.);

- Згідно нових правил, які враховують вимоги міжнародних систем цитування, автори статей повинні подавати список літератури у двох варіантах: один – мовою оригіналу, а також окремим блоком той же список літератури (**References**) в романському алфавіті, повторюючи в ньому в тому ж порядку всі позиції літератури, незалежно від того, чи є серед них іноземні. При цьому назви робіт дублюються в квадратних дужках англійською мовою. Перекладаються англійською і назви періодичних видань. Наприкінці кожної позиції в квадратних дужках зазначається мова видання.

Онлайн-конвертер з української мови для транслітерації: <http://translit.kh.ua/?passport>

Онлайн-конвертер з російської мови для транслітерації: http://english-letter.ru/Sistema_transliterazii.html

- Після автоматичного транслітерування необхідно перевірити правильність отриманого результату і внести необхідні корективи. Назви періодичних видань (журналів) слід подавати відповідно до офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN, які легко знайти на сайті журналу або в будь-якій науковій онлайн-базі.

Матеріали, подані без дотримання зазначених вимог, повертаються автору без розгляду.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:[070.1(47+57):304.4](477)“1945/1953“

Валерій Кононенко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: valeriy_kononenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5177-2885>
ResearcherID: M-5954-2018 (<http://www.researcherid.com/rid/M-5954-2018>)

Олег Мельничук

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: istpravo@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1901-3149>
ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/C-9161-2019>
Scopus Author ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873>

Роль радянської преси в культурно-ідеологічних процесах в УРСР (1945–1953)

Анотація. Метою статті є аналіз впливу радянської преси на суспільно-політичні, культурні процеси в роки ідеологічного наступу в СРСР та УРСР у повоєнний період сталінського тоталітарного режиму. Автори характеризують матеріали всесоюзної, республіканської та місцевої радянської преси 1945–1953 рр., досліджують форми та методи впливу преси на культурно-ідеологічні процеси та суспільно-політичну атмосферу в УРСР. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-типологічного,

історико-системного) методів з принципами історизму, системності, науковості та верифікації. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що використовуючи методи контент-та дискурс-аналізу, автори аналізують вплив матеріалів всесоюзної, центральної республіканської та місцевої радянської преси на розгортання репресій проти представників науки, літератури, культури та мистецтва, на поведінку як партійно-державних органів, так і звичайних громадян, її роль у формуванні загальної суспільно-політичної атмосфери у суспільстві. **Висновки.** Радянська преса у повоєнний період стала основним інструментом розкручування репресій серед діячів культури та науки. Підцензурна періодика УРСР повністю копіювала технології, методику та прийоми центральних газет і журналів. Вона наслідувала всесоюзну як за формою подачі матеріалів, так і за їх змістом. З допомогою матеріалів центральної всесоюзної та республіканської партійної преси оголошувався старт різноманітних ідеологічних кампаній. Публікація основних нормативно-правових актів, які були спрямовані на культурно-ідеологічну сферу, визначала офіційну лінію партії, а різноманітні друковані матеріали газет та журналів формували відповідну суспільно-політичну атмосферу, корегували поведінку громадян, органів влади усіх рівнів.

Ключові слова: ждановщина, культурно-ідеологічні процеси, преса, УРСР.

Далі друкується текст через 1,5 мікррядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою [Мерінов, 2015 : 62].(перша частина – відповідна праця із списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюються за формою [ДАВіО. Ф.П-29. Оп.1. Спр.32. Арк.13]. (розшифрування абрєвіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). **Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).**

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щирі вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Рорр, R. (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region). *Східноєвропейський історичний вісник*, 8, 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>.

Виниченко, И. В. (2017). Исторические практики трансформации женского образа в советском обществе. *Современные исследования социальных проблем, том 9, № 3.* 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області

Єремєєва, К. (2018). *Бити сатирою: журнал «Перець» в соціокультурному середовищі Радянської України.* Харків: Раритети України, 200 с.

Згоровський, С. (1946). Деякі міркування про суспільні науки на Україні. *Радянська Україна*, 19 липня, 4.

Каганов, Ю. (2011). Національна ідентичність і радянська ідеологія: проблеми теоретичної концептуалізації. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXI, 35–41.

Каганов, Ю. (2014). Радянська преса і конструювання масової суспільної свідомості. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, XXXVIII, 213–225.

Колісник, Ю. (2006). Дезінформаційна функція преси УРСР (міжнародний аспект). *Вісник Львівського університету. Серія журналістики*, 28, 225–238.

Коляструк, О. (2003). *Преса УСРР в контексті політики українізації (20–30-ті роки ХХ ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01.* Київ: Б.в., 20 с.

Копиця, Д. (1946а). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві. *Радянська Україна*, 20 липня, 3.

Копиця, Д. (1946б). Проти націоналістичних тенденцій в літературознавстві (продовження). *Радянська Україна*, 21 липня, 3.

Ле, І., Стебун, І. (1946). Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві. *Літературна газета*, 4 липня, 3–4.

Масенко, Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму.* Київ: ТОВ «Видавництво КЛІО», 240 с.

Меринов, В. Ю. (2015). Советская журналистика 30-х начала 50-х годов как искусство соцреализма. Положительный герой. *Научный результат. Серия: социальные и гуманитарные исследования*, 3, 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66.

Передова стаття. (1946). Піднести пильність проти виявів буржуазно-націоналістичної ідеології. *Літературна газета*, 25 липня, 1.

Петровський, М. (1946). До кінця викрити націоналістичні переконачення історії України (про антинаукову теорію М. Грушевського та його школи). *Радянська Україна*, 24 липня, 4.

Сірук, Н. (2016). Постанови ЦК КП(б)У – документи вивчення ідеологічних кампаній в Україні (друга половина 40 – х – початок 50 – х років ХХ ст.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*, 2(3), 158–162.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Шульженко, С. (2011). Розроблення фонду Державного архіву друку (періодичних видань 1947 – 1949 років) та створення електронних ресурсів ретроспективної бібліографії. *Вісник Книжкової палати*, 10, 1–3.

Валерій Кононенко

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, доцент (Україна)

Олег Мельничук

Винницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історических наук, професор (Україна)

Роль советской прессы в культурно-идеологических процессах в УССР в послевоенный период (1945–1953)

Аннотация. Целью статьи является анализ влияния советской прессы на общественно-политические, культурные процессы в годы идеологического наступления в СССР и УССР в послевоенный период сталинского тоталитарного режима. Авторы характеризуют материалы всесоюзной, республиканской и местной советской прессы 1945–1953 гг. Исследуют формы и методы воздействия прессы на культурно-идеологические процессы и общественно-политическую атмосферу в УССР. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-типологического, историко-системного) методов с принципами историзма, системности, научности и верификации. **Научная новизна** работы заключается в том, что используя методы контент и дискурс-анализа, авторы анализируют влияние материалов всесоюзной, центральной республиканской и местной советской прессы на развертывание репрессий против представителей науки, литературы, культуры и искусства, на поведение как партийно-государственных органов, так и обычных граждан, ее роль в формировании общей общественно-политической атмосферы в обществе. **Выводы.** Советская пресса в послевоенный период стала основным инструментом раскрутки репрессий среди деятелей культуры и науки. Подцензурная периодика УССР полностью копировала технологии, методики и приемы центральных газет и журналов. Она последовала всесоюзную как по форме подачи материалов, так и за их содержанием. С помощью материалов центральной всесоюзной и республиканской партийной прессы объявлялся старт различных идеологических кампаний. Публикация основных нормативно-правовых актов, направленные на культурно-идеологическую сферу, определяла официальную линию партии, а различные печатные материалы газет и журналов формировали соответствующую общественно-политическую атмосферу, корректировали поведение граждан, органов власти всех уровней.

Ключевые слова: ждановщина, культурно-идеологические процессы, пресса, УССР.

Valerii V. Kononenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Oleh A. Melnychuk

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University,
Dr (History), Professor (Ukraine)

**The role of the soviet press in cultural-ideological processes in the Ukrainian SSR
in the post-war period (1945-1953)**

Abstract. *The purpose of the article is to analyze the role of the Soviet press in cultural-ideological processes in the USSR and the Ukrainian SSR in the post-Stalinist totalitarian regime. The authors characterize the materials of the All-Union, Republican, local Soviet press of 1945 – 1953, investigate the forms and methods of press influence on cultural-ideological processes and socio-political atmosphere in the Ukrainian SSR. The methodology of the research is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systematic) methods with the principles of historicism, systemicity, scientism and verification. Scientific novelty of the work is that using the methods of studying the contents of materials and the consequences of their publication, the authors analyse the influence of materials of the all-Union, central republican and local Soviet press on the deployment of repressions against representatives of science, literature, culture and art. They also research the influence of the press on the behaviour of both party-state bodies and ordinary citizens, and its role in shaping the general socio-political atmosphere in society. Conclusions. The Soviet press in the post-war period has become the main instrument for promoting repression among cultural and scientific workers. The printed periodicals of the Ukrainian SSR completely copied the technologies and techniques of the central newspapers and magazines. It imitated the all-union press both in the form of presentation of materials, and in its content. With the help of materials from central all-union and republican party newspapers and magazines, the start of the ideological campaigns were announced. The publication of the main legal acts aimed at the cultural and ideological sphere determined the official line of the party, and various printed materials of newspapers and magazines formed the appropriate socio-political atmosphere, adjusted the behaviour of citizens and authorities at all levels.*

Key words: zhdanovshchina, cultural-ideological processes, press, Ukrainian SSR.

References:

- CDAGHOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinj. [Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine]. [in Ukrainian]
- CDAVOU** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady i upravlinnja Ukrajinj. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. [in Ukrainian]
- DAViO** – Derzhavnyj arkhiv Vinnyckoji oblasti. [State Archives of Vinnytsia Region]. [in Ukrainian]
- GhDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajinj. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine
- Kahanov, Yu.** (2011). Natsionalna identychnist iadianska ideolohiia: problemy teoretychnoi kontseptualizatsii [National identity and Soviet ideology: The Problems of theoretical conceptualization]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXI, 35–41. [in Ukrainian].
- Kahanov, Yu.** (2014). Radianska presa i konstruiuvannia masovoi suspilnoi svidomosti [Soviet press and the construction of mass social consciousness]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History Zaporizhzhia National University*, XXXVIII, 213–225. [in Ukrainian].
- Koliastruk, O.** (2003). *Presa USRR v konteksti polityky ukrainizatsii (20 – 30-ti roky XX st.): avtoref. dys ... kand. ist. nauk: 07.00.01 [Press of the Ukrainian SSR in the context of the policy of Ukrainization (20-30 years of the XX century): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]*. Kyiv: B.v, 20 p. [in Ukrainian].
- Kolisnyk, Yu.** (2006). Dezinformatsiina funktsiia presy URSR (mizhnarodnyi aspekt) [Disinformation function of the press of the Ukrainian SSR (international aspect)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii zhurnalistyky – Bulletin of the University of Lviv. Journalism Series*, 28, 225–238. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946a). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 20 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Kopytsia, D.** (1946b). Proty natsionalistychnykh tendentsii v literaturoznavstvi (prodovzhennia) [Against nationalist tendencies in literary criticism]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 21 lypnia, 3. [in Ukrainian].

- Le, I., Stebun, I.** (1946). Pro deiaki khyby v suchasnomu ukrainskomu literaturoznavstvi [About some flaws in modern Ukrainian literary criticism]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 4 lypnia, 3–4. [in Ukrainian].
- Masenko, L.** (2017). *Mova radianskoho totalitaryzmu [The language of Soviet totalitarianism]*. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo KLIIO», 240 p. [in Ukrainian].
- Merinov, V. Yu.** (2015). Sovetskaya zhurnalistika 30-kh nachala 50-kh godov kak iskusstvo sotsrealizma. Polozhitelnyy geroy [Soviet journalism of the 30s and 50s as the art of socialist realism. Positive hero]. *Nauchnyy rezultat. Seriya: sotsialnyye i gummanitarnyye issledovaniya – Scientific result. Series: Social and Humanitarian Studies*. 3. 56–66. DOI: 10.18413/2408-932X-2015-1-3-55-66. [in Russian].
- Peredova stattia.** (1946). Na zborakh partorhanizatsii SPU [At the meeting of the party organization of the SPU]. *Literaturna hazeta – Literary newspaper*, 11 lypnia, 1. [in Ukrainian].
- Petrovskiy, M.** (1946). Do kintsia vykryty natsionalistychni perekruchennia istorii Ukrainy (pro antynaukovu teoriyu M. Hrushevskoho ta yoho shkoly) [Until the end, to expose nationalist distortions in the history of Ukraine (on the anti-scientific theory of M. Hrushevsky and his school)]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 24 lypnia, 4. [in Ukrainian].
- Popp, R.** (2018). Ideological-propaganda policy of the soviet system in the western region of Ukraine in 1944 – 1953 (according to the materials of Drohobych region) // *Shidnoevropeyskiy Istorichniy visnik – East European Historical Bulletin* 8. 142–152. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.8.143357>. [in English].
- Shulzhenko, S.** (2011). Rozroblennia fondu Derzhavnogo arkhivu druku (periodychnykh vydan 1947 – 1949 rokiv) ta stvorennia elektronnykh resursiv retrospektyvnoi bibliografii [Development of the State Archive (periodicals 1947–1949) and the creation of electronic resources of the retrospective bibliography]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 10, 1–3. [in Ukrainian].
- Siruk, N.** (2016). Postanovy TsK KP(b)U – dokumenty vyvchennia ideolohichnykh kampanii v Ukraini (druha polovyna 40-kh – pochatok 50-kh rokiv XX st.) [The decrees of the Central Committee of the CP(b) U – documents for the study of ideological campaigns in Ukraine (the second half of the 40's and the early 50's of the twentieth century)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriya: Istoriiia – Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History*, 2(3), 158–162. [in Ukrainian].
- Vinichenko, I. V.** (2017). Istoricheskiye praktiki transformatsii zhenskogo obraza v sovetskom obshchestve [Historical practices of transformation of a female image in Soviet society] *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern research on social problems, tom 9, vol. 3*, 162–177. DOI: 10.12731/2077-1770-2017-3-162-177. [in Russian].
- Yeremieieva, K.** (2018). *Byty satyroi: zhurnal «Perets» v sotsiokulturnomu seredovyskhchi Radianskoi Ukrainy [To beat satire: the magazine "Perec" in the socio-cultural environment of Soviet Ukraine]*. Kharkiv: Rarytety Ukrainy, 200 p. [in Ukrainian].
- Zghorovskyi, S.** (1946). Deiaki mirkuvannia pro suspilni nauky na Ukraini [Some thoughts about social science in Ukraine]. *Radianska Ukraina – Soviet Ukraine*, 19 lypnia, 4. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 34

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 33. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А. Мельничука. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. – 128 с.

DOI: 10.31652/2411-2143-2020-33

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України №409 від 17.03.2020 р.)

*Видання індексується в **Index Copernicus** та **Google Scholar***

Головний редактор Мельничук О.А.
Заступник головного редактора Зінько Ю.А.
Відповідальний секретар Войнаровський А.В.

Технічний редактор Мурашова О.П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Підписано до друку 20.09.2020 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.11,6. Умовн. друк. арк. 10,8. Обл.-видавн. арк. 13,1.
Наклад 300 прим. Зам. №6152

Віддруковано з оригіналів замовника.
ФОП Корзун Д.Ю.

Видавець ТОВ «ТВОРИ»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК №6188 від 18.05.2018 р.
21027, а/с 8825 м. Вінниця, вул. Келецька, 51а.
Тел.: (0432) 603-000, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852
e-mail: tvoru@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>